

ભાગ્યોદયની ૧૫ મા વર્ષની ભેટ

શ્રી સાર્થ

યોગરત્નાકર

(પ્રથમ ભાગ)

(મુળ મ સ્કૃતમાંથી ગુજરાતી ભાષાંતર)

૩૩૮૨

વંદ્ય જોડાલાલ દેવરાકર દ્વારા
ભાગ્યોદય ઑફીસ
અમદાવાદ.

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે રચિત પુસ્તકો

સાધના શિક્ષક-કાળદારી, રેવન્યુ અને દીવાની કાયદાઓનું જુદું જુદું
અભિવ્યવેષ્ટા-જુદા અભિવ્યવેષ્ટા અને વર્તમાનકાળનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવના
ધનવાન-(વિદ્યુત ૧ જુ) ધન આપનાર હજારો પ્રયોગો ૪૧. ૩.
ધનવાન-(

ગ શિક્ષક ૩.૮.

કૃત, શિક્ષક ૩.૮

ર્થ હકીકત

જીવન ૩

૧૧ ૩. ૫)

મેરીઝમ ૩. ૫,

૧૧ જીવન ૩. ૪

જીવનચરીત્ર ૩. ૩)

તત્ત્વીય ૩. ૫

૧૧. ૩ ૧-૮

૧૧(૧) ૩ ૪)

૩૧. ૧૧

૩૧. ૧૧

તત્ત્વકથા

નો સંગ્રહ

નાર

પુસ્તક

૧૧૧ ૩.

૧ ૩.

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે રચિત પુસ્તક વધકના અનેક પ્રયોગો
દેશી વૈદ્ય-વૈદ્યનું ઉત્તમ પુસ્તક વૈદ્યની શાસ્ત્રીય દવાનો સંગ્રહ
ધરનો વૈદ્ય-ધરગત દવાઓની બનાવટનો સંગ્રહ ૩. ૧૧૧
ભાગ્યોદય-વૈદ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન વિષયો સચ્ચંતું માસિક લવાજમ ૩. ૩
હુન્નરવિજ્ઞાન-હુન્નરના ઉપયોગી વિષયોનું માસિક લવાજમ ૩. ૩
દવે ફાર્મસી-ભાગ્યોદય ઝાંઝીસ-અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૧૩૬૮-૨

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ટોગા રતન/૬૨-૧

વિષય ૬૪

ભાગ્યોદયની ૧૫ મા વર્ષની ભેટ

શ્રી શંકર

સાર્થ

શ્રી યોગરત્નાકર

(મૂળ સંસ્કૃતનું ગુજરાતી ભાષાંતર)

ભાગ ૧ લો

ભાષાંતર કરી પ્રસિદ્ધ કરનાર

વૈદ જોડાલાલ દેવશંકર દવે

આયુર્વેદ ચિકિત્સક

માલીક: દેવેશ્વરભાઈ, કર્તા—કાયદાનો શિક્ષક, ધનવાન, ભવિષ્યવેતા,
હિંદુસ્થાનની તીર્થયાત્રા, માસ્ટર ઓફ નૉલેજ, સ્વધર્મનિષ્ઠ દેવી
જીવન, અભિહિતશિક્ષક, શ્રીચરકસંહિતા, વૈદ યાને વૈદક વિ.

ભાગ્યોદય ઓફીસ—અમદાવાદ.

અમદાવાદ—શ્રી ભાગ્યોદય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
વૈદ જોડાલાલ દેવશંકર દવેએ છાપી અને પ્રસિદ્ધ કર્યું.
ખાડીયા: અમદાવાદ.

[સર્વ હક રજીસ્ટર્ડ કરાવી સ્વાધિન રાખ્યા હ.]

સને ૧૯૨૭

આવૃત્તિ પહેલી.

સંવત ૧૯૮૩

મૂલ્ય રૂ. ૨—૦—૦.

તૈયાર થાય છે !

તાકીદે ગ્રાહક થવા લખો !

અર્ધિ કિંમતે મળશે.

શ્રી યોગરત્નાકર

(ભાગ બીજો)

તૈયાર થાય છે. અત્યારથી ગ્રાહકમાં નામ નંધાવનારને અર્ધા કિંમતે મળશે.

બીજા ભાગમાં રોગવાર નિદાન અને ચિકિત્સા વિભાગ આવશે. જેમાં દરેક રોગ, તેનું નિદાન અને તેની ચિકિત્સા, જેમાં જ્વરરોગ, અતિસાર, સંગ્રહણી, હર્ષ, અગ્નિમાંઘ, ભસ્મક રોગ, અજીર્ણ, કૃમિ, પાંડુ વિગેરે રોગો, તેનાં નિદાન અને તેની ચિકિત્સાના પ્રયોગોનો સંગ્રહ છે; જેમાં દરેક રોગ ઉપર રામબાણુ દરેલાં આપધો, ભસ્મો, રસો, ગુટિકા, ચુર્ણો, આસવો, અવલેહો, કવાથો, તૈલો વિગેરના પ્રયોગો તેની બનાવટ સાથે આપેલા છે.

આ પુસ્તક એટલું બધું ઉપયોગી છે કે જેમાં બતાવેલા પ્રયોગો પ્રમાણે રોગની ચિકિત્સા કરવાથી રોગી જરૂર સાજો થાય છે અને વૈદને યશ અને પ્રતિષ્ઠા મળે છે. આ પુસ્તકમાં ચિકિત્સાના રસાદિ આપધોના એવા રામબાણુ પ્રયોગોનો સંગ્રહ છે કે જે પ્રયોગો બાવપ્રકાશ આદિ પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકોમાં પણ નથી. આજકાલ સારાવૈદો યોગરત્નાકરના આપધ પ્રયોગો ગસ ચિકિત્સાના પ્રયોગો ધણા વાપરે છે.

તમારે આ પુસ્તક જોઈતું હોય તો આજેજ પત્ર લખી ગ્રાહકમાં નામ નંધાવો. પાન લગભગ ૫૦૦ ઉપરાંત થશે. કિંમત રૂ ૪-૦-૦ પણ જેમને પહેલો ભાગ ભેટ તરીકે મળી ગયો હશે તે બાએદ્યના ગ્રાહકો જે હાલ તુરત ગ્રાહકમાં નામ નંધાવશે તો તેમને અર્ધિ કિંમતે એટલે રૂ. ૨-૦-૦ માં આ પુસ્તક મળી શકશે; બેઝ કાગળ, પાકું પુઠું.

પુસ્તક તૈયાર થયા પછી પૂરી કિંમત આપવી પડશે.

વ્યવસ્થાપક-ભાગ્યોદય-અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

ભાગ્યોદયના આલોકને દર વર્ષે અમે ઉપયોગી પુસ્તક ભેટ તરીકે આપીએ છીએ. આ વર્ષે અમે બીજું કોઇ પુસ્તક ભેટમાં આપવા કરતાં વૈદ્યકતો આ શાસ્ત્રિય ગ્રંથ યોગરત્નાકરનો પ્રથમ ભાગ ભેટમાં આપવાથી વધુ લાભ થશે એમ માની આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

આયુર્વેદમાં ચરકસંહિતા અને સુશ્રુતસંહિતા એ બે ગ્રંથો મહર્ષિ પ્રણિત મૂળ જુના ગ્રંથો છે. વાગભટનો રચેલ અષ્ટાંગસંગ્રહ અને અષ્ટાંગહૃદય એ બે સંગ્રહ ગ્રંથો પણ ઉત્તમ છે. તેમાં ઋષિ પ્રણિત ગ્રંથોનો સાર ઉત્તમ પ્રકારે એકત્ર કરેલો છે. જે વખતે અષ્ટાંગ હૃદય રચાયું તે અરસામાં રસ ચિકિત્સાનો હિંદમાં વધુ પ્રનાર થવા લાગ્યો. અને લોકોને ક્વાથો, ચુર્ણો, હિમ વિગેરે ઔષધોને બદલે રસગંધકયુક્ત ઔષધો વધુ સરળ જાણનાં તેનો પ્રચાર વધ્યો. વાગભટ પછી અનેક વિદ્વાનોએ સંગ્રહ ગ્રંથો કર્યા છે. તેમાં વનસ્પતિ ઔષધો અને રસ ચિકિત્સા એ બંને પદ્ધતિનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો.

આવા સંગ્રહ ગ્રંથો લખનારા જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા વિદ્વાનો થઇ ગયા છે. બંગાલામાં બંગસેને આવો સંગ્રહ ગ્રંથ લખ્યો છે તેનું નામ બંગસેન સંહિતા છે. મહારાષ્ટ્રમાં શારંગધર, લોલિંબ રાજ, યોગરત્નાકરના કર્તા એ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારો થઇ ગયા છે. વૈદ્યામૃત અને વૈદ્યવિનોદ એ ગ્રંથો પણ ઉત્તમ છે.

આવી રીતે બંને પદ્ધતિથી લખાયેલા ગ્રંથોમાં યોગરત્નાકર એ ગ્રંથની ઉપયોગિતા ઘણી જ ઉત્તમ છે. યોગરત્નાકર એક જ વિદ્વાનના હાથે લખાયેલો ગ્રંથ છે. તેમાં આરંભથી તે છેવટ પર્યંત વિષય વિવેચનની અને ઔષધી યોગોના સંગ્રહની પદ્ધતિ એક સરખી છે. આ ગ્રંથકારે આ ગ્રંથમાં પ્રથમ ચિકિત્સાને ઉપયોગી એવી સર્વ-માન્ય વૈદ્યકીય પરિભાષા, અષ્ટવિધ પરીક્ષા, કાલજ્ઞાન, દ્રવ્યોના ગુણુ દોષ, દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, ઋતુચર્યા, રસોપરસ, ધાતુ ઉપધાતુનું શોધન, મારણ, વમન વિરેચનાદિ પંચકર્મોની માહિતિ, ક્વાથોની કલ્પના, વિગેરે પ્રકરણોનો સુલભ અને સુબદ્ધ રીતે સંગ્રહ કર્યો છે.

તે પછી જ્વરાદિ રોગાનુક્રમે નિદાન અને ચિકિત્સાનો સંગ્રહ કરી છેવટે વાજકરણ અને રસાયન એ પ્રકરણો આપેલાં છે.

આ ગ્રંથમાં નિદાનનું વર્ણન ઘણે ભાગે માધવનિદાનમાંથી આપેલું છે. રોગોની ચિકિત્સા લખતાં આ ગ્રંથકારે સર્વત્ર એકજ પદ્ધતિ સ્વીકારેલી છે. અને સર્વ રોગો ઉપર પ્રથમ રામબાણ એવા ઉપચારો જતાવ્યા છે, તે પછી ક્રમથી ક્વાથો, ચુર્ણો, ગુટિકા, અવ-લેહો, તેલો, ઘૃતો, પાકો અને રસાયનો એ રીતે ઉપયોગી ઔષધી યોગનો સંગ્રહ કરેલો છે. છેવટે તે તે રોગના પથ્યાપથ્ય પણ આપેલાં છે. આટલા સંક્ષિપ્ત વર્ણનથી આ ગ્રંથનું સ્વરૂપ કેવું છે તે કાંઈક સમજાશે.

આ ગ્રંથમાં સુલભ વિવેચનપદ્ધતિ અને અનુભવસિદ્ધ ઔષ્ધોનો સંગ્રહ હોવાથી વૈદ્યોને અને આયુર્વેદ પ્રેમી સન્નજનોને આ ગ્રંથ ઘણો જ ઉપયોગી થશે એવું અમારું માનવું છે.

આ ગ્રંથકર્તાનું નામ જાણવાની વાચકને જાણસા થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ ગ્રંથકર્તાએ પોતાના નામનો, દેશનો કે કાળનો કોઈ પણ સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પણ ગ્રંથકાર મહારાષ્ટ્રિય કે કાંકણના હોય એમ માનવામાં આવે છે. આ ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃતમાં છે, તેનું મરાઠી ભાષાંતર થયેલું છે. આ ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રતો પણ મરાઠીમાં મળી આવે છે. તેનું ગુજરાતી કે હિંદીમાં હજુ ભાષાંતર થયું નથી. આ ગ્રંથનો વૈદ્યો ઘણો ઉપયોગ કરે છે અને તેના ઔષ્ધીય ચિકિત્સાના પ્રયોગો અનુભવસિદ્ધ અને રામબાણ છે, તેથી વૈદ્યો આ પુસ્તકના પ્રયોગોથી સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે છે. એમ જાણી આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરી ભાગ્યેહયના ગ્રાહકોને આપવા યોગ્ય ધાર્યું છે.

આ ગ્રંથ લખવામાં મૂળ ગ્રંથકારે ચરક, સુશ્રુત, વાગભટ, માધવનિદાન, વૃંદમાધવ શારંગધર, વૈદ્યજીવન, અને વૈદ્યામૃત વિગેરે ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરેલો છે.

વૈદ્યામૃત ગ્રંથનું અમે ભાષાંતર કરી હુન્નરવિજ્ઞાનના ગ્રાહકોને આ વર્ષે ભેટ આપેલું છે. એ વૈદ્યામૃત મોરેશ્વર વૈદે શકે ૧૬૦૩ માં લખેલું છે. અને તે અર્વાચિન પુસ્તક ઘણું જ ઉપયોગી છે.

ચોગરત્નાકરની મરાઠીમાં જુનામાં જુની આવૃત્તિ શકે ૧૬૬૮ માં લખેલી મળી આવે છે. એટલે આ ગ્રંથ શકે ૧૬૩૦ કે ૫૦ માં લખાયેલો હોવો જોઈએ. કારણ કે વૈદ્યાનૃત ગ્રંથ શકે ૧૬૦૩ માં લખાયેલો છે. તેનો કેટલોક ભાગ આ ગ્રંથમાં લીધેલો છે તેથી જણાય છે કે શકે ૧૬૦૩ અને શકે ૧૬૬૮ ની અંદર આ ગ્રંથ લખાયેલો હોવો જોઈએ.

આ ગ્રંથ અમે મૂળ સંસ્કૃત સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવા ધારેલું, પરંતુ તેને ભેટના પુસ્તકમાં આવેલા વિચાર થવાથી માત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર જ છાપી આ ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવામાં વૈદ્યરાજ અંબાશંકર નાગજીભાઈને રોકી તેમની કેટલીક મદદ લીધી હતી. તેમાં ખતી શકે તેટલો અમે સુધારો કરેલો છે. પણ ઉતાવળને લીધે કેટલાક દોષ રહી પણ ગયા હશે તો તે આવતી આવૃત્તિમાં સુધારી લેવાશે.

આ ગ્રંથ મોટો છે. તેનો ખીન્ને ભાગ પણ છપાય છે. તેમાં ચિકિત્સા વિભાગ આવશે. તેમાં જ્વરચિકિત્સાનાં જ લગભગ ૧૦૦ પૃષ્ઠ છે. આ ગ્રંથનું ખરૂં મહત્ત્વ હવે પછી પ્રગટ થનારા ખીન્ન ભાગ ચિકિત્સાવિભાગમાં આવશે. આવો ઉપયોગી ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ જ છે. તેમાં અતાવેલા પ્રયોગો ખાત્રીવાળા છે, અને તેથી આ ગ્રંથ વાંચકોને બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે.

ખીન્ને ભાગ—ચિકિત્સા વિભાગ-છપાય છે. જે ગ્રાહકો પાસે આ પ્રથમ ભાગ હોય તેમને આ ખીન્ને ભાગ છપાઈ તૈયાર થયે અર્ધા મૂલ્યે આપવામાં આવશે. એ “ગ્રંથનું” કદ આ પુસ્તક કરતાં અમલું થશે. જેમણે આ ખીન્ન ભાગના ગ્રાહક થવું હોય તેમણે તાકીદે નામ નંવાવી દેવાં જોઈ તેમને અર્ધા કિંમતે મોકલી અપાશે, ગ્રંથ તૈયાર થયા પછી પૂરી કિંમત લેવાશે. વેદકના ખાસ ખાસ પ્રયોગો તો ખીન્ન ભાગમાં આવશે.

આ પુસ્તક ગ્રાહકોને વધુ ઉપયોગી થશે એમ ધારીએ છીએ.

ભાગ્યેશ્વર આશીસ
અમદાવાદ.
અક્ષયતાત્યા ૧૯૮૩
તા. ૪ મે ૧૯૨૭

વૈદ્ય જેઠાલાલ દેવશંકર દવે
ગ્રંથકર્તા.

વિષયાનુક્રમણિકા

નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ	નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	પાઠ્યપુસ્તક...	૫	૨૯	સુરણ, ગાજર, મરચાં...	૪૩
૨	હૂત પરીક્ષા...	૬	૩૦	લીલી બાજી...	૪૩
૩	શુકન ...	૭	૩૧	દ્રાક્ષના ગુણ...	૪૪
૪	રોગીની અષ્ટવિધ પરીક્ષા	૮	૩૨	કેરીના ગુણ...	૪૪
૫	નાડી પરીક્ષા	૧૦	૩૩	કેળના ગુણ...	૪૫
૬	મૂત્રપરીક્ષા ...	૧૮	૩૪	નાળાયેર, દાડમ, જાંબુ...	૪૬
૭	મલપરીક્ષા ...	૨૩	૩૫	સીતાફળ, રામફળ ...	૪૭
૮	શબ્દ પરીક્ષા	૨૫	૩૬	મેવાના ગુણ...	૪૭
૯	રૂપ પરીક્ષા...	૨૫	૩૭	અંજીર, અનનસ ...	૪૭
૧૦	દેહપરીક્ષા ...	૨૫	૩૮	પપૈયુ, નારંગી, લીંબુ...	૪૮
૧૧	મુખ પરીક્ષા	૨૮	૩૯	કરમર, કાગદી લીંબુ ...	૪૮
૧૨	જીભ પરીક્ષા.	૨૮	૪૦	કરમદાં ...	૪૯
૧૩	મરણકાલનું જ્ઞાન	૨૮	૪૧	અંબાડા ...	૪૯
૧૪	સાધ્ય રોગી	૩૦	૪૨	સોપારી ...	૪૯
૧૫	દેશજ્ઞાન ..	૩૧	૪૩	લસણ ...	૪૯
૧૬	વાતાદિ દોષોનો કોષ		૪૪	હુંગળી ...	૪૯
	થવાના મહીના	૩૨	૪૫	આદુ ...	૪૯
૧૭	દોષોત્પત્તિની રૂપ	૩૨	૪૬	શાકનો નિષેધ ...	૪૯
૧૮	દોષ કોષ પામવાનાં કારણો	૩૨	૪૭	રાંધેલા અજના ગુણ	૫૦
૧૯	દોષશમન પ્રકાર	૩૪	૪૮	ચવાગુ ...	૫૧
૨૦	આમવ્યાધિનાં લક્ષણ	૩૬	૪૯	મંડ, વાટયમંડ	૫૧
૨૧	આમ જીતવાના ઉપાયો.	૩૬	૫૦	આંબલીનો ક્ષાર	૫૨
૨૨	પ્રકૃતિ વિચાર	૩૬	૫૧	ઓસામણ ...	૫૨
૨૩	આરોગ્ય લક્ષણ	૩૮	૫૨	મગનું યુષ્ઠ ...	૫૨
૨૪	પરિમાણ અથવા વજન	૩૮	૫૩	કળીનો યુષ્ઠ	૫૩
૨૫	અનાજના ગુણ	૪૦	૫૪	મઠનો યુષ્ઠ ...	૫૩
૨૬	જવ, ચોખ્ખા, ઘઉં, જીરુ	૪૦	૫૫	મથુરનો યુષ્ઠ.	૫૩
૨૭	કાંદેલાં, વંત્યાક, બીંડી, દુધી	૪૧	૫૬	ચોળાનો યુષ્ઠ	૫૪
૨૮	કાંકડી; સુવાની બાજી...	૪૨	૫૭	વાલનો યુષ્ઠ.	૫૪

૫૮ ગાપડ	...	૫૪
૫૯ ખીચડી	...	૫૪
૬૦ ઘઉંની ખીર...	...	૫૫
૬૧ મલીદો	...	૫૫
૬૨ વડાં	...	૫૫
૬૩ સરખત	...	૫૭
૬૪ લીંબુનું સરખત	...	૫૭
૬૫ કેરીનો મુરખ્ખો.	...	૫૮
૬૬ શ્રીખંડ, ભરત	...	૫૮
૬૭ આયુષ્યનો વિચાર	...	૫૯
૬૮ દીર્ઘાયુ રોગીનાં લક્ષણ	...	૫૯
૬૯ કાળજાન	...	૬૦
૭૦ સ્વસ્થાયુ	...	૬૦
૭૧ સ્વસ્થાયુ રોગીનાં લક્ષણ	...	૬૦
૭૨ ચોની (જાતી) સંખ્યા...	...	૬૨
૭૩ નિત્યવિધિ પ્રકાર	...	૬૩
૭૪ મુત્રના વેગને રોકવાથી	...	૬૪
યતાં લક્ષણો.	...	૬૪
૭૫ દાતણ કરવાનો વિધિ...	...	૬૪
૭૬ આંખમાં અંજન	...	૬૬
૭૭ સ્ત્રોતાંજન	...	૬૬
૭૮ કસરત કરવી	...	૬૭
૭૯ કસરત કોણે ન કરવી...	...	૬૮
૮૦ કસરતથી થતા રોગો	...	૬૮
૮૧ શરીરે તેલ ચોળવા છં	...	૬૮
અભ્યંગ	...	૬૮
૮૨ કાનમાં તેલનાં ટીપાં	...	૬૮
નાંખવાથી ફાયદા	...	૬૮
૮૩ તેલ પગે ચોળવાથી	...	૬૮
થતા ફાયદા...	...	૬૮
૮૪ કોણે તેલ ન ચોળવું...	...	૬૯
૮૫ સ્નાન વિધિ...	...	૭૦
૮૬ કોણે ન્હાવું નહિ	...	૭૦

૮૭ વસ્ત્ર ધારણ...	...	૭૧
૮૮ ચંદન કરવું...	...	૭૧
૮૯ અલંકારો પહેરવા	...	૭૧
૯૦ મનુષ્યની ચાર દિશાઓ	...	૭૨
૯૧ દેશકાળાનુસાર ભોજન	...	૭૩
૯૨ અશુભ અહારનાં લક્ષણો	...	૭૩
૯૩ જામવાનાં પાત્રો	...	૭૪
૯૪ ભોજનના પ્રકાર	...	૭૫
૯૫ દ્રષ્ટિ દોષનાશક મંત્ર	...	૭૫
૯૬ વિષભાશન...	...	૭૭
૯૭ જમ્યા પછી ભણવાના મંત્રો	...	૭૯
૯૮ ધુત્રપાન	...	૭૯
૯૯ તાંબુલનું ભક્ષણ	...	૮૦
૧૦૦ તાંબુલના ૧૩ ગુણ...	...	૮૦
૧૦૧ સોપારી	...	૮૧
૧૦૨ કાથો	...	૮૧
૧૦૩ સુવાની રીત	...	૮૨
૧૦૪ કેવા શયનમાં સુવું	...	૮૨
૧૦૫ વાથુ કેવો સેવવો	...	૮૨
૧૦૬ દિવસે સુવા વિધે	...	૮૩
૧૦૭ અશુભ ચવાનાં કારણો	...	૮૪
૧૦૮ મનુષ્યે પાળવા યોગ્ય	...	૮૪
સદાચારના નિયમો	...	૮૫
૧૦૯ વાહન	...	૮૫
૧૧૦ તડકો, વરસાદ, અગ્નિ	...	૮૬
૧૧૧ કેવી રીતે વર્તવું	...	૮૭
૧૧૨ રાત્રીચર્ચા	...	૮૮
૧૧૩ ઓને પાળવાના નિયમો	...	૮૮
૧૧૪ ઓસંગના નિયમો	...	૮૯
૧૧૫ સંગ ન કરવા જેવી ઓથો	...	૮૯
૧૧૬ પરીઠીએ પાણીપીવાના ગુણ	...	૮૩
૧૧૭ રતુચર્ચા	...	૯૪
૧૧૮ સંખ્યનું લક્ષણ	...	૯૫

૧૧૯ વર્ષાસ્તુ ...	૯૫
૧૨૦ શરદસ્તુ ...	૯૫
૧૨૧ અંશુદક જળ ...	૯૬
૧૨૨ હેમંતસ્તુ ...	૯૬
૧૨૩ શિશિરસ્તુ...	૯૬
૧૨૪ વસંતસ્તુ ...	૯૬
૧૨૫ શ્રીખરસ્તુ ...	૯૭
૧૨૬ પાણીના ગુણો ...	૯૭
૧૨૭ ઉકાળેલુ પાણી ...	૯૭
૧૨૮ પાણી તપાવવાના નિયમાઃ	૯૮
૧૨૯ દંડુ પાણી ક્યાંવાપરવુંનહિ	૯૮
૧૩૦ જળ પચવાનો નિયમ	૯૯
૧૩૧ નાળાયેરના પાણીના ગુણ	૯૯
૧૩૨ દુધના ગુણ ...	૯૯
૧૩૩ ભેંસનુંદુધ, બકરીનુંદુધ	૧૦૦
૧૩૪ ઘેડીનું દુધ, હાથણીનુંદુધ	૧૦૦
૧૩૫ ઘોડીનું દુધ ગધેડીનું દુધ	૧૦૧
૧૩૬ ગાયનું દુધ ...	૧૦૧
૧૩૭ દુધ ક્યારે ખાવું નહિ	૧૦૨
૧૩૮ દુધના મિશ્ર પદાર્થો	૧૦૩
૧૩૯ દુધ સાથે કેવા પદાર્થ	૧૦૩
ખાવા નહિ ...	૧૦૩
૧૪૦ દહિના ગુણ ...	૧૦૩
૧૪૧ માંખણના ગુણો ...	૧૦૬
૧૪૨ ગાય, ભેંસ, બકરી વિ.	૧૦૬
નું માંખણ...	૧૦૬
૧૪૩ ધીના ગુણો ...	૧૦૭
૧૪૪ ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘેડી	૧૦૭
વિગેરેનું ધી ...	૧૦૭
૧૪૫ જીનું ધી વાપરવું ...	૧૦૭
૧૪૬ તેલના ગુણ ...	૧૦૮
૧૪૭ તલનું તેલ ...	૧૦૮
૧૪૮ ઐરંડીનું તેલ ...	૧૦૮

૧૪૯ સરસીયું તેલ ...	૧૦૮
૧૫૦ કસુંબીનું તેલ ...	૧૦૮
૧૫૧ લાંબોળીનું તેલ ...	૧૦૯
૧૫૨ મધના ગુણો ...	૧૦૯
૧૫૩ શેરડીના દોષ ગુણ...	૧૧૦
૧૫૪ ગોળ ...	૧૧૧
૧૫૫ ખડીસાકર ...	૧૧૧
૧૫૬ માધવી શર્કરા ...	૧૧૧
૧૫૭ આઠ પ્રકારનાં મુત્ર...	૧૧૧
૧૫૮ ગૌમુત્ર ...	૧૧૧
૧૫૯ બકરીનું, ભેંસનું મુત્ર	૧૧૧
૧૬૦ આપધના ગુણ ...	૧૧૨
૧૬૧ ત્રિકુળાં ...	૧૧૨
૧૬૨ ત્રિકટુ ...	૧૧૨
૧૬૩ પંચકોલના ગુણ ...	૧૧૩
૧૬૪ શંકુશણ ...	૧૧૩
૧૬૫ ચતુરશણના ગુણ ...	૧૧૩
૧૬૬ દશમુળ ...	૧૧૩
૧૬૭ લઘુપંચમુળ ...	૧૧૩
૧૬૮ પંચવલ્કલના ગુણ...	૧૧૩
૧૬૯ પંચભૂંગ...	૧૧૪
૧૭૦ આમ્લપંચક ...	૧૧૪
૧૭૧ સંતાલના ગુણ ...	૧૧૪
૧૭૨ કેશરનાં નામ તથા ગુણ	૧૧૪
૧૭૩ લવણુત્રય.	૧૧૫
૧૭૪ લવણુપંચક ...	૧૧૫
૧૭૫ લવણુશટક ...	૧૧૫
૧૭૬ કૃષ્ણાગર...	૧૧૬
૧૭૭ ગળોના સત્વના ગુણો	૧૧૬
૧૭૮ સ્વરસાદિની કલ્પના	૧૧૬
૧૭૯ પુટપાક ...	૧૧૭
૧૮૦ કુટજ પુટપાક ...	૧૧૭
૧૮૧ કલ્કની રીત ...	૧૧૭

૧૮૨ વર્ધમાન પિપ્પલી...	૧૧૭
૧૮૩ લાખ રસનો વિધિ...	૧૨૧
૧૮૪ આસવ, અરિષ્ટનીકલ્પના	૧૨૧
૧૮૫ શીલાજીત કરવાની વિધિ	૧૨૩
૧૮૬ ધાતુલક્ષણ, શોધન, મારણ	૧૨૩
૧૮૭ સોનાની ભસ્મનો વિધિ	૧૨૪
૧૮૮ અશુદ્ધ સોનાના દોષો	૧૨૫
૧૮૯ રૂપાની ભસ્મનો વિધિ	૧૨૫
૧૯૦ ચાંદીના ગુણો	૧૨૬
૧૯૧ અશુદ્ધ રૂપાના દોષો	૧૨૬
૧૯૨ તાંબાની શુદ્ધિ	૧૨૬
૧૯૩ તાંબાની સંકેદ ભસ્મ	૧૨૭
૧૯૪ પીત્તળના ગુણો	૧૨૮
૧૯૫ લોહ પરીક્ષા	૧૨૯
૧૯૬ કાંતલોહનાં લક્ષણો	૧૨૯
૧૯૭ લોહનું શોધન	૧૨૯
૧૯૮ સોમામૃત	૧૨૯
૧૯૯ નિઃકથ ભસ્મ	૧૩૧
૨૦૦ લોહભસ્મના ગુણો	૧૩૧
૨૦૧ લોહ સેવન કરનારે	
પાળવાની પથ્ય	૧૩૧
૨૦૨ મંડુરના ગુણો	૧૩૨
૨૦૩ કથિરના ગુણો	૧૩૨
૨૦૪ બંગના ગુણ	૧૩૩
૨૦૫ શીશાની ભસ્મ કરવી	૧૩૪
૨૦૬ ઉપધાતુઓ	૧૩૫
૨૦૭ અષ્ટકભસ્મની વિધી	૧૩૫
૨૦૮ ધાન્યાઘ્રક	૧૩૫
૨૦૯ અષ્ટકના ગુણો	૧૩૫
૨૧૦ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ	૧૩૯
૨૧૧ ભસ્મવિધી	૧૪૦
૨૧૨ રોમ્યમાક્ષિક	૧૪૧
૨૧૩ હરતાલ	૧૪૧

૨૧૪ મથુશીલ	૧૪૨
૨૧૫ સુરભો	૧૪૨
૨૧૬ મોરચુથુ	૧૪૩
૨૧૭ ખાપરીયું	૧૪૩
૨૧૮ પારો	૧૪૩
૨૧૯ પારદ શોધનનો પ્રકાર	૧૪૪
૨૨૦ પારાનું ઉત્પાદન	૧૪૫
૨૨૧ સ્વેદન વિધિ	૧૪૫
૨૨૩ પારદ શોધન મારણ	૧૪૬
૨૨૪ ગંધક ભરણ	૧૪૭
૨૨૫ કન્થપયત્ર	૧૪૭
૨૨૬ ગંધક ભરણ કરેલા	
પદાર્થના ગુણો	૧૪૭
૨૨૭ પારદ આંધવો	૧૪૮
૨૨૮ પારદની ભસ્મ	૧૪૯
૨૨૯ રસસીંદુરની બનાવટ	૧૪૯
૨૩૦ રસસીંદુરનાં અનુપાતો	૧૫૧
૨૩૧ અપથ્ય વર્ગ	૧૫૨
૨૩૨ ગંધક	૧૫૩
૨૩૩ હિંગજો	૧૫૩
૨૩૪ રત્નોનું શોધન, મારણ	૧૫૪
૨૩૫ હિરાનું શોધન	૧૫૪
૨૩૬ હિરાની ભસ્મ વિધિ	૧૫૪
૨૩૭ વૈકાંત	૧૫૫
૨૩૮ આક્રીના રત્નોનું શોધન	૧૫૫
૨૩૯ શિલાજીત	૧૫૬
૨૪૦ શિલાજીત શોધન	૧૫૭
૨૪૧ શિલાજીત પરીક્ષા	૧૬૧
૨૪૨ સિંદુર	૧૬૧
૨૪૩ સમુદ્રશીણ	૧૬૧
૨૪૪ ગેરુને શુદ્ધ કરવો	૧૬૧
૨૪૫ બીજા પદાર્થોનું શોધન	૧૬૨

૨૪૬ મરીની શુદ્ધિ ...	૧૬૨	૨૭૩ વમનાદિ પંચકર્મ ...	૧૭૧
૨૪૭ પીપર, હિંગતી શુદ્ધિ	૧૬૨	૨૭૪ વમન દેવા યોગ્ય દરદો	૧૭૧
૨૪૮ શંખભસ્મ ...	૧૬૨	૨૭૫ સારી ઉદ્દટી ...	૧૭૨
૨૪૯ ભુનાગ સત્વ, મધુર		૨૭૬ રેચ લેવાનો પ્રકાર...	૧૭૨
પિચ્છ સત્વ ...	૧૬૨	૨૭૭ વિરેચન ન દેવાયોગ્ય	૧૭૨
૨૫૦ જળનાગ સત્વ ...	૧૬૨	૨૭૮ વિરેચન આપતું ...	૧૭૩
૨૫૧ કપુર શુદ્ધિ ...	૧૬૨	૨૭૯ મેઘનાદ રસ ...	૧૭૩
૨૫૨ વિષ પ્રકરણ ...	૧૬૩	૨૮૦ વિરેચન ...	૧૭૪
૨૫૩ આહિણુભૂતોનું વિષ...	૧૬૩	૨૮૧ નસ્યવિધિ ...	૧૭૪
૨૫૪ સોમલ ...	૧૬૪	૨૮૨ કર્ણપુરણ...	૧૭૫
૨૫૫ ઉપવિષ ...	૧૬૪	૨૮૩ શિરાવેધ-રક્તસ્રુતિ...	૧૭૫
૨૫૬ ઝેરકચોલાં ...	૧૬૫	૨૮૪ લોહિ કાઢવાનાં દરદો	૧૭૫
૨૫૭ જ્યપાળ (નેપાળો)...	૧૬૫	૨૮૫ લોહિ કાઢવાની રીત	૧૭૬
૨૫૮ નેપાળાની શુદ્ધિ ...	૧૬૫	૨૮૬ પારિભાષિક શબ્દો...	૧૭૬
૨૫૯ ધંતુરાનાં બી ...	૧૬૬	૨૮૭ તંદ્રા-ધેનતું લક્ષણ...	૧૭૬
૨૬૦ ધંતુરાના ગુણ ...	૧૬૬	૨૮૮ જહંભા (અગાસા)...	૧૭૬
૨૬૧ અશીણ ...	૧૬૬	૨૮૯ છીંક ...	૧૭૬
૨૬૨ ભાંગ ...	૧૬૬	૨૯૦ આળસનું લક્ષણ ...	૧૭૭
૨૬૩ ભાંગતી શુદ્ધિ ...	૧૬૬	૨૯૧ ગ્દાનિ ...	૧૭૭
૨૬૪ સર્વ વિષપર ગરુડમંત્ર	૧૬૬	૨૯૨ જડપાણું ...	૧૭૭
૨૬૫ અબ્રક સત્વની વિધિ	૧૬૭	૨૯૩ ચિકિત્સા...	૧૭૭
૨૬૬ હરતાત્ર સત્વ ...	૧૬૭	૨૯૪ કાકીનું લક્ષણ ...	૧૭૭
૨૬૭ દરેક વસ્તુઓનો ક્ષાર		૨૯૫ એકબીજાથી વિરૂદ્ધ પદાર્થો	
કાઢવાની રીત ...	૧૬૭	મિશ્ર થવાથી વિરૂદ્ધ ગુણ	
૨૬૮ અભાવ વર્ગ ...	૧૬૮	કરનારા પદાર્થો ...	૧૭૮
૨૬૯ વરાહિકંદનું વર્ણન	૧૬૯	૨૯૬ ઔષધિ લેવાના પ્રકાર	૧૭૯
૨૭૦ મહા પંચમુળ ...	૧૬૯	૨૯૭ આ ગ્રંથમાં બતાવેલા	
૨૭૧ લઘુપંચમુળ ...	૧૭૦	જવરાદિની અનુક્રમણિકા	૧૭૮
૨૭૨ દ્રવ્યની શક્તિ ...	૧૭૦		

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે રચિત પુસ્તકો

માસ્ટર ઑફ નોલેજ.

ધણા વર્ષની ધણી મહેનતે અને ધણા ખર્ચે બહાર પડ્યું છે. તેને તૈયાર થતાં ધણો વખત લીધો છે. આ પુસ્તક ઉપરથી દરેક માણસ પોતે પોતાની મેળે માત્ર છ મહીનામાંજ સરળ રીતે હિંદી, મરાઠી અંગ્રેજી, ઉર્દૂ, અંગાળી અને સંસ્કૃત શીખી શકે છે. આટલી બાબતો કેટલુંજ ખર્ચ કરવા છતાં ધણાં વર્ષે મહેનત કરવા છતાં આવડતી નથી તે માત્ર છ મહીનામાં લખતાં બોદતાં તે વાંચતાં આવડે છે. કી. રૂ. ૭-૦

સરવૈ. રેવન્યુ અને ફોજદારી કાયદાનું જીથ

ચોથી આવૃત્તિ આ પુસ્તકમાં ઇંડિયન પીનલ કોડની અગત્યની કલમો, ક્રીમીનલ પ્રોસીજર કોડ, ડીસ્ટ્રીક્ટ પોલીસ એક્ટ, વીલેજ પોલીસ એક્ટ, લેન્ડ રેવન્યુ કોડ; તે ઉપર ચચેલી રૂલ, મામલતદાર કાર્ટ એક્ટ, ગામના ને તાલુકાના નમુના, સરવાઈની રૂલ, સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટરની રૂલ. અરીજીનો એક્ટ, આબકારી એક્ટ, મીકાનો એક્ટ વિ. ૨૦ કાયદાઓ છે. રૂ. ૩

વૈદ યાને વૈદક ભાગ ૧ લો અને ૨ જો.

આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં તમામ રોગ મટે એવાં ઔષધો અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર આપવામાં આવ્યાં છે. આ ઔષધો અકસીર વનસ્પતિમાંથી તે શી રીતે બનાવવાં તથા કઈ દવા કયા રોગ મટાડે છે તે તથા કઈ દવા કઈ વનસ્પતિની કેવી રીતે બનાવવી તે છે. બીજા ભાગમાં દરેક ધાતુ તથા વિષનું શોધન કરી બખ્તો બનાવવાની રીત તથા તેની બનતો માત્રાઓ, અવલેહો વૃતો, તૈલો, તથા આસવો વગેરે બનાવવાના પ્રયોગો તે દરેક માણસ સમજી શકે તેવા આપ્યા છે. બન્ને ભાગની કીંમત રૂ. ૧-૮-૦.

તપસ્વી રાજકુમાર—

આ પુસ્તક વાંચવાથી અનેક ઐતિહાસીક બનાવો માણસોને આબા બનાવી દે છે. બોધ આપનાર આ નવલકથા છે. કીં રૂ. ૧.૧૧

એકાગ્રતા અને દિવ્યશક્તિ—અધ્યાત્મજ્ઞાનનું ઉત્તમ પુસ્તક છે. તેમાં મનની એકાગ્રતા શી રીતે કરવી, ચિત્તનો નિરોધ કરવાનો સ્હેલો ઉપાય, પ્રાણ્યામની રીત વિગેરે ઉપાયો છે. રૂ. ૧)

ભાગ્યોદય ઓફીસ, ખાડીયા--અમદાવાદ.

વધ જોડાલાલ દેવશંકર દવે રચિત પુસ્તકો
શ્રી પુરુષોએ વાંચી મનન કરવા યોગ્ય પુસ્તકો
દંપતિશાસ્ત્ર

જેમાં શ્રી પુરુષોનાં યથાર્થ ધર્મો, ઉત્તમ પ્રભુ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે, સંસારમાં આનંદ અને સુખમાં દંપતી રહી શકે તેવા બાણુવા યોગ્ય વિષયો છે. શ્રીઓના ભેદ, પુરુષોના ભેદ, રૂપ ઉપરથી કેવા ગુણની આ શ્રી છે તે પા-રખી શકાય, શ્રીપુરુષે પરસ્પર વશ થઈ જવાના માર્ગો વીગેરે વિષયો છે. ગ્લેઝ કાગળ, પાકું પુકું કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

શ્રીહિતશિક્ષક.

અને ચન્દ્રકાંતાની આત્મકથા (બીજી આવૃત્તિ) સચિત્ર આ પુસ્તકમાં લગભગ ત્રીસ ઉપરાંત પ્રકરણોમાં શ્રીઓની મહત્તા, પત્નીનો પતી પ્રત્યેનો ધર્મ, પતિની પત્ની પ્રત્યેની ફરજ, પતિવ્રતપણું શી રીતે પાળવું. શ્રીઓનો ધરકારભાર; શ્રીઓની જવાબદારી; સંકટ વખતે પતિને સહાય કેવી રીતે કરવી; સતી શ્રીઓનું જીવન, શ્રીઓનું ગૃહસ્થીપદ; શ્રીઓને સ્વર્ગીય સુખ શી રીતે મળે. શ્રી પુરુષના ધર્મ, શ્રીઓનું શીયણવ્રત. વિધવા શ્રીઓના ધર્મ, શ્રીઓનું ઇશ્વરપરાયણુ જીવન, શ્રીઓએ પતિની અર્ધાંગના છે. સંસારમાં શ્રીઓની પદ્ધિ શ્રીઓના ઉત્તમ આચાર વિચાર, શ્રીરોગ ચીકીત્સા, બાળકોને કેવી રીતે કેળવવા, બાળકોની દવાઓ વગેરે ૩૧ પ્રકરણો ઉપરાંત. લગભગ ૨૦૦ ઉપરાંત સતી શ્રીઓ અને મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો છે. કીં. રૂ. ૪-૦-૦

સ્વર્ગીય સુખ—ઉત્તમ સદગુણો અને ઉત્તમ ચરીત્રથી મનુષ્યની જીંદગી શી રીતે સુધરે એ અનેક મહાપુરુષોના દર્શાવેલ સહિત તેમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે કીં. રૂ. ૧-૦-૦

સુખી ગૃહસંસાર—અને સુખદ્રાની કુટુંબકથા—આ પુસ્તક ૨૩ પ્રકરણોમાં શ્રીપુરુષને ઉપયોગી અનેક ઉપયોગી વર્ણનો રસીકવાર્તા રૂપે સંગ્રહ છે. કીં. રૂ. ૧)

મૂર્તિપૂજા અને મોક્ષ પ્રાપ્તિનો મહામંત્ર—આ પુસ્તકમાં મૂર્તિપૂજા કરવી એ શાસ્ત્ર સંમત છે. મૂર્તિપૂજા કેવી રીતે કરવી તેનું ફળ વગેરે વિષયો છે. કીં રૂ. ૦-૮-૦

ભાગ્યોદય ઓફીસ, ખાડીયા-અમદાવાદ

ત્રીગણેશાય નમઃ । ત્રી નૃસિંહાય નમઃ । ત્રી ધન્વતરયે નમઃ ।

॥ શ્રી યોગરત્નાકર ॥

શિવં હરિં વિધાતારં તત્પત્નીસ્તત્સુતાન્ ગુરુન્ ।

નત્વા સમસ્તપ્રત્યૂહશાન્તયે મંગલાય ચ ॥ ૧ ॥

મંગળાચરણ—વિધ્નાની શાંતિ અર્થે અને મંગળ કાર્ય કરવા માટે શ્રી મહાદેવ, હરિ, બ્રહ્મા તેમની પત્નીયો (પાર્વતિ આદિ) ધત્યાદિ તથા તેમના પુત્રો (ગણપતિ ધત્યાદિ) અને મારા ગૃહ તેમને પ્રણામ કરીને શ્રી યોગરત્નાકર નામના અંથની ટીકા કરું છું.

અન્નદો જલદશ્ચૈવ હ્યાતુરસ્ય ચિકિત્સકઃ ।

ત્રયસ્તે સ્વર્ગમાયાન્તિ વિના યજ્ઞેન ભારત ॥ ૨ ॥

વૈદ પ્રશંસા—હે ભારત, અન્ન દેનાર, જળ દેનાર અને રોગીને ઔષધ આપનાર, એ ત્રણે જણુ યજ્ઞ કર્યા વિના સ્વર્ગમાં આવે છે. (ભય છે.)

રોગપંકાર્ણથે મમ્નં યઃ સમુદ્ધરતે નરમ્ ।

કસ્તેન ન કૃતો ધર્મઃ કાં ચ પૂજાં ન સોઽર્હતિ ॥ ૩ ॥

રોગ રૂપી કચરાના સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા માણસને જે માણસ હાથ ઝાલીને બહાર કાઢે છે તેણે કયો ધર્મ કર્યો નથી (બધા ધર્મો કર્યા છે) તેની કંઈ પ્રકારે પૂજા કરવી ન જોઈએ (તે બધી પ્રકારે પૂજા કરવાને લાયક છે.

વૈદ્યઃ પુરોહિતો મન્ત્રી દૈવજ્ઞશ્ચ ચતુર્થકઃ ।

દ્રષ્ટવ્યાઃ પ્રાતરેવૈતે નિત્યં શ્રયોવિવૃદ્ધયે ॥ ૪ ॥

દિનપ્રતિ રોજ પોતાના કલ્યાણની વૃદ્ધિ ઇચ્છવાવાળા પુરૂષે રોજ સવારમાં વૈદ ઉપાધ્યક્ષ રાજના કાર્યભારી અને જોતિષી (જોશી) એમનાં દર્શન કરવાં જોઈએ. ૪

ગતશ્રીર્ગણકાન્ દ્વેષ્ટિ ગતાયુશ્ચ ચિકિત્સકાન્ ।

ગતશ્રીશ્ચ ગતાયુશ્ચ વ્રાહ્મણાન્ દ્વેષ્ટિ ભારત ॥ ૫ ॥

જે માણસો જોશીઓના દેશ કરે છે તેમની લક્ષ્મી નાશ પામે છે. જે માણસો વૈદનો દેશ કરે છે તેમનું આયુષ્ય ઝોણું થાય છે. હે ભારત જે માણસો બ્રાહ્મણોનો દેશ કરે છે તેમની લક્ષ્મી તથા આયુષ્ય બંને ઝોણાં થાય છે. ૫

ઔષધિષં વ્યવહારં ચ પ્રાયશ્ચિત્ત ચિકિત્સિતમ્ ।

વિના શાસ્ત્રેણ યો બ્રુયાત્તમાહુર્બ્રહ્મઘાતકમ્ ॥ ૬ ॥

ઔષધિશિ (ઔષધતપશાસ્ત્ર સંબંધી માહિતી) વ્યવહાર (ન્યાય) પ્રાયશ્ચિત્ત (એકાદ નિંદકર્મ કરવાથી લાગતાં પાપોનું ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે નિવારણ કરવાની વિધિ) અને ચિકિત્સા (ઔષધોપચાર) વિગેરે જે શાસ્ત્રના આધાર વિના (અભ્યાસ કર્યા સિવાય) કરે છે. તે તે બ્રહ્મઘાતી (બ્રહ્મહત્યા કરનાર) કહે છે. ૬

કચિદ્ધર્મઃ કચિન્મૈત્રી કચિદર્યઃ કચિદશઃ ।

કર્માભ્યાસઃ કચિચ્ચેતિ ચિકિત્સા નાસ્તિ નિષ્ફલા ॥ ૭ ॥

રોગની ચિકિત્સા કરવામાં કોઈ વખત ધર્મ થાય છે. કોઈ વખત ઉત્તમ મૈત્રી (સ્નેહ) થાય છે. કોઈ વખત ધન પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ વખત કેવળ યશ મળે છે. અને કોઈ વખત રોગની પરીક્ષા વિગેરેનો અનુભવ મળે છે એટલા માટે કોઈ વખત પણ ઔષધોપચાર કરવો એ નિષ્ફળ થતાં નથી.

જન્માન્તરકૃત્તં પાપં વ્યાધિરૂપેણ બાધતે ।

તચ્છ્રાન્તિરૌષધૈર્દાનૈર્જપહોમસુરાર્ચનૈઃ ॥ ૮ ॥

જન્માંતર-પૂર્વજન્મમાં કરેલા પાપો વ્યાધિ રૂપે આ જન્મમાં નડે છે. (પીડા આપે છે) તેની શાંતિને માટે ઔષધોપચાર કરવાં, દાન દેવાં, જપ જપાદિક કરાવવાં, હોમ હવન વિગેરે કરાવવાં, આપણા ઇષ્ટ દેવતાની પૂજાઓ વિગેરે કરાવવાથી વ્યાધિ મટે છે.

વ્યાધેસ્તત્ત્વપરિજ્ઞાનં વેદનાયાશ્ચ નિગ્રહઃ ।

एतद्वैद्य-य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रमुरागुषः ॥ ६ ॥

વ્યાધેસ્તત્ત્વ-વ્યાધી (રોગ) ઉત્પન્ન થવાનો શું હેતુ છે તથા તેમાં કયા દોષ પ્રાધાન્ય છે તેના તત્ત્વને જાણવું ને તેથી થતી પીડાને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવો એટલું જ વૈદ્યનું કર્તવ્ય છે પણ વૈદ કાંઈ આયુષ્ય આપવા શક્તિવાન નથી.

अग्निमूलं बलं पुंसां रेतोमूलं च जीवितम् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वह्निं शुक्रं च रक्षयेत् ॥ १० ॥

મનુષ્યનું બળ જરૂરાગ્નિને આધારે છે ને તેનું જીવિત ધાતુ (શુક્ર-વીર્ય) ને આધારે છે એટલા માટે જેમ બળે તેમ પ્રયત્ન કરીને વૈદે જરૂરાગ્નિ અને શુક્રધાતુનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

जातमात्रश्चिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ।

वह्निश्छविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥ ११ ॥

ઔષધોપચારથી મટી શકે તેવા સાધ્ય રોગોને સાધારણ જાણીને તેમની બેદરકારી કરવી નહિ (બરાબર ધ્યાનથી દવા કરવી) કારણ કે બેદરકારી કરવાથી અગ્નિ, શસ્ત્ર કે ઝેરની પેઠે નાના સરખા વ્યાધી પણ મોટા વિકારને પામી બચકર ૩૫ પડે છે.

निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ।

दोषैर्मार्ગीकृते दहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ १२ ॥

જેમ સ્હેજ અગ્નિનો રહેલો તણખો પવનથી ફેલાઈ મોટો અગ્નિ ૩૫ થાય છે તેમજ દોષો પેતાને અનુકુળતા મળતાં માર્ગમાં ફેલાઈને શરીરમાં નજીવ કારણથી મટી ગયેલા વ્યાધિઓ પણ ફરીથી તેવાજ મોટા ૩૫માં ઉત્પન્ન થાય છે.

यावत्कण्ठगतः प्राणस्तावत्कार्या प्रतिक्रिया ।

कदाचिदैवयोगेन दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ॥ १३ ॥

જ્યાં સુધી કંઠમાં પ્રાણ આવે (શ્વાસોશ્વાસ ચાલે ત્યાં સુધી ઔષધોપચાર કરવાં કારણ કે દૈવયોગથી મૃત્યુ પાસે આવેલ રોગી પણ બચી જાય છે. (જીવે છે.)

યથાશાસ્ત્રં તુ નિર્ણીતો યથાવ્યાધિચિકિત્સિતઃ ।

ન શમં યાતિ યો વ્યાધિઃ સ જ્ઞેયઃ કર્મજો બુધૈઃ ॥૧૪॥

વૈદે શાસ્ત્રોમાં નિર્ણય કર્યા પ્રમાણે રોગનું નિદાન કરી દવા કરવાથી જો રોગ મટે નહિ તો તે વ્યાધી કર્મજ છે (પૂર્વ જન્મના પાપથી-કર્મ દોષથી થયેલ છે) એમ માનવું. ૧૪.

પુણ્યૈશ્ચ ભેષજૈઃ શાન્તાસ્તે જ્ઞેયાઃ કર્મદોષજાઃ ।

વિજ્ઞેયા દોષજાસ્ત્વન્યે કેવલા વાઙ્મય સંકરાઃ ॥૧૫॥

પુન્યકર્મ અને ઔષધથી (બન્નેથી) જે રોગ મરી શકે છે તે કર્મજ અને દોષજ જાણવા બીજાઓ કેવળ દોષજન્ય જાણવા અથવા મિશ્ર સમજવા.

ઔષધં મહ્મલ્લં મંત્રો હ્યન્યાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયાઃ ।

યસ્યાયુસ્તસ્ય સિધ્યન્તિ ન સિધ્યન્તિ ગતાયુષિ ॥ ૧૬ ॥

ઔષધ, પુન્ય કર્મ (સ્વસ્તિ વાચન) મંત્ર તંત્રાદિક અને બીજી પણ કેટલીક ક્રિયાઓ જે રોગી આયુષ્યવાન છે તેને સિદ્ધ થાય છે (ફાયદો કરે છે) અને જેને આવરદાનો યોગ નથી હોતો તેને ફાયદો થતો નથી.

વિકારનામાકુશલો ન જિહ્વાયાત્ કદાચન ।

ન હિ સર્વાવકારાણાં નામતોઽસ્તિ ધ્રુવા સ્થિતિઃ ॥૧૭॥

જે વૈદો વિકારનાં નામ ન જાણી શકતા હોય તો તેમણે તેથી શરમાવાનું કારણ નથી કેમકે દરેક વિકારની દરેક સ્થિતિનું ખાસ (ચોક્કસ) નામ આપ્યું નથી.

નાસ્તિ રોગો વિના દોષૈર્યસ્માત્તસ્માદ્વિચક્ષણઃ ।

અનુક્તમપિ દોષાણાં લિઙ્ગૈર્વ્યાધિમુપાચરેત્ ॥ ૧૮ ॥

વાત ઇત્યાદિ દોષ વિના રોગ થતો જ નથી તેટલા માટે અતુર વૈદે દોષોનું નામ અથવા વર્ણન શાસ્ત્રમાં ન કર્યું હોય તેવા રોગના દોષના લક્ષણ તપાસીને વ્યાધિનો નિર્ણય કરી ઔષધોપચાર કરવાં ૧૮

રોગમાદૌ પરીક્ષેત તતોઽનન્તરમૌષધમ્ ।

તતઃ કર્મ મિષકકુર્યાજ્ઞાનપૂર્વં વિચક્ષણઃ ॥ ૧૯ ॥

વેદે પ્રથમ રોગનો નિર્ણય (નિદાન) કરી ત્યાર પછી ઔષધો-
પચાર કરવાં ત્યાર પછી જે જે ક્રિયાઓ કરવી હોય તે વિદ્વાન વેદે
જ્ઞાનપૂર્વક વિચાર કરીને કરવી. ૧૯

મૂર્લેશ્વરસ્તથા મ્લેચ્છો બ્રહ્મણો મત્સ્યઘાતકી ।

દ્વેષ્ટા ચ ગ્રામકૂટશ્ચ વંચકો માંસવિક્રયી ॥ ૨૦ ॥

एतांस्तु व्याधिना प्रस्तान्न कुर्याच्छमनक्रियाम् ।

तेषां जीवासिसंदाता वैद्यो भवति पापभाक् ॥ ૨૧ ॥

મુખ, ચેર, મ્લેચ્છ, બ્રહ્મઘાતી, મછીમાર, જેનો તેનો દેશ કરનારો
તથા ગામનો કુરીલ, દગારો, માંસ વેચનાર એવા માણસોને જે રોગ
થયો હોય તો તેમને સારા કરવા(આપધાપચારથી) રોગ મટાડવાની દવા
કરવી નહિ કારણ કે તેમને રોગમુક્ત કરી જીવત દેનાર વૈદને તેમના
કરેલા પાપનો ભાગ લેવો પડે છે. તેથી વૈદને પાપ લાગે છે. ૨૦-૨૧

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम् ।

રોગં નિદાનપ્રાપ્તપૂલક્ષણોપશયાસિભિઃ ॥ ૨૨ ॥

રોગીને જોઇને તમામ અવયવો તપાસીને તેમજ પછી પુછ
પરછ કરીને એમ ત્રણ પ્રકારે રોગીનો નિર્ણય કરવો. એ પ્રમાણે
૧ નિદાન ૨ પૂર્વશ્પ ૩ લક્ષણ ૪ ઉપશય ૫ સંપ્રાપ્તિ એ પ્રમાણે
પાંચ પ્રકારે રોગીની પરિક્ષા કરવી.

પાદચતુષ્ટ્ય

ભિષગ્દ્રવ્યાણ્યુપસ્થાતા રોગી પાદચતુષ્ટ્યમ્ ।

ચિકિત્સિતસ્ય નિર્દિષ્ટં પ્રત્યેકં તચ્ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૧ ॥

વૈદ, દ્રવ્ય, ઔષધી પરિચારક અને રોગી એ ચારે મળી પાદ
ચતુષ્ટ્ય ચિકિત્સા કહેવાય છે. આ દરેકમાં (ખતાવ્યા) લખવા પ્રમાણે
ચાર ચાર ગુણ હોવા જોઈએ.

दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ।

૧ પોતાના કામમાં ચતુર ૨ પોતાના ગુરૂ પાસે યથાર્થ શાસ્ત્રનો
અભ્યાસ કરેલ, ૩ દરેક કામમાં પોતાની જાતે અનુભવ કરી સિદ્ધિ
મેળવેલો ૪ તેમજ પવિત્ર મનનો આ ચાર ગુણો વૈદમાં હોવા જોઈએ.

बहुकरुपं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौषधम् ॥ ૨ ॥

જે ઔષધમાંથી ઘણા પ્રકારના દવાઓ બનતી હોય, તેમજ તેમાં ઘણા પ્રકારના ગુણો હોય અને અનેક યોગ્યતાઓ થતી હોય, તેમજ તેમાં પરિપૂર્ણ રસ પ્રાપ્ત થઈ પાકેલ હોય (રસથી પરીપૂર્ણ હોય) અને અનેક રોગ ઉપર વાપરવાને લાયક હોય તેવા પ્રકારનું ઔષધ જોઈએ.

અનુરક્તઃ શુચિર્દક્ષો બુદ્ધિમાન્ પરિચારકઃ ।

પરિચારક (ચાકરી કરનાર) પોતાના શેઠ ઉપર પ્રીતિ રાખનારો, પવિત્ર તન મનનો તથા દરેક કામ કરવામાં કૃશા તેમજ બહુ બુદ્ધિશાળી જોઈએ.

આદ્યો રોગી મિષગ્વશ્યો જ્ઞાપકઃ સત્ત્વવાનપિ ॥૩॥

ધનવાન દરદી (ગ્રહસ્થ) વૈદની મરજી પ્રમાણે જ વર્તનાર, પોતાની સર્વ હકાકત બરાબર કહી શકે તેવો ચતુર અને દરેક આયતમાં સૂચવાળો (હીંમતવાન) એવો રોગી જોઈએ. ૩

દૂતપરીક્ષા.

દૂતસ્ય પ્રશ્નાક્ષરયોગસંગ્રહ્યા ત્રિષ્નાષ્ટમાઽય્યા પ્રવદન્તિ શેષે ।

સમે ચ મૃત્યુર્વિપમે ચ નેવ વિલોક્ય વૈદ્યાઃ खलु પ્રશ્નકાલે ॥૧॥

દરદીને જોવા માટે વૈદ્યને તેડવા આવ્યો હોય તે માણસ દૂત કહેવાય છે, તે દૂતને જે પ્રશ્ન પૂછે તે અક્ષરોની સંખ્યા ગણીને યજ્ઞ ગણ્યા કરી તેને આંક બાગતાં તેની બાકી જે સંખ્યા રહે તેમાં જો ૦ મીંડુ અથવા એકી સંખ્યા રહેતો બચશે નહિ એમ જાણવું ને એટલા વધે તો આયુષ્ય (બચશે) છે તેમ પ્રશ્ન કરતી વખતે જાણવું.

દૂતો રક્તકષાયકૃષ્ણવસનો દણ્ડી જટી મુણ્ડિત

સ્તૈલામ્યક્તવપુર્ભયંકરવચા દીનોઽશ્રુપૂર્ણેક્ષણઃ ॥

મસ્માઙ્ગારકપાલપાશમુશલી સૂર્યેઽસ્તગે વ્યાકુલો

યઃ શૂન્યસ્વરસંસ્થિતો ગદવતો દૂતશ્ચુ કાલાનલઃ ॥૨॥

દૂતે જો રાતાં બગવાં કે કાળાં વસ્ત્રો પહેયાં હોય, હાથમાં લાકડી ઝાલેલી હોય, માથે જટા બાંધેલી હોય, માથું મુંડવેલું હોય, ચરીરે તેલ ચોળેલું હોય, બીયામણાં (બચકર) વચન બોલતો હોય, ગરીબડો થઈ જતો હોય અને આંખોમાં આંસુ ચાલ્યાં જતાં હોય તેમજ શરીરે હસ્ત ચોળા હોય, હાથ ખંખેરતો હોય તેમજ હાડકાં,

પાશ (દોરડાં) અથવા મુશળ હાથમાં ધારણ કરેલ હોય. અને સુર્ય આથમતાં (સંધ્યા વખતે) આકુળ વ્યાઘ્રળ થતો આવ્યો હોય તેમજ જોનો સ્વર કેવળ શુન્ય જેવો થઈ ગયો હોય તેવું બોલનારો હોય, ગળગળો થતો હોય તેવો દુત કાલાગ્નિ (અગ્નીજેવો) અશુભ બળ્યવો.

સ્વજ્ઞાતિઃ શ્વેતવસ્ત્રો દ્રવિણયુતકરઃ ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણો વા ।

તામ્બૂલામયઃ સુશીલઃ શુભવચનવદઃ સ્યાત્પ્રશસ્તોઽત્ર દૂતઃ॥૩॥

જો દુત રોગીની બતનો હોય જેણે ઘોળાં સાફ શુદ્ધ કપડાં પહેર્યાં હોય, હાથમાં કાંઈ પૈસા વિગેરે લઈ આવેલ હોય, ક્ષત્રીય અથવા બ્રાહ્મણ હોય, મોઢામાં પાન, તાંબુલ આવેલું હોય તેવો શુશીલ કંડા મીઠજનો, શુભવાન, સારાં સારાં વચનો બોલનાર હોય તે સારો વખાણવા લાયક દુત બન્યવો. ૩

સંધ્યાકાલે તથા રાત્રૌ સ્નાનભોજનસંગમે ।

વિપરીતેષુ કાલેષુ ન ગચ્છેત્તત્ર બુદ્ધિમાન્ ॥ ૪ ॥

સંધ્યાકાળે તેમજ રાતના વખતમાં નાવાના વખતે ને ભોજન વખતે તેવાજ બીજા અનુચીત વખતે વિપરીત કાળમાં બુદ્ધિશાળી માણસોએ વેંઘને ઘેર બોલાવા જવું નેદ્રએ નહિ. ૪

ન સ્વપ્પાદ્રેગિસદને ન મુઙ્ગીયાત્કદાચન ॥

વિનાહવાનં ન ગચ્છેત્તત્ર ન વ્રૂયાન્મરણં મિષક્ ॥૫॥

વૈદે રોગીને ઘેર જવું નહિ, કદાપિ ખાવું પણ નહિ, તે દરદીએ બોલાવ્યા સિવાય તે રોગીને ઘેર જવું નહિ ને રોગીને મરણનું કહેવું નહિ. ૫

શકુન.

હુત્રં ગૌર્દ્વિજકન્યકામિષસુરા પગ્યાંગના રોચનં

માંગલ્યં નૃપવાજિવારણદધિ સ્તોત્રાદિપાઠઃ શુભ ।

સંગીતં કરુણાભયાનકમહારૌદ્રૈર્વિહીનં સ્મર-

ક્રીડાભાવમનોહરં કિમપિ ચેદ્વાલાનિ સઘોગિનઃ ॥૧॥

હત્ર, ગાય, બ્રાહ્મણ, કન્યા (કુમારીકા), માંસ, સુરા, દેહ, વેશ્યા, ગોરોચન. મંગળ પદાર્થ (દુધ, નાળીયેર, આંખનાં પાન, છત્યાદી.) રાજ, ઘોડો, હાથી, દહિં, શાંતિ પાઠ બજાતા બ્રાહ્મણો (સ્તોત્ર

પાઠ) અને ખીખ્ખાં માંગલીક ગીતો કે જેમાં કર્ણુ રસ લયાનક રસ રૌદ્રસ વિગેરે શબ્દો ન આવતાં હોય તેવા ગાયન. જેવાં કે વિવાહ વિગેરેનાં સારાં ગીતો અને સ્મર ક્રિડા અનેક પ્રકારની મનને આનંદ આપનાર પદાર્થ, બાળકો તથા ઉત્તમ પ્રકારના યોગી લોકો વિગેરે મળે તો વૈદને દરદીને ઘરે જતાં સારા શુકન ગણાય છે. ૧

માર્ગચ્છેદોઽહિમાર્જારગોધાસરટવાનરૈઃ ।

રોગિદ્વારાભિર્નિર્ગચ્છેન્મંગલં તદમંગલમ્ ॥ ૨ ॥

વૈદને રોગીને ઘેર જતી વખતે માર્ગમાં સર્પ, ખીલાડી, ઘો, કાગડો અથવા વાંદરો આડો ઉતરે તો તે શુકન અશુભ છે (માટે વૈદે રોગીને ઘેર જવું નહિ) ને જતાં કદાચ રોગીના ઘર આગળ બહાર પડેલી શુભ વસ્તુ જેવામાં આવે તો પણ અશુભ ગણવું.

પુંનામા વામતઃ શ્રેષ્ઠો ગજસ્ત્રચરવર્જિતઃ ।

સ્ત્રીનામા દક્ષિણે શ્રેષ્ઠઃ શિવાશ્યામાવિવર્જિતઃ ॥૩॥

હાથી અથવા પક્ષી (આકાશમાં ઉડનાર)ને મૂકી વૈદને ખીખ્ખાં પુરૂષ (નરભત્તી) ભત્તિનાં પ્રાણી વૈદની ડાખી બાજુ ઉતરે તો ઉત્તમ ગણવું અને વૈદની જમણી બાજુ શિયાળ અને કાયલ વિગેરે પક્ષી શીવાય ખીખ્ખાં સ્ત્રીલીંગ (નારીભત્તિ) ઉતરે તો ઉત્તમ ગણવી. ૩

દુર્ગા કાકસ્તથા શ્વાન ઉલ્કલ્લરજમ્બુકાઃ ।

નિર્ગમે વામતઃ શ્રેષ્ઠાઃ પ્રવેશે દક્ષિણાઃ શુભા ॥ ૪ ॥

કાકીલ પક્ષીની સ્ત્રી (કાયલની ભત્ત છે) કાગડો તેમજ કુતરો, ધુવડ, ગધેડો, શીયાળીયું વૈદને ઘરમાંથી બહાર નીકળતાં ડાખી બાજુ આવે તે સારા ગણવા અને ઘરમાં આવતાં જમણી બાજુ ઉતરે તો સારા શુકન ગણવા. ૪.

અષ્ટવિધ પરીક્ષા.

રોગાક્રાન્તશરીરસ્ય સ્થાનાન્યષ્ઠૌ નિરીક્ષયેત્ ॥ ૧ ॥

નાડી મૂત્રં મલં જિહ્વાં શબ્દં સ્પર્શં દગાકૃતી ॥૧॥

રોગીની પરીક્ષા કરવા માટે આઠ સ્થાન છે જેવાં કે નાડી, મૂત્ર, મળ, જીભ, શબ્દ (બોલવું, સ્વર, અવાજ) સ્પર્શદ્રષ્ટિ (આંખો) આકૃતિ (અહેરો, રૂપ) વિગેરે અવશ્ય તપાસવાં જોઈએ. ૧

દોષકોપે ઘનેऽલ્પે ચ પૂર્વં નાડીં પરીક્ષ્ય ચ ।

અન્તે ચાદૌ સ્થિતિસ્તસ્યા વિજ્ઞેયા મિષજા સ્ફુટમ્ ॥૨॥

દોષ થોડો અથવા ઘણોજ પ્રકોપ પામ્યો હોય તો તરતજ પ્રથમ તેની નાડી પરીક્ષા કરવી જોઈએ. અને વેદે દરદીની પ્રથમની તથા હાલની તમામ સ્થિતિથી બરાબર વાકેફગાર થવું જોઈએ અને નાડીની ગતી બરાબર ચોક્કસ સમજી શકાય તેમ સરલતાથી જોવું જોઈએ.

યથા વીણાગતા તન્ત્રી સર્વાન્રાગાન્પ્રમાણતે ।

તથા હસ્તગતા નાડી સર્વાન્રોગાન્પ્રકાશયેત્ ॥૩॥

જેમ વીણાને (વાંસળીને) વગાડનાર ખેલાડી ગાયનના બધા રાગો કળથી કાણું દબાવવાથી જાણી શકે છે તે પ્રમાણે નાડી દાખી જોનાર વેદ પોતાના હાથમાં આવેલ નાડીથી તેના તમામ રોગો જાણી શકે છે. ૩

સર્વેષામેવ રોગાણાં નિદાનં કુપિતા મલાઃ ।

તત્પ્રકોપસ્ય તુ પ્રોક્તં વિવિધાદિત્તસેવનમ્ ॥ ૪ ॥

તમામ રોગોનાં કોપવાનું મુળ કારણ વાતાદિ દોષો (વાત પિત્ત, કફ)નો પ્રકોપ ઇત્યાદી છે અને તે દોષો (મળો) કોપવાનું મુળ કારણ શુદ્ધ જીવા અહિતકારક આહારવિહારાદિકતું સેવન છે. ૪

નિદાનાર્થકરો રોગો રોગસ્યાપ્યુપલક્ષ્યતે ।

એક રોગ ઉત્પન્ન થયા પછી તેને ધ્યાન ન દેવાય તો તે રોગ બીજા રોગની ઉત્પત્તિનું કારણ થઈ પડે છે તેટલા માટે.

આદૌ સર્વેષુ રોગેષુ નાડીજિહ્વાક્ષિમૂત્રતઃ ॥ ૫ ॥

પરીક્ષાં કારયેદ્વૈચઃ પશ્ચાદ્રોગં ચિકિત્સયેત્ ।

વેદોએ પહેલાં તમામ રોગોમાં નાડી, જીભ, આંખો અને પેશાબ વિગેરેની પરીક્ષા કરીને પછી રોગીનાં આપધોપચાર શરૂ કરવાં. ૫

નાડયા મૂત્રસ્ય જિહ્વાયા લક્ષણં યો ન વિન્દતિ ॥૬॥

મારયત્યાશુ ચૈ જન્તું સ વૈદ્યૌ ન યશો મજેત્ ।

નાડી પેશાબ તેમજ જીભના લક્ષણોને જે વેદ જાણી શકતો નથી તે વેદ તરતજ રોગીને મારી નાંખે છે ને તે વેદને કાઢ પ્રકારે જસ મળતો નથી.

લક્ષ્યિત્વા દેશકાલૌ જ્ઞાત્વા રોગવલાવલમ્ ॥

ચિકિત્સામારભેદૈર્દ્યો યશઃ કીર્તિમવાપ્નુયાત્ ॥ ૭ ॥

દેશ કાળને વિચારપૂર્વક ધ્યાનમાં લઇને તેમજ રોગનું બરાબર નિદાન કરીને જે વૈદ આપધોપચાર કરે છે તે વૈદને જશ કીર્તિ લક્ષ્મિ વિગેરે મળે છે.

નાડીપરીક્ષા

નાડીમંગુષ્ઠમૂલાધઃ સ્પૃશેદક્ષિણમે કરે ।

જ્ઞાનાર્થં રોગિણો વૈદ્યો નિજદક્ષિણપાણિના ॥ ૧ ॥

વૈદે પોતાના જમણા હાથથી રોગીની પ્રકૃતિ જાણવા માટે તેના જમણા હાથના અંગુઠાના મુળના નીચેના ભાગમાં નાડી અલવી. ૧

સ્થિરચિત્તઃ પ્રશાન્તાત્મા મનસા ચ વિશારદઃ ।

સ્પૃશેદંગુલિભિર્નાડીં જાનીયાદક્ષિણે કરે ॥ ૨ ॥

જેનું મન સ્થિર છે. જેનો આત્મા શાંત છે જેનું મન પવિત્ર ક્ષેત્રવણી વાળું છે તેવા વૈદે રોગીની પરીક્ષા કરવા માટે રોગીના જમણા હાથની નાડી ઉપર ત્રણ આંગળાં ધીમેથી રાખીને જોવી. ૨

પ્રાયઃ સ્ફુટા ભવતિ વામકરે વધૂનાં

પુંસાં ચ દક્ષિણકરે તદિદં પરીક્ષા ।

ઈષદ્વિનામિતકરં વિતતાંગુલીકં

બાહુ પ્રસાર્ય રહિતં પરિપીઢનેન ॥ ૩ ॥

ધણું કરીને ઓંચોની ડાબા હાથની નાડી અને પુરૂષની જમણા હાથની નાડીથી પરીક્ષા સ્પષ્ટ (ચોખ્ખી) જોવામાં આવે છે. હાથપરબાર ન દેતાં બાહુથી હાથને જરા લાંબો કરી આંગળાઓ જરા પહોળાં રાખી જરા હાથ નમાવીને બહુ દબાવ્યા વિના તે નાડી તપાસવી. ૩

ઈષદ્વિનમ્રકૃતકૂર્પરવામભાગે

હસ્તે પ્રસારિતસદંગુલિસંધિકે ચ ।

અંગુષ્ઠમૂલપરિપશ્ચિમભાગમધ્યે ।

નાડીં પ્રમાતસમયે પ્રહરં પરીક્ષ્ય ॥ ૪ ॥

હાથના કાંડાને ભાગ રાખી બાજુ નમાવીને તે હાથ આગળ લાવી આંગળીના સાંધાએને જરા (અડે નહિ તેમ) પહેળાં રાખી આંગુઠાના મૂળ તરફ પશ્ચિમ બાજુ નીચે મધ્યના ભાગમાં સવારમાં ૧ પ્રહર સુધી નાડી પરિક્ષા કરવી. ૪

વારત્રયં પરીક્ષેત ધૃત્વા ધૃત્વા વિમોચયેત્ ।

વિમૃશ્ય बहुधा बुद्ध्या रोगव्यक्तिं विनिदिशेत् ॥ ૫ ॥

નાડી પકડવી પછી છોડવી તે ફરી પકડવી તથા છોડવી એમ વારંવાર ૩ વખત બરાબર નાડી પરીક્ષા કરવી. બુદ્ધિ વડે કરાને સ્વરથ ચિત્તથી વારંવાર વિચાર કરીને રોગનું અર્થ સ્વરૂપ ઓળખવું.

અંગુલિત્રિતયે સ્પૃષ્ટા ક્રમાદોષત્રયોદ્ભવામ્ ।

મન્દાં મધ્યગતિં તીક્ષ્ણાં ત્રિભિદોષૈર્મતુ લક્ષયેત્ ॥ ૬ ॥

આપણા હાથની (તર્જની, મધ્યમાં અનામિકા) એમ ૩ આંગળીઓથી નાડી પકડીને અનુક્રમે વાત, પિત્ત, કફની પરીક્ષા કરવી. જેમકે મંદ ગતિથી કફ જાણવો. મધ્ય ગતિથી વાયુ જાણવો. તે ઉતાવળી ગતિથી પિત્ત જાણવું. આ પ્રમાણે દોષની ત્રણ પ્રકારની નાડીની ગતિ લક્ષણથી જાણવી. ૬

વાતં પિત્તં કફં દ્વંદ્વં ત્રિતયં સંનિપાતિકમ્ ।

સાધ્યાસાધ્યવિવેકં ચ સર્વં નાડી પ્રકાશયેત્ ॥ ૭ ॥

વાયુ, પિત્ત, કફ એ ત્રણે જુદા જુદા ૧ તથા બીજે દોષે એકા જેવા કે ૨ (વાત પિત્ત, વાત કફ, અને કફ પિત્ત,) અને સન્નિપાત ૩ (વાત, પિત્ત, કફ) ત્રણે એકા દોષોના પ્રકાશ સાથે એ પ્રમાણે દોષનો કોપ થવાથી રોગની સાધ્ય ૧ કષ્ટ સાધ્ય ૨ ને અસાધ્ય ૩ સ્થિત જાણવી. બધું જ્ઞાન નાડી પરિક્ષાના વિચાર કરીને કરવાથી થાય છે. ૭.

સ્નાયુર્નાડી તતો હંસી ધમની ધરણી ધરા ।

તન્તુકી જીવનજ્ઞાના શબ્દાઃ પર્યાયત્રાચકાનં ॥ ૮ ॥

સ્નાયુ નાડી, હંસી, ધમની, ધરણી ધરા, તંતુકી જીવનજ્ઞાના એ બધા નાડીના પર્યાય વાચક (જુદા જુદા નામવાળા) શબ્દો છે.

સચંજ્ઞાતસ્ય મુક્તસ્ય તથા સ્નેહાવગાહિનઃ ।

ક્ષુત્તપાર્તસ્ય સુતસ્ય નાડી સમ્યક્ ન બુધ્યતે ॥ ૬ ॥

નાડીને તરત, જમીને તરત તથા શરીરે ધી, તેહ વિગેરે ચોખ્ખું હોય, લુખ્યો હોય, તરશ્યો હોય, સુષ્ઠ ઉઠેલો હોય તેવા મનુષ્યની નાડી ખરાખર જાણી શકાતી નથી.

અંગુષ્ઠમૂલભાગે યા ધમની જીવસાક્ષિણી ।

તત્ત્વેષ્ટયા સુખં દુઃખં જ્ઞેયં કાયસ્ય પાણ્ડિતૈઃ ॥ ૧૦ ॥

અંગુઠાના મુળ ભાગમાં જે જીવની સાક્ષી આપનારી નાડી છે તેની ગતિના આધારે પાંડીતો શરીરનું સુખ અથવા દુઃખ જાણી શકે છે. ૧૦

સ્ત્રીણાં ભિષગ્વામહસ્તે પાદે વામે ચ યત્નતઃ ।

શાસ્ત્રેણ સંપ્રદાયેન તથા સ્વાનુભવેન ચ ॥ ૧૧ ॥

પરીક્ષા રત્નવચ્ચાસ્યારત્વમ્યાસાદેવ જાયતે ।

વેદે ઐશંને ડાબે હાથે અથવા ડાબે પગે નાડી જોવી. શાસ્ત્રના અભ્યાસથી, ગુરુદ્વારા અથવા પોતાના અનુભવથી વારંવાર મહાવરે થવાથી રત્નની પરીક્ષા પ્રમાણે નાડી પરીક્ષા થાય છે. ૧૧

વાતનાડી ભવેદ્ બ્રહ્મા પિત્તનાડી ચ શંકરઃ ॥ ૧૨ ॥

શ્લેષ્મનાડી ભવેદ્વિષ્ણુચ્ચિદેવા નાડિસંસ્થિતાઃ ।

વાયુ નાડીના અધિપતિ બ્રહ્મા, પિત્ત નાડીના અધિપતિ શંકર, અને કફ નાડીના અધિપતિ વિષ્ણુ છે એ પ્રમાણે ત્રણ નાડીના ત્રણ દેવ રહેલા છે.

અગ્રે વાતવહા નાડી મય્યે વહતિ પિત્તલા ।

અન્તે શ્લેષ્મલિકારેણ નાડી જ્ઞેયા ભુવૈઃ લદા ॥ ૧૩ ॥

આગળના ભાગમાં (અગ્ર) વાયુ વહન કરનારી નાડી છે. મધ્યમાં પિત્તની નાડી વહે છે, અંતમાં [છેલી] કફના દોષની નાડી આલે છે એ પ્રમાણે વેદે સદા સમજવું. ૧૩

સર્પજલૌકાદિગતિં વદન્તિ વિબુધાઃ પ્રમજ્જને નાડીમ્ ।

પિત્તેન કાકલાવકમણ્ડકોદેસ્તથા ચપલામ્ ॥ ૧૪ ॥

વાયુની નાડી જળો તથા સર્પની પેઠે વાંકી ચુંકી ચાલે છે. પિત્તની નાડી કાગડો લાવા તથા દેડકાની પેઠે ઉતાવળી ચપળ ઉડતી ચાલે છે. ૧૪

રાજહંસમયૂરાણાં પારાવતકપોતયોઃ ।

कुक्कुटस्य गतिं धत्ते धमनी कफसङ्गिनी ॥ १५ ॥

અને કકના દોશ વાળી નાડી રાજહંસ મોર પારેવાં તથા હો-
લાની પેઠે તેમજ કુકડાની (એક પગ ઉપડે ને એક પગ મૂકે તે)
માફક ધીમી ધીમી ચાલે છે એમ જાણવું.

मुहुः सर्पगतिं नाडीं मुहुर्भेकगतिं तथा ।

वातपित्तसमुदभूतां तां वदन्ति बिचक्षणाः ॥ १६ ॥

વારંવાર વખત સાપની પેઠે વાંકી તથા વારંવાર દેડકાની પેઠે
ઉડતી એમ નાડી ચાલતી હોય તો તેને વૈદ્યો વાતપિત્તની નાડી કહે છે.

सर्पहंसगतिं तद्वद्वातश्लेष्मवतीं वदेत् ।

हरिहंसगतिं धत्ते पित्तश्लेष्मान्विता धरा ॥ १७ ॥

તેજ પ્રમાણે સર્પ અને હંસની ગતી વાળી નાડીને વૈદ્યો વાત
શ્લેષ્મ (કક તથા વાયુ) ની નાડી અને દેડકા તથા રાજહંસની
ગતિ વાળી નાડીને પિત્ત શ્લેષ્મની નાડી કહે છે. ૧૭

काष्ठकुट्टो यथा काष्ठं कुट्टते चातिवेगतः ।

स्थित्वा स्थित्वा तथा नाडी संनिपात भवेद् ध्रुवम् ॥ ૧૮ ॥

લાકડાને ફાડનારા (લકડ ખોદ) જેમ લાકડાને ટોચા કરે છે.
ઉતાવળથી ટોચા મારે છે તેમ તથા રહી રહીને થડકા મારે છે તે
પ્રમાણે સન્નિપાતની નાડી ચાલે છે. ૧૮

स्पन्दते चैकमानेन त्रिंशद्वारं यदा धरा ।

स्वस्थानेन તદા નૂનં રોગી જીવતિ નાન્યથા ।

स्थित्वा स्थित्वा वहति या सा ज्ञेया प्राणवातिनी ॥ ૧૯ ॥

નાડી તપાસતાં તે જો ૩૦ ત્રીશ વાર બરાબર સરખી જ રથી-
તિમાં ચાલતી હોય ને તે પ્રમાણે ત્રણ વખત બરાબર ધ્યાનથી ત-
પાસી જોતાં કાંઇ પણ ફેર જણાય નહિ (એક સરખીજ ગતિમાં
સરખ નાડી ચાલે) તો રોગી સુખ સાધ્ય છે, ને નાડી પોતાના જ

સ્થાનમાં રહે તો રોગી નિશ્ચય જીવે છે. અને રહી રહીને ચાલે વયમાં અટકી જાય તો આરામ આવતો નથી તે પ્રાણુ ધાતિની નાડી કહેવાય છે. ૧૯

મન્દં મન્દં શિથિલશિથિલં વ્યાકુલં વ્યાકુલં વા
સ્થિત્વા સ્થિત્વા વહતિ ધમની યાતિ સૂક્ષ્મા ચ સૂક્ષ્મા ।
નિત્યં સ્કન્ધે સ્ફુરતિ પુનરપ્યંગુલીઃ સંસ્પૃશેદ્વા
ભાવૈરેવં બહુવિધતૈરઃ સંનિપાતાદસાધ્યા ॥ ૨૦ ॥
તસ્ય મૃત્યું વિજ્ઞાનીયાદસ્યેદં નાડિલક્ષણમ્ ॥ ૨૧ ॥

જેની નાડી મંદ મંદ (બહુ ઝીણી-ઢીલી) શિથિલ અચેતન આક્રળી બહાવરી (ગભરાણા જેવી હિતાવળી વ્યાકુલ) અથવા ધીમે ધીમે રહી રહીને વહેતી હોય ને ઝીણી ઝીણી પડી જતી હોય તાં તથા જેવી જરા જરા મુશ્કેલીથી હાથને માલમ પડતી હોય ને હાથે-શાં જરા વારમાં ખભે ફરકીને આંગળીએ કાંડે દેખાય એમ વારંવાર ડબકા મારતી હોય ને સ્થાન છોડી ચાલી જતી હોય તો તે સન્નિ-પાત વાળા રોગીની નાડી અસાધ્ય જાણવી આવી નાડીવાળો માણસ બાચ્ચેજ જીવે છે. ૨૦-૨૧

पूर्वं पित्तगतिं प्रमज्जनगतिं श्लेष्माणमाविश्रती—
मत्यन्तं भ्रमणं मुहुर्विदधती चक्रादिरूढामिव ।
भीष्मत्वं दधती कलासु पतितां सूक्ष्मत्वमातन्वती
नो साध्यां धमनीं वदन्ति मुनयो नाडीगतिज्ञानिनः ॥ २२ ॥

પ્રથમ પિત્તની નાડી ચાલતી હોય તેવામાં તરત જ વાયુની નાડી ચાલવા માંડે તે બદલાય તરતજ કફની ગતિને અનુસરે ને ચા-કડે ફરતાની પેડે વારંવાર સ્થાન બદલ્યાં કરે, એકદમ ભયંકર વહેવા માંડે તથા અટકી કળા એાછી થઇ શાંત થઇ ઝીણી પડી જાય છે તે તેવી (અસાધ્ય) નથી જાણી શકાતી એવી ગતિને વૈદો અસાધ્ય નાડી ગણે છે. ૨૨

गम्भीरा या भवेन्नाडी सा भवेन्मांसवाहिनी ।
ज्वरवेगेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ॥ २३ ॥

જે નાડી ગંભીર (બારે) વહેતી હોય તેને માંસવાહિની કહે છે. તાવ વાળાની નાડી ઉતાવળી તથા ગરમ વહે છે. ૨૩

કામક્રોધાદ્વેગવહા ક્ષીણા ચિન્તાભયપ્લુતા ।

મન્દાગ્નેઃ ક્ષીણધાતોશ્ચ નાડી મન્દતરા ભવેત્ ॥૨૪॥

કામ તથા ક્રોધના વેગવાળાની નાડી વેગવાળી ઉતાવળી હોય છે. ચિન્તાવાળાની નાડી ક્ષીણ હોય છે, ભય લાગ્યો હોય તેની નાડી લાંબી ચાલે છે, મંદાગ્ન તથા ધાતુની ક્ષીણતા વાળાની નાડી વધારે મંદ ચાલે છે. ૨૪

અસૃક્પૂર્ણા ભવેત્સોષ્ણા ગુર્વા સામા ગરીયસી ।

લઘ્વી વહતિ દીપ્તાગ્નેસ્તથા વેગવર્તી મતા ॥ ૨૫ ॥

લોહીથી ભરપુર વાળાની નાડી કાંઇક ઉની (ગરમ) તથા બારે હોય છે. આમદોષ વાળાની નાડી બારે હોય છે, સગર્ભાની નાડી પણ બારે ચાલે છે જેને ભૂખ લાગતી હોય તે અગ્નિ પ્રદિપ્ત હોય તેની નાડી હલકી ચાલે છે તથા વેગથી ચાલે છે. ૨૫

ચપલા ક્ષુધિતસ્યાપિ તૃપ્તસ્ય વહતિ સ્થિરા ।

મરણે હમરૂકસ્ય ભવેદેકદિનેન ચ ॥ ૨૬ ॥

ભૂખ્યા માણસની નાડી ચંચળ (ચપળ) ચાલે છે, જે માણસ ખાધને શાંતિ પામ્યો હોય (તૃપ્તિવાળો) હોય તેની નાડી સ્થિર ચાલે છે. [શાંતિવાળાની નાડી સ્થિર ચાલે છે.]

અને જેનો મૃત્યુનો અવધિ ફક્ત એક જ દિવસનો રહ્યો હોય તેની નાડી ૩મરૂ (૩કહું) ની માફક બેવડી બેવડી ચાલે છે. ૨૬

કમ્પતે સ્પન્દતેઽત્યન્તં પુનઃ સ્પૃશતિ ચાંગુલીઃ ।

તામસાધ્યાં વિજાનીયાન્નાડીં દૂરેણ વર્જયેત્ ॥૨૭॥

જેની નાડી ધ્રુજે છે ફરકે છે વારંવાર ફરકીને પાછી આંગળાને અડકે છે તે નાડીને અસાધ્ય જાણીને છોટથી જ ત્યાગ કરી દેવો.

સ્થિરા નાડી મરણસ્ય વિશ્વદ્યુતિરિવેક્ષ્યતે ।

દિનૈકં જીવિતં તસ્ય દ્વિતીયં મૃત્યુરેવ ચ ॥ ૨૮ ॥

જેની નાડી સ્થિર રહેતી હોય તે પાછી વીજળીના ચમકારાની પેઠે જતી રહી આવે છે, વળી જાય છે એમ ચંચળ થાય છે તે એક

દિવસની આયુષ્ય વાળો જાણવો બીજો દીવસે મૃત્યુ પામે છે. ૨૮
શીત્રા નાડી મલોપેતા શીતલા વાડ્ય દ્રશ્યતે ।

દિતીયે દિવસે મૃત્યુર્નાડી જ્ઞેયા વિચક્ષણૈ ॥ ૨૯ ॥

જેની નાડી મળથી દુષિત હોય ને ઉતાવળી ચાલતી હોય
અથવા ઠંડી થતી જતી હોય તો બીજો દિવસે મૃત્યુ થશે એમ નાડી
જાણનાર વેદ કહે છે. ૨૯

મુખે નાડી વહેતીત્રા કદાચિચ્છીતલા વહેત્ ।

આયાતિ પિચ્છિલઃ સ્વેદઃ સસરાત્રં ન જીવતિ ॥૩૦॥

જેની નાડી આગળના ભાગમાં તીવ્ર [ઉતાવળી) વહેતી
હોય વળી કદાચીત શીતળ (ઠંડી) થઇ જતી હોય ને ચીકણી
પસીનો મોઢા પર આવતો હોય (શેડ વળતા હોય) તો તે દરદી
સાત રાત્રી જીવતો નથી. ૩૦

દેહં શૈલ્યં મુખે શ્વાસો નાડી તીવ્રા વિદાહવત્ ।

માસાર્ધં જીવિતં તસ્ય નાડીવિજ્ઞાનભાષિતમ્ ॥૩૧॥

જેનું અંગ ઠંડુ (ટાકુ) રહેતું હોય, મોંઢે શ્વાસ ચાલતો હોય
નાડી તીવ્ર (બચકર) ઉતાવળી ને દાહવાળી (બળતરા) થતી હોય તેનું
જીવિત ૦૫ માસ (પખવાડીયું) છે એમ નાડીના જાણવાવાળા
કહે છે. ૩૧

મુખે નાડી યદા નાસ્તિ મઘ્યૈ શૈલ્યં બહિઃ ક્લમઃ ।

યદા મન્દા ભવેન્નાડી ત્રિરાત્રં નૈવ જીવતિ ॥૩૨॥

આગળના ભાગમાં જેની નાડી જણાય નહિ, મધ્યભાગે (શરીરમાં)
ઠંડી લાગે બહારના ભાગમાં (ત્રાડ થાય) ગભરાટ વધે ને નાડી ધણી
જ મંદ મંદ મંદ પડે તો તે દરદી ૩ રાત્રી જીવતો નથી. ૩૨

અતિસૂક્ષ્માતિવેગા ચ શીતલા ચ ભવેદ્યદિ ।

તદા વૈદ્યો વિજાનીયાદ્રોગિણં ચ ગતાયુષમ્ ॥૩૩॥

નાડીની ગતિ અત્યંત ઝીણી હોય અથવા બહુ વેગ વાળી હોય
તે ત્યારે નાડી ઠંડી થઇ જાય ત્યારે વેદે દરદી અથવાનો નથી એમ
જાણવું. ૩૩

વિદ્યુદ્ગમિતા નાડી દૃશ્યતે ચ ન દૃશ્યતે ।

અકાલવિદ્યુત્પાતેવ સ ગચ્છેદ્યમશાસનમ્ ॥૩૪॥

નાડી અકસ્માત વીજળીની પેઠે જતી રહે છે. કોઈ વાર જણાય કોઈવાર ન જણાય એ પ્રમાણે થાય તો જેમ વીજળી પડવાથી અકાળ મૃત્યુ થાય તેમ માણસ યમના દ્વારમાં જાય છે.

તિર્યગુષ્ણા ચ યા નાડી સર્પગા વેગવત્તરા ।

કફપૂરિતકણ્ઠસ્ય જીવિતં તસ્ય દુર્લભમ્ ॥૩૫॥

જે રોગીની નાડી આડી ગતી વાળી હોય (વાંકી) ચુંકી હોય વળી ઊંચી હોય તે સર્પના વેગ જેવી જ વધારે વેગ વાળી હોય તે જેના ગળામાં કફ ભરાઈ ગયો હોય તેનું જીવનું દુર્લભ છે. ૩૫

ચૈલાશ્ચલિતવેગા ચ નાસિકાધારસંયુતા ।

શીતલા દૃશ્યતે યા ચ વામમધ્યે ચ મૃત્યુદા ॥૩૬॥

(વાયુથી જેમ વસ્ત્ર હાલે છે તે ખબર પડે તેમ) કેવળ અંતઃ-જાતા વિનાની [અજ્ઞા] નાડી અદૃશ્ય થઈને તે નાકવાટે ચાલનારા શ્વાસોશ્વાસના આધારે ચાલનારી એવી જે નાડી શીતળ (ઠંડી) થઈ જાય છે તે રોગીને એક પ્રહરમાં મૃત્યુ દેનારી છે. ૩૬.

દૃશ્યતે ચરણે નાડી કરે નૈવામિદૃશ્યતે ।

મુખં વિકસિતં યસ્ય તં દૂરં પરિવર્જયેત્ ॥૩૭॥

જેની નાડી પગે માલમ પડે છે ને હાથે ખીલકુલ નેવામાં આવતી નથી ને જેનું મોઢું પોહોળું થઈ ગયું હોય તેને જોઈને જ અસાધ્ય જાણી દવા કરવી નહિ. ૩૭

વાતપિત્તકફાશ્વાપિ ત્રયો યસ્યાં સમાહિતાઃ ।

કૃચ્છ્રસાધ્યામસાધ્યાં વા પ્રાહુર્બૈદ્યવિશારદાઃ ॥૩૮॥

જેને વાયુ પિત્ત કફ એકદમ વધી ગયા હોય તેને જાણવાવાળો વૈદ કૃષ્ણસાધ્ય અથવા અસાધ્ય કહે છે. ૩૮

વક્રા ચ ચપલા શીતસ્પર્શા વાતજ્વરે ભવેત્ ।

દુતા ચ સરલા દીર્ઘા શીતપિત્તજ્વરે ભવેત્ ॥૩૯॥

વાતજ્વરની નાડીની ગાત વાંકી ચપળને અડવાથી ટાઢી લાગે

તેવી હોય છે. તે શીત (ટાઢીઆ) પિત્તજ્વરમાં મોટી સરલ તથા ઉતાવળી નાડી ચાલે છે. ૩૯

મંદા ચ સુસ્થિરા શીતા પિચ્છિલા શ્લેષ્મતા ભવેત્ ।

વક્રા ચ ર્ષષ્ચપલા કઠિના વાતપિત્તજા ॥ ૪૦ ॥

કફ જ્વરની નાડી મંદ, જડ ટાઢી ત્રીકણી હોય છે. વાતપિત્તની નાડી કંઈક કાંઈક અપળને વાંકી હોય છે. ૪૦

ર્ષષ્ચ દ્રશ્યતે સ્પૃષ્ટા મન્દા સ્યાચ્છ્લેષ્મવાતજા ।

સૂક્ષ્મા શીતા સ્થિરા નાડી પિત્તશ્લેષ્મસમુદ્ભવા ॥ ૪૧ ॥

કફ વાતજ્વરમાં નાડીની ગતી કાંઈક સ્પષ્ટ તથા મંદ હોય છે. પિત્ત કફ જ્વરમાં સૂક્ષ્મ (ઝીણી) સ્થિર ઠંડી નાડી ચાલે છે.

હંસગા ચૈવ યા નાડી તથૈવ ગજગામિની ।

મુખં પ્રશસ્તં ચ ભવેત્તસ્યારોગ્યં ભવેત્સદા ॥ ૪૨ ॥

જે નાડી હંસની ચાલની હોય તેમજ હાથીની પેઠે ધીમે ચાલનારી હોય તે જેનું મુખારવિંદ શાંત આનંદયુક્ત હોય તે નિરોગી બળુવો. ૪૨

યો રોગિણઃ કરં સ્પૃષ્ટ્વા સ્વકરં જ્ઞાલયેદિ ।

રોગાસ્તસ્ય વિનશ્યન્તિ પટ્કઃ પ્રજ્ઞાલનાદયથા ॥ ૪૩ ॥

જે વૈદ રોગીને હાથ ઝાલીને પોતાને હાથ પાણીથી ધોઈ નાંખે છે તેને રોગ પાણીથી કચરો ધોવા પ્રમાણે નાશ પામે છે. ૪૩

મૂત્રપરીક્ષા.

અથાતઃ સંપ્રવક્ત્યામિ મૂત્રસ્ય ચ પરીક્ષણમ્ ।

યેન વિજ્ઞાતમાત્રેણ રોગચિહ્નં પ્રકાશ્યતે ॥ ૧ ॥

હવે ૫છી હું મૂત્રની પરીક્ષા કહું છું તેને બળુવાથી રોગનું દર્શક બણી શકાય છે. ૧

નિશાન્ત્યયામે ઘટિકાચતુષ્ઠયે ઉત્થાપ્ય વૈદઃ કિલ રોગિણં ચ ।

મૂત્રં ધૃતં કાચમયે ચ પાત્રે સૂર્યોદયે તત્સતતં પરીક્ષેત્ ॥ ૨ ॥

તસ્યાદયઘટારાં પરિહૃત્ય મધ્યધારોદ્ભવં તત્પરિધારયિત્વા ।

સમ્યક્પરિજ્ઞાય ગદસ્ય હેતું કુર્યાન્નિકિત્તાં સતતં હિતાય ॥ ૩ ॥

રાતના છેલા પોહોરની ચાર ઘડી બાકી રહે ત્યારે વેટે રોગીને જગાડીને પેશાબ કરાવીને તે પેશાબ કાચના વાસણમાં લેવો ને જ્યારે સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યારે તેની પરીક્ષા રોજ માફક કરવી. પેશાબની પહેલી ધાર જવા દઇને મધ્ય ધારામાંથી પેશાબ તપાસવાનો ભાગ લઇ લેવો. તે પેશાબની પરીક્ષાથી રોગનું કારણ જાણીને દરદીને હિત હોય તેવા ઔષધોપચાર કરવા. ૨-૩

વાતે ચ પાણ્ડુરં મૂત્રં સફેનં કફરોગિણઃ ।

રક્તવર્ણં ભવેત્પિત્તે દ્વંદ્વજૈ મિશ્રિતં ભવેત્ ॥

સંનિપાતે ચ કૃષ્ણં સ્યાદેતન્મૂત્રસ્ય લક્ષણમ્ ॥૪॥

વાયુનો દોષ હોય તો પેશાબનો રંગ શીઝા પાંડુવર્ણનો હોય છે. કફવાળા રોગીને પેશાબ શીણવાળો હોય છે.

પિત્તવાળા રોગીનો પેશાબ રક્ત વર્ણનો થાય છે, બન્ને દોષ વાળાનો મિશ્રીત રંગનો હોય છે (ત્રિદોષ) સંનિપાતવાળા રોગીનું મૂત્ર કાળા રંગનું હોય છે એ પ્રમાણે મૂત્ર પરીક્ષા સમજવી. ૪

પરીક્ષા વિધિવત્કાર્યા રોગિમૂત્રસ્ય તત્વતઃ ।

તૃણેન દાપયેતૈલબિન્દું તત્રાતિલાઘવાત્ ॥ ૫ ॥

રોગીના મૂત્રની પરીક્ષા તત્વથી (ચતુરાધથી) ધ્યાન દઇને વિધિ પ્રમાણે કરવી—ખડના તરણાથી તેલનું ટીપું મૂત્રમાં ધીમે રહીને નાંખવું. ૫

વિકાસિતં તૈલમથાડડશુ મૂત્ર

સાધ્યઃ સ રોગી ન વિકાસિતં ચેત્ ।

સ્યાત્કષ્ટસાધ્યસ્તલગે ત્વસાધ્યો

નાગાર્જુનેનૈવ કૃતા પરીક્ષા ॥ ૬ ॥

મૂત્રમાં ટીપું નાખેલું તેલ જો ફેલાઇ જાય તો તે રોગીનો રોગ મટી શકે તેવો છે. (સાધ્ય) તેલનું નાંખેલું ટીપું ફેલાઇ જાય નહિ પણ સ્થિર રહે તો (મહેનતથી મટે તેવો) કષ્ટસાધ્ય રોગ જાણવો. તેલનું ટીપું નાંખતાં જ બુડીને તળીયે બેસી જાય તો વ્યાધિ અસાધ્ય (ન મટે તેવો) જાણવો. એ પ્રમાણે નાગાર્જુન આચાર્યે પરીક્ષા કહી છે. ૬

નીલં ચ રુક્ષં કુપિતે ચ વાતૌ પીતારુણં તૈલસમં ચ પિત્તે ।

સ્निग्धं કફે પલ્લવવારિતુલ્યં સ્નિગ્ધોષ્ણરક્તં રુધિરપ્રકોપે ॥ ૭ ॥

વાયુનો પ્રકોપ હોય તો મૂત્ર આસમાની રંગનું તથા સુકું (ચીકાશ વીનાનું) રક્ષ હોય છે.

પિત્તાનો પ્રકોપ હોય તો રતાશ પડતું પીળું તથા તેલના જેવા રંગનું હોય છે, કફના વ્યાધીમાં ચીકણું તથા પાંદડાં પલાળીને વલો-વવાથી શીથુ આવે છે (અથવા ડબકી મારવાથી થાય) તેવું પર-પોટાવાળું અને રક્તના પ્રકોપમાં ચીકાશવાળું હોય રાતું હોય છે. ૭

માતુલુક્કરસામાસં સૌવીરામં જલોપમમ્ ।

પ્રપાકરહિતાનાં ચ મૂત્રં ચન્દનસંનિભમ્ ॥ ૮ ॥

જેને દોષનો અરોગ્યર પાક ન થતો હોય તેવા દરદીનું મૂત્ર બીજોરાના રસ જેવું ખાટું અથવા ખાટી કાંજના પાણી જેવું અથવા ચંદનની ગંધ તથા રંગ જેવું આવે છે. ૮

અર્જીર્ણપ્રભવે રોગે મૂત્રં તણ્ડુલતોયગત્ ।

નવજ્વરે ધૂમ્રવર્ણં बहुमूत्रं प्रजायते ॥ ९ ॥

અજીર્ણના રોગમાં દરદીનું મૂત્ર ચોખ્ખાના ધોવણુ જેવું ઘોળું ડગરા જેવું આવે છે. તાબા આવેલા તાવમાં ધુમાડાવાળું તથા પ્રમાણમાં વધારે મૂત્ર થાય છે. ૯

પિત્તાનિલે વૃક્ષજલામુષ્ણં શ્વેતં મરુહ્શ્લેષ્મણિ બુદ્બુદામમ્ ।

તચ્છ્લેષ્મપિત્તે કલુષં સરક્તં જીર્ણજ્વરેડસૃક્સદૃશં ચ પીતમ્ ।

स्यात्संनिपातादपि मिश्रवर्णं तूष्णं विधिज्ञेन बिचारणीयम् ॥ ૧૦ ॥

વાતપિત્ત વાળાને ધુમાડા તથા પાણી જેવું ને ગરમ મૂત્ર ઉતરે છે, વાત કફવાળાને ઘોળું બડબડીયા વાળું પરપોટા જેવું દેખાય છે. કફ પિત્તમાં ડહોળું તથા રક્તવર્ણુ વાળું ઉતરે છે. જીર્ણ જ્વરમાં પીળું તથા લોહિ જેવું મૂત્ર ઉતરે છે.

સન્નિપાતમાં બધા ઉપર બતાવેલા મળેલા રંગનું મૂત્ર ઉતરે છે. તે પ્રમાણે હિમેશાં વિધિને જાણવાવાળા વૈદે વિચાર કરવો જોઈએ. ૧૦

पूर्वाशां वर्धते बिन्दुर्यदा शीघ्रं सुखी भवेत् ।

दक्षिणाशां उबरो ज्ञेयस्तथाऽऽरोग्यं क्रमाद्भवेत् ॥ ૧૧ ॥

મૂત્રમાં નાંખેલ તેલનું ટીપું જ્યારે પૂર્વ દિશામાં પ્રસરે તો દરદી જલદી સુખી થાય છે. દક્ષિણ દીશાએ ફેલાય તો શરીરમાં તાવ જાળુવો. ધીમે આરામ થશે એમ જાણવું.

उत्तरस्यां यदा बिन्दोः प्रसरः संप्रजायते ।

अरोगिता तदा नूनं पुरुषस्य न संशयः ॥ १२ ॥

વારુણ્યાં પ્રસરેદ્વિન્દુઃ સુખારોગ્યં તદાડડદિશેત્ ।

ऐशान्यां वर्धते बिन्दुर्ध्रुवं मासेन नश्यति ॥ १३ ॥

આગ્નેધ્યાં તુ તથા જ્ઞેયં નૈર્ઋત્યાં પ્રસરેદાદિ ।

छिद्रितश्च भवेत्पश्चाद् ध्रुवं मरणमेव च ॥ १४ ॥

વાયવ્યાં પ્રસરેદ્વિન્દુઃ સુધયાપિ વિનશ્યતિ ।

જો તેલનું ટીપું ઉત્તર દિશામાં ફેલાય તો જરૂર આરામ આવી જશે. તેમાં કાંઈ શંકા રાખવી નહિ. ૧૨

પશ્ચિમ બાજુ ફેલાય તો તેને સુખ તથા આરોગ્ય થાય છે. જો બધું ઇશાન ખુણામાં ફેલાય તો દરદી નક્કી એક માસમાં મરણ પામે છે. ૧૩

અગ્નિ કોણમાં પણ તેજ પ્રમાણે જાણવું (એક માસમાં રોગી મરણ પામે છે.)

નૈરૈત્ય ખુણામાં તેલ પ્રસરીને તેમાં છીદ્ર પડે તો તેમાં નક્કી મરણ જ થાય છે.

જો બધું વાયવ્ય દિશામાં ફેલાય તો અમૃત મળે તો પણ દરદ મટી શકતું નથી. ૧૪

विकाशितं हलं कूर्मं सैरिभाकारसंयुतम् ॥ १५ ॥

કરબ્દમચ્છલં વાપિ શિરોહીનનરં તથા ।

गात्रखण्डं च शस्त्रं च खड्गं मुशलपाट्टिश्च ॥ १६ ॥

શરં ચ લગુઢં ચૈવ તથૈવ ત્રિચતુષ્પથમ્ ।

बिन्दुरूपं नरो दृष्ट्वा न कुर्वीत क्रियां क्वचित् ॥ १७ ॥

પેસાજમાં ફેલાયેલ તેલના બિંદુનો આકાર હળ જેવો, કાચળા જેવો, રેડો જેવો, કરંડીયા જેવો, ચકરડા જેવો, માથા વિનાના ધડના જેવો, મનુષ્યના શરીરના ટુટેલા ભાગ જેવો, શાસ્ત્ર જેવો, ખડગ, મુશળ, પટો, બાણ સોટો તેજ પ્રમાણે તથા એક વાળો, ૪ શેરીના રસ્તાનું રૂપ અથવા

મનુષ્ય આકૃતિમાં બિંદુ (કાણુ કાણુ) નેવામાં આવે, તો તેની દવા કરવી નહિ. ૧૫-૧૬-૧૭.

હંસકારણટાડાગં કમલં ગજચામરમ્ ।

છત્રં વા તોરણં હર્મ્યં સુપૂર્ણં દૃશ્યતે યદિ ॥૧૮॥

આરોગ્યતા ધ્રુવં જ્ઞેયા તદા કુર્યાત્પ્રતિક્રિયામ્ ।

રાજહંસ, કારંડવ પક્ષી, તલાવ, કમળ, હાથી, ચમર, છત્ર, તોરણ, તેમજ મહેલ ઇત્યાદી સ્પષ્ટ દેખાય તથા સારી વસ્તુ નેવામાં આવે અથવા કોઈ પણ આકાર પરિપૂર્ણ સુશોભીત નેવામાં આવે તો દવા કરવી કેમકે જરૂર આરામ આવી જાય છે.

તૈલવિન્દુર્યદા મૂત્રે ચાલનીસદૃશો ભવેત્ ॥ ૧૯ ॥

કુલદોષો ધ્રુવં જ્ઞેયઃ પ્રેતદોષસમુદ્ભવઃ ।

મુત્રમાં તેલનું ટીપું જ્યારે ચાળણીના આકારમાં પસરી જાય ત્યારે કુળનો દોષ નક્કી જાયવો તે પ્રેત સંબંધી (અવગતીયું) તેનો દોષ છે એમ જાયવું.

નરાકારં પ્રજાયેત કિંચા સ્યાન્મસ્તકદ્વયમ્ ।

મૂતદોષં વિજાનીયાદ્ભૂતવિદ્યાં તદાચરેત્ ॥ ૨૦ ॥

મુત્રમાં ફેલાયેલ તેલના ટીપામાં પુરૂષનું રૂપ નેવામાં આવે તો અથવા ૨ માથાં નેવામાં આવે તો ભૂતવેશ જાયવો. ત્યારે ભૂત વિદ્યામાં બતાવેલા ઉપચાર કરવા ૨૦

મંજિષ્ઠામં ધૂમ્રવર્ણં ચ નીલં સ્નિગ્ધં મૂત્રં વારિતુલ્યં ચ શીતમ્ ।

જાત્વા ચિત્તે બુદ્ધિમાન્માનુષાણાં કુર્યાત્ત્વન્તર્ભેષજં રોગિણાં ચ ॥૨૧॥

પેશાજ મજ્જના રંગનો લાલ, ધુમાડાના રંગનો આસમાની, ચીકણ વાળો, પાણી જેવો, શીતળ, એ પ્રમાણે તપાસીને જે જે દોષ જણાય તેની બુદ્ધિવાળા યૈદે યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી.

સર્પાકારં ભવેદ્દાતાચ્છત્રાકારં તુ પિત્તતઃ ।

મુક્તાકારં બલાસાત્સ્યાદેતન્મૂત્રસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૨૨ ॥

વાયુથી બિંદુનો આકાર સર્પ જેવો જાયવો. પિત્તના દોશથી છત્રનો આકાર, તેલના બિંદુનો મુત્રમાં જાયવો.

કફના દોષમાં તેલના બિંદુનો આકાર મોતી જેવો જાયવો એ પ્રમાણે મૂત્રના લક્ષણો જાયવી પરિક્ષા કરવી. ૨૨

इति मूत्रपरीक्षा.

મલપરીક્ષા

વાતાન્મલે તુ દઢતા શુષ્કતા ચાપિ જાયતે ।
 પીતતા જાયતે પિત્તાચ્છુક્તા શ્લેષ્મતો ભવેત્ ॥૧॥
 સંનિપાતે ચ સર્વાણિ લક્ષણાનિ ભવન્તિ હિ ।
 ત્રુટિતં ફેનિલં રૂઢં ધૂમલં વાતકોપતઃ ।
 વાતશ્લેષ્મવિકારે ચ જાયતે કપિશં મલમ્ ॥ ૨ ॥
 બદ્ધં સુત્રુટિતં પીતશ્યામં પિતાનિલાદ્ભવેત્ ।
 પીતશ્વેતં શ્લેષ્મપિત્તાદીષત્સાન્દ્રં ચ પિચ્છિલમ્ ॥૩॥
 શ્યામં ત્રુટિતપીતામં બદ્ધશ્વેતં ત્રિદોષતઃ ।

વાયુના દોષને લીધે મળ કઠણુ તથા સુકો થાય છે. પિત દો-
 શથી પીળો અને કઢ દોષથી મળ ઘોળો થાય છે. ત્રિદોષના મળમાં
 ત્રણે લક્ષણો મળે છે.

વાયુના કોપથી કટકા કટકા વાળો ગાંડીયા જેવો શીથુવાળો અને
 ભુખરો ધુમાડા જેવા રંગનો મળ આવે છે. વાયુ અને કઢના વિકા-
 રમાં વાંદરાની હાગાર જેવો મળ આવે છે.

વાયુ તથા પીતથી ગાંઠાગડીયા વાળો થોડો થોડો પીળાશ પ-
 ડતો કાળાશ મારતો મળ આવે છે.

કઢ પિતથી મળ પીળો તથા કાળો જરાક ચીકાશ વાળો લોચા
 જેવો તાંતણુ (બળખા જેવો) જેવો મળ આવે છે કાળો તુટેલા
 ગાંઠા વાળો પીળો બંધાયેલો તથા ઘોળો મળ ત્રિદોષનો છે એમ
 બાણુપુ. ૧-૨-૩-૪

દુર્ગન્ધઃ શીતલશ્ચૈવ વિષ્ટોત્સર્ગો યદા ભવેત્ ॥ ૪ ॥

તદા જીર્ણં મલં વૈદ્યેર્દોષજ્ઞૈઃ પરિભણ્યતે ।

કપિલં ગુટિયુક્તં ચ યદિ વર્ચોઽવલોક્યતે ॥ ૫ ॥

પ્રક્ષીણમલદોષેણ દૂષિતઃ પરિકથ્યતે ।

સિતં મહત્પૂતિગન્ધં મલં જ્ઞેયં જલોદરે ॥ ૬ ॥

શ્યામં ક્ષયે ત્વામ્બતિ પીતં સકટિવેદનમ્ ।

જ્યારે ઝાડો આવતી વખતે ગંધાતો તથા તાઢો આવે છે ત્યારે દોષને જાણનારા વૈદો તેને અજીર્ણ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો મળ જાણે છે.

જ્યારે મળ કાળો (કથઈ) વર્ણનો છુપ્પરો ગંઢિવાળો ગોળીયો જેવો જેવામાં આવે ત્યારે તે મળક્ષીણતાના દોષને લીધે છે એ પ્રમાણે વૈદો કહે છે. જળોદર વાળાનો મળ ઘોળો ધણો જ દુર્ગંધી વાળો જાણવો. ધાતુક્ષયમાં (ક્ષયરોગ) ઝાડો કાળો, આમવાતમાં મળ પીળો હોય છે તથા કેડમાં બેદના થાય છે. ૪-૫-૬

અતિકૃષ્ણં ચાતિશુભ્રમત્તિપીતં તથાઽરુણમ્ ॥ ૭ ॥

મરણાય મલં કિંતુ મૃશોષ્ણં મૃત્યવે ધ્રુવમ્ ॥

અત્યંત કાળો, અત્યંત ઘોળો, અત્યંત પીળો તથા અત્યંત રાતો મળ મૃત્યુ સુચવનાર છે ને મળ અત્યંત ઊંડો આવતો હોય તો કેવળ મૃત્યુ જ લાવનાર છે.

વાતસ્ય ચ મલં કૃષ્ણં તતઃ પિત્તસ્ય પીતવિદ્ ॥

રક્તવર્ણં મલં કિંચિન્મલં શ્વેતં કફોદ્રવમ્ ॥ ૮ ॥

આમં વા શ્લેષ્મજં પ્રાહુર્મિશ્રિતં ઢંદ્રજં વદેત્ ॥

અપક્વં સ્યાદજીર્ણં તુ પક્વં સ્વચ્છમલં ભવેત્ ॥ ૯ ॥

વાયુના દોષવાળાનો મળ કાળો થાય છે. પિત્તના દોષવાળાનો મળ પીળાશ પર હોય છે, કોઈ વખત જરા રાતો મળ પણ આવે છે. કફના દોષવાળાનો મળ ઘોળો રંગનો હોય છે અથવા આમવાતનો મળ કફ વ્યાધિવાળાના જેવો કફ મિશ્રિત ઘોળો હોય છે. તે આમ ચીકાશ યુક્ત હોય છે.

બળે દોષવાળાનો મળ બળે રંગથી મળેલો હોય છે અજીર્ણ-વાળાનો મળ અપકવા (આમ કાચો) હોય છે. ને જેને દોષો પાડીને મળ પાકો આવતો હોય તે સ્વચ્છ (સાફ મળ આવે છે.) ૮-૯

અત્યમૌ પિંડિતં શુષ્કં મન્દાગ્નૌ તુ દ્રવીકૃતમ્ ॥

દુર્ગન્ધં ચંદ્રિકાયુક્તમસાધ્યં મલલક્ષણમ્ ॥ ૧૦ ॥

બહુ અગ્ની વાળાનો મળ પીંડા જેવો સુકો હોય છે. જેનો અગ્નિ મંદ હોય તેનો મળ પાતળો પડી જાય છે. ગંધાતો ને ચંદ્રિકા (ચળકાટ વાળો) વાળો મળ હોય તે મળનાં અસાધ્ય (ખરાબ લક્ષણો જાણવાં. ૧૦

इति मलपरिक्षा.

શબ્દપરીક્ષા.

ગુરુસ્વરો મવેચ્છ્લેષ્મા સ્ફુટવક્ત્રા ચ પિત્તલઃ ।

ઉમામ્યાં રહિતો વાતઃ સ્વરતઃશ્ચૈવ લક્ષ્યેત્ ॥ ૧ ॥

કધવાળાનો સ્વર બારે હોય, પિતવાળાનો સ્વર ૨૫૪ હોય છે. વાયુવાળાનો સ્વર બન્નેથી જુદો હોય છે. એ પ્રમાણે સ્વરના લક્ષણ જાણવા ૧.

પિત્તરોગી મવેદુષ્ણો વાતરોગી ચ શીતલઃ ।

આદ્રિતઃ સ મવેચ્છ્લેષ્મા સ્પર્શતઃશ્ચૈવ લક્ષ્યેત્ ॥ ૧ ॥

પિતરોગ વાળાનું શરીર ગરમ રહે છે, વાયુ રોગી વાળાનું શરીર શીતળ રહે છે. કધ પ્રકૃતિ વાળાનું શરીર બીનું રહે છે તેને અડવાથી તે જાણાશે. ૧

રૂપપરીક્ષા

વિમુત્વાદાશુકારિત્વાદ્વલિત્વાદ્વન્યકોપનાત્ ।

સ્વાતંત્ર્યાદ્દુરોગત્વાદોષાણાં પ્રવલોઽનિલઃ ॥ ૧ ॥

પ્રાવસ્ત એવ પવનાધ્યુષિતા મનુષ્યા

દોષાત્મકાઃ સ્ફુટિતધૂસરકેશગાત્રાઃ ।

શીતદ્વિષશ્ચલધૃતિરમૃતિબુદ્ધિચ્છેષ્ટા-

સૌહાર્દદાઘિગતયોઽપિ બહુપ્રલાપાઃ ॥ ૨ ॥

વાયુ સર્વ વ્યાપક છે, ત્વરિત ભાવ દેખાડનાર (જલદી પ્રભાવ બતાવનાર) બળવાન બીજા પર કોપ કરવા વાળો, સ્વતંત્ર પ્રકૃતિનો અને અનેક રોગ ઉત્પન્ન કરનાર છે એટલા માટે તેને બધા દોષોમાં મુખ્ય ગણ્યો છે.

એટલા માટે વાત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો બધે બાગે દોષવાળા, તે અવયવો જુદા જુદા ૨૫૪ દેખાય તેવા તથા જુખરા રંગના હોય છે તેને ઠંડો પદાર્થ ગમતો નથી. (પ્રતિકુળ) આવે છે. તેની ધારણા શક્તિ માદશક્તિ બુદ્ધિ ચેષ્ટાઓ (વર્તાણુંક) મૈત્રી, દ્રષ્ટિ, ગતિ, અંગળ હોય છે ને બહુ મોટી મોટી વાતો કરનારો હોય છે. ૧-૨

પિત્તં મન્દિર્વન્નિજં વા યદસ્માત્પિત્તોદ્રિક્તસ્તીદ્યત્તુષ્ણા ડુહુઃ ।

ગૌરોષ્ણાક્લૃપ્તામ્બહસ્તાન્નિલવન્નઃ શરો મની પિત્તકેશોઽલ્પરોમા ॥ ૩ ॥

પિતા એ અગ્નિસ્વરૂપ છે કિંવા અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલ છે તેટલા માટે પિતૃવાળાની પ્રકૃતિ તિક્ષ્ણ હોય છે તેને તરસ તથા ભુખ બહુ લાગે છે વર્થુ ગૌર અંગ ઉતુ હાથ પગના તળા તથા મુખનો ભાગ બાહરથી (હાલ) જેવો દેખાય છે. તે શુર તથા માનની ઈચ્છા રાખનાર હોય છે તેના વાળ પીળા જેને શેણં રેવાણં હોય છે. ૩

શ્લેષ્મા સોમઃ શ્લેષ્મલસ્તેન સૌમ્યો ગૂઢસ્ત્રિગ્ધશ્લિષ્ઠસંઘ્યાસ્થિમાંસઃ ।

શુત્તૃદશોકક્લેશઘર્મેતત્તો બુદ્ધયા યુક્તઃ સાત્ત્વિકઃ સત્પસંધઃ ॥૪॥

કહ એ પ્રત્યક્ષ ચંદ્ર [શીતળ] જેવો છે તેથી કહ પ્રકૃતી વાળો સાત્ત્વિક (શાંત) હોય છે તેના સાંધા હાડકાં મંસિ મળ્યુત, ચીકાશવાળા ગંભીરને ઘટ્ટ (એક ખીજને બરાબર ચોટી રહેલ) બરપુર હોય છે. તે ભુખ તરસ શોક ક્લેશ ધામ (ગરમી) થી તપતો નથી (શાંત રહે છે) બુદ્ધિવાળો સાત્ત્વિક સાચું બોલનાર (બોલ્યા પ્રમાણે ચાલનાર) હોય છે. ૪

દૃવપરોક્ષા.

રુદ્ધા ધૂમ્રા તથા રૌદ્રા ચલા ચાન્તર્જ્વલત્યપિ ।

દૃષ્ટિર્યદા તદા વાતરોગં રોગવિદો જગુઃ ॥ ૧ ॥

દીપદ્વેષી ચ સંતતં પીતં પિત્તેન લોચનમ્ ।

જલાર્દ્રં જ્યોતિષા હીનં ક્ષિગ્ધં મન્દં કફેન તત્ ॥૨॥

દ્વન્દ્વદોષે મહેન્મિશ્રં તૂર્ણં તૂર્ણં વિલોચનમ્ ।

ચ્યામવર્ણં ચ નિર્મુગ્ધં તન્દ્રામોહસમન્વિતમ્ ॥૩॥

રૌદ્રં ચ રક્તવર્ણં ચ મહેન્નિદ્રામિદમ્ ॥૪॥

જેની આંખો રક્ષ (લુખા જેવી શીકી) ધુમ ડાના ભયંકર ચંચળ તથા અંદર જેવાથી બળતરા બળનાર હોય તે તેને વાત રોગી નામ્યુવો.

પિત્તરોગની આંખવાળાએ દીવા પાસે બેસી શકાતું નથી તથા આંખો તપી જાય છે ને નેત્ર પીળાં હોય છે.

કદથી આંખો બીની રહે છે દ્રષ્ટિ ઓછી હોય છે ને તેજ મંદ હોય છે તેમજ ચીકણી આંખો રહે છે.

બંને દોષમાં મળેલાં બંને લક્ષણ હોય છે અથવા ડોળા અમત

અંબળ હોય છે ને ત્રિદોષવાળાની આંખો કાળાથ પડતો ભાંગી ગયા
જેવી વાંકા ઘેનવાળી બેભાનવાળી બચકર રાતાથ પડતી હોય છે.

एकं चक्षुर्यदा भीमं द्वितीयं मीलितं भवेत् ॥ ४ ॥

त्रिभिर्दिनैस्तदा रोगी स याति यममन्दिरम् ।

उद्योतिर्विहीनं सहसा रोगिणो यस्य लोचनम् ॥ ५ ॥

ईषत्कृष्णं स नियतं प्रयाति यमशासनम् ।

सरक्तं कृष्णावर्णं च रौદ્રं च प्रेक्षते यदा ॥ ६ ॥

इति लिंगैर्वિજાનીયાન્મૃત્યુરેવ ન સંશયઃ ।

एकदृष्टिरचैतन्यो भ्रमन्स्फुरिततारकः ।

एकरात्रेण नियतं परलोकपथं व्रजेत् ॥ ७ ॥

જેની એક આંખ બચકર (ઉધાડી) દેખાતી હોય ખીજી મી-
ચાઇ ગઇ હોય તો તે રોગી ૩ ત્રણ દિવસમાં યમના ધામમાં જાય
છે અને જે રોગી એકદમ આંખે આંધળો થઇ જાય કાંઇક કાળી
આંખ થઇ જાય તો થોડા વખતમાં યમમંદિરમાં જાય છે. ૪

જેની આંખ કાળી અથવા રાતા રંગની દેખાતી હોય ને બચ-
કર જેવી લાગે તો તેનું મૃત્યુ જરૂર નજીક આવ્યું એમ જાણવું, એમાં
કાંઇ શંકા રાખવો નહિ. જેની એક આંખમાં ચૈતન્ય તથા દેખવાપણું
જવુ રહ્યું હોય અથવા ડાળો ચકર ચકર ફરકયા કરતો હોય (તારા-
ની પેઠે) તે જરૂર એક રાતમાં પરલોકને રસ્તે જાય છે. ૫-૬-૭

शुष्कास्यः श्यामकोष्ठोऽप्यसितरदंततिः शीतनासाप्रदेशः

शोणान्नશ્વેકનેત્રો लुलितकरपदः श्रोत्रपातित्ययुक्तः ।

शीतश्वासोऽथ चोष्णश्चसनसमुदयः शीतगात्रप्रकम्पः

सोद्वेगो निष्प्रपञ्चः प्रभवति मनुजः सर्वथा मृत्युकाले ॥ ૮ ॥

જેનું મોઢું સુકાંતું હોય, હોઠ કાળા પડતા હોય, ઘાંત કાળા
પડી જાય નાક શીતળ થઇ જાય આંખો લાલ થાય અથવા એક
આંખ ઉધાડી રહે, હાથ પગ લગડી જાય (લુલા થઇ જાય, અચેતન
થાય) કાન પથ્થુ નમી જાય, ઢીલા થઇ જાય, શ્વાસ થડો થાય અથવા
અત્યંત ગરમ થાય, શ્વાસોશ્વાસ વધારે થાય (રાજ પ્રગટે) શરીર

હંડુ થાય શરીર ધુન્ને શોકાતુર રહે શરીરનો આપાર બંધ થાય.
(અગ્રેતાન્) થાય રમુતી રહે નહિ. આવા લક્ષણો માધુસને મરવાના
વખતનાં થાય છે.

મુત્રપરીક્ષા.

વાતે ચ મધુરાસ્યત્વં પિત્તે ચ કટુકં તથા ।

મધુરામ્લં કફે ચૈવ સર્વલિङ્ગં ત્રિદોષજે ।

અજીર્ણે ઘૃતપૂર્ણે સ્યાત્કષાયં ચાગ્નિમાન્ધકે ॥ ૧ ॥

વાયુથી મોઢામાં મીઠાશ આવે છે. પિત્તથી મોઢું કડવું અથવા
તીખું થાય છે, કફથી ખટમધુરું મોઢું થાય છે ત્રિદોશથી ત્રણે લક્ષણ
વાળું થાય છે.

અગ્નિથી અંદર ધી ચોપડ્યા જેવું મોઢું થાય છે અને અગ્ની
મંદથી પુરાત્ન પડતું કસેલું મોઢું થાય છે.

ત્રિદોષપરીક્ષા

જિહ્વા શીતા શ્વરસ્પર્શા સ્ફુટિતા મારુતેઽધિકે ।

રક્તા રયામા ભવેત્પિત્તે કફ શુભ્રાઽતિપિષ્ઠિજ્વલા ॥ ૧ ॥

કૃષ્ણા સકણ્ઠકા શુષ્કા સંનિપાતાધિકે તુ સા ।

મિશ્રિતે મિશ્રિતા જ્ઞેયા સર્વલક્ષણવર્જિતા ॥ ૨ ॥

વાયુ અધિક હોય તો જીભ ઠંડી, અડવામાં બડસટ, ફાટેલી
કાંટાવાળી, પિત્ત દોષવાળાની જીભ રાતી કાળાશ પડતી, કફદોષવાળાની
જીભ ચીકણી તથા ઘોળી અને શ્વેત વર્ણની થાય છે.

ત્રિદોષવાળાની જીભ કાળી, કાંટાવાળી, સુકાઇ ગયેલ, જીભ
હોય છે. મિશ્રિતપથ્યમાં બધે દોષથી મળેલી જીભ હોય છે બધા લક્ષ-
ણવાળી જીભ ત્યાગ કરવા જેવી છે.

મરણકાલનું જ્ઞાન.

અગ્નૈર્લક્ષિતલક્ષણેન પયસા પૂર્વેન્દુના માનુંના

પૂર્વાદક્ષિણપશ્ચિમોત્તરદિશં ષટ્ત્રિંશદિશૈકકમ્ ।

હિંદ્રં પર્યતિ ચેત્તદા દશદિનં ધૂમાકૃતિં પશ્યમે

અગ્નિઃ પર્યતિ સય એવ મરણં કાલોચિત્તજ્ઞાનિતમ્ ॥ ૧ ॥

આકાશમાંથી પાણીમાં પડેલું ચંદ્રનું અથવા સુર્યના મંડળનું પ્રતિબિંબ જે પૂર્વ દક્ષિણ, પશ્ચિમ, અથવા ઉત્તર દિશામાં આકાશ આનંદાદિતીથી પુરેપુરો ન દેખાય (અધુરો ખંડીત) એવો દેખાય તો અનુક્રમે ૬, ૩, ૨, ૧ [છ, ત્રણ, બે, એક] આસમાં મરણ જાયવું.

અથવા ચંદ્ર કે સૂર્ય (છદ્ર જોવામાં આવે તો દસ દિવસ જાયવા અથવા તેમાંથી ધુમાડા નીકળતા જણાય તો પાંચ ૫ દિવસ અને તેમાંથી જળતું દેખાય તો તરતજ મરણ થાય છે એમ કાલને જણાવવાળા કહે છે. ૧

અરુન્ધતી ધ્રુવં ચૈવ વિષ્ણોઽસ્ત્રીણિ પદાનિ ચ ।

આયુર્દીના ન પરયન્તિ ચતુર્થ માતૃમણ્ડલમ્ ॥ ૨ ॥

અરુન્ધતી મહેજિહવા ધ્રુવં નાસાગ્રમેવ ચ ।

વિષ્ણુસ્તુ ભૂદ્યોર્મધ્યો ભૂદ્યં માતૃમણ્ડલમ્ ॥ ૩ ॥

નાસાગ્રં ભૂયુગં જિહવાં મુખં ચૈવ ન પરયતિ ।

કર્ણઘોષં ન જાનાતિ સ ગચ્છેદ્યમમન્દિરમ્ ॥ ૪ ॥

નવભૂઃ પઞ્ચચક્ષુશ્ચ સત્કર્ણચ્છિનાસિકા ।

જિહવા ચ દિનમેકં તુ કાલચિન્હ દિને દિને ॥૫॥

અરુન્ધતી, ધ્રુવપદ ને વિષ્ણુનું પદ એ ત્રણ તથા ચોથું માતૃ મંડળ એ આવરદાથી ક્ષીણ થયેલ મનુષ્ય જોઈ શકતો નથી.

અરુન્ધતીને જીભ માનો, નાસીકાનો આગળનો ભાગ તે ધ્રુવ જાયવો. બે બમર વચ્ચેનો ભાગ તે વિષ્ણુપદ જાયવું. બે બમર તે માતૃમંડળ કહેવાય છે. ૩

નાકનો આગળનો ભાગ (ટેરવું). બે બમરો જીભ અને પોતાનું મોઢું જે જોઈ શકતો નથી તથા કથુંદોષ (કાનના કુદરતી અવાજો) કોઈ જાયતા નથી તે ચમમંદીરમાં જાય છે. ૪

જે બમર ન દેખે તો ૮ દિવસ, ચક્ષુ ન દેખે તો ૫ દિવસ, કાનનો અવાજ ન સાંભળે તો ૭ દિવસ, નાકના અગ્રભાગને જોઈ શકે નહિ તે ૩ દિવસ જીભ ન જોઈ શકે તો તેનું ૧ દિવસનું આયુષ્ય જાયવું.

અકાશસ્થ મહેમધૂસો શકાશ્ચાન્વ ક્ષયો મહેલ્ ।

અકાશસ્થસ્થામાયઃ વયમાસૈશ્વ વિનશ્યતિ ॥ ૬ ॥

જે એકદમ જાડો થઇ જાય, એકદમ પાતળો (ફુગળો) થઇ જાય અથવા ખીન્ને કોઇ અકસ્માત શરીરમાં ફેરફાર થાય તો એટલે પ્રકૃતી અને સ્વભાવ બદલાઇ જાય તો રોગી ૬ માસથી વધારે જીવતો નથી. ૬

રસનાયાં કૃષ્ણભાવો મુખં કુંકુમસાંનિમમ્ ।

જિહવા સ્વરૂપસ્પર્શા દુર્લભં તસ્ય જીવિતમ્ ॥ ૭ ॥

જેની જીભ કાળી હોય, જેનું મોઢું કંકુ જેવું લાલ થઇ જાય છે જીભ આંગળી આડાડવાથી કંકક કર્શ (ખડખડી) હોય છે તેનું જીવનું દુર્લભ ગણાય છે.

સ્વેદો લલાટે હિમવન્નરસ્ય શીતાર્દિતસ્યાપિ મુપિચ્છિલસ્ય ।

કણ્ઠે સ્થિતો યસ્ય ન યાતિ વક્ત્રો નૂનં યમસ્યૈતિ ગૃહં સ મર્ત્યઃ ॥ ૮ ॥

જેનું શરીર ઠંડું પડતું જતું હોય અને ફક્ત કપાળમાં પરસેવો વળતો હોય ઠંડક લાગી જતી હોય, ચીકાશપણું શરીરમાં લાગી ગયું હોય, કંઠમાં આડકી રહેલ પદાર્થ કે કદ જાતીએ પોચતા નથી કંઠમાં ગળવાની શક્તી રહેતી નથી, કદ બહાર કાઢી શકતો પણ નથી તેવા રોગી જરૂર યમપુરીમાં જાય છે તે મરવાનોજ છે એમ જાણવું.

રાત્રૌ દાહોઽમિતપતિ દિવા જાયતે શીતલત્વં

કણ્ઠે રલેષ્મા વિરસવદનં કુંકુમાકારનેત્રે ।

જિહવા કૃષ્ણા વહતિ ચ સદા સ્થૂલસૂક્ષ્મા ચ નાડી

યદ્વૈષ્ણ્યં સ્મરણમધુના રામરામેતિ નામ્નઃ ॥ ૯ ॥

જેને રાતે શરીરમાં અતિશય બળતરા થાય, અને દીવસે શરીરમાં ઠંડી લાગે, કંઠમાં કદ બોલતો હોય, મોઢાનો સ્વાદ બદલાઇ જાય; આંખો કંકુવરણી લાલ થઇ જાય, જીભ કાળી પડી જાય તે જેની નાડીધડીમાં જાડી ને ધડીમાં પાતળી થાય છે તેને મોઢે રામ, હે રામ, હે કૃષ્ણ, એવા ઉચ્ચાર કરાવવા એજ ઓષધ છે (અસાધ્ય છે.) ૯

સાધ્યરોગી

સૌમ્યા દૃષ્ટિર્વદતિ વિમલં હસ્તપાદૌ સદોષ્ણૌ

સ્વરૂપો દાહઃ રસવદનં કોમલા યસ્ય જિહવા ।

નાસાશ્વાસો વહતિ સરલઃ સ્વેદહીનો જ્વરોઽસૌ

સાધ્યો રોગી ભવતિ નિયતં વૈ મૈષ્ણ્યકાન્યઃ ॥ ૧૦ ॥

જેની દૃષ્ટી સૌમ્ય છે જેની બોલી નિર્મળ (સ્પષ્ટ) છે, જેના હાથો તથા પગો નિરંતર (જોડાયેલો તેટલાં) ગરમ રહેલાં હોય, શરીરમાં સાધારણ ગરમી રહેલી હોય, મોઢામાં કિતમ રસથી ભરપૂર સ્વાદ રહેલો હોય, જેની જીભ કામળ હોય, નાકેથી શ્વાસ સરસ (સરખો) વહેતો હોય ને જેને પરસેવા વિનાનો તાવ રહેતો હોય તેવો રોગી સાધ્ય છે તેની દવા વેદે નહીં કરવી તેથી જસ મળે છે. ૧૦

દેશજ્ઞાન.

देशोऽल्पवारिद्रुनगो जांगलः स्वल्परोगदः ।

अनूपो विपरीतोऽस्मात्समः साधारणः स्मृतः ॥ १ ॥

जांगलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणम् ।

साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ २ ॥

જે દેશમાં વરસાદ થોડો પડે તથા ઝાડો ડુંગર વિગેરે થોડાં હોય તે જંગલ દેશ કહેવાય છે તે દેશમાં રોગ થોડો હોય છે. આથી ઉલટો એટલે જે દેશમાં ઝાડો ડુંગર વધુ હોય અને વરસાદ વધુ પડતો હોય તે અનુપ કહેવાય છે. જેમાં ઝાડ ડુંગર તથા પાણી સરખેભાગે હોય (બહુ થોડા અથવા બહુ વધુ પણુ નહિ) તે સાધારણ દેશ કહેવાય છે. ૧

જંગલ દેશમાં વાયુ વધારે રહે છે, અનુપ દેશમાં કફનું જોર વધારે રહે છે. સાધારણ દેશમાં સમાન દોષ રહે છે આ પ્રમાણે ૩ પ્રકારના દોષ કહ્યા છે. ૨

देशः प्रचुरपानीयो बहुवृक्षसमाकुलः ।

बहुवातकफव्याधिरनूप इति कथ्यते ॥ ३ ॥

स्वल्पादન્નं स्वल्पવृक्षो बहुपित्तासृगामयः ।

કથ્યતે જાંગલો દેશસ્તામ્યાં સાધારણઃ પરઃ ॥ ૪ ॥

જે દેશમાં પાણીના જળાશયો બહુ હોય, વરસાદ વધારે પડે, ઝાડ તથા પર્વતો વિગેરેમાં ઝરણાં વધુ રહે તે દેશમાં કફ તથા વાયુના બહુ રોગો થાય તે અનુપ દેશ કહેવાય ૩

જ્યાં થોડું પાણી, જ્યાં થોડો વરસાદ પડે, થોડાં વૃક્ષ હોય તે દેશમાં બહુ પિત્ત તથા રક્તના રોગ બહુ થાય તે જંગલ દેશ કહેવાય

છે, તે બન્નેથી બીજાને (બહુ નહિ તેમજ થોડાં નહિ) એટલે સાધારણ
જાડ તથા પાણીવાળો કેશ સાધારણ છે. ૪

વાતમદિ દોષોના પ્રકોપ થવાના અહિંના.

માર્ગે પૌષે તથા માઘે આષાઢે આવળે ૬પિ ચ ।

માઢે માસે ચિકિત્સાજ્ઞૈર્વાતો રાજા પ્રકીર્તિતઃ ॥૧॥

આશ્વિને કાર્તિકે માસે વૈશાખજ્યેષ્ઠયોર્ધ્રુવમ્ ।

સર્વશાસ્ત્રવિચારજ્ઞૈઃ પિત્તં રાજા પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨ ॥

ફાલ્ગુને ચૈત્રમાસે ચ જન્તુપીઢાકરો મતઃ ।

શતિલામ્બુસમુદ્રૂતઃ રણેષ્મા રાજા પ્રકીર્તિતઃ ॥૩॥

માગશર, પોશ, માઘ, અશાઢ, આવળ, બાદ્રપદ આ માસમાં
વાયુના દોષનું પ્રાબલ્ય હોય છે. ૧

આસો, કાર્તિક, વૈશાઢ, જ્યેષ્ઠ એ માસમાં પિત્તનું પ્રાધાન્ય વધુ
હોય છે એમ શાસ્ત્ર જાણનારા કહે છે. ૨

ફાલ્ગુ તથા ચૈત્ર માસમાં હંડા પાણીના સેવવાથી ઉત્પન્ન
થયેલા પ્રાણીને પીડા આપનારો કદ પ્રાધાન્ય (રાજ) છે.

દોષોત્પત્તિની ઋતુ

હેમન્તવર્ષાશિશિરેષુ વાયોઃ પિત્તમ્ય તોયાન્તઃકૃત્તિલ્લોચ ।

કફસ્ય ક્રોપઃ કુસુમાગમે ચ કુર્ચીત યદ્વિહિતં તથૈષ ॥૧॥

હેમંત વર્ષા અને શિશિર ઋતુમાં વાયુનો પ્રકોપ હોય છે. શરદ,
શ્રાવશ્રુમાં પિત્ત પ્રકોપ પામે છે, વસંતઋતુમાં કફનો પ્રકોપ થાય છે
એટલા માટે વિધિને જાણનાર વૈદે કલા પ્રમાણે યોગ્ય આહારવિહાર
દવા વિગેરે કરવાં. ૧

ક્રોષકોપ પામવાનાં કારણો

સંધારણાધ્યશનજાગરણોશ્વમાષાવ્યાયામયાનકટુતિક્તકષાયરુસૈઃ ।

ચિન્તાવ્યભયમયલંબનગીતશોકવાતઃ પ્રકોપમુપયાતિ ઘનાગમે ચ ॥૧॥

ઝડો પેશાજ ખવન વિગેરે શકવાથી, બહુ (નિયમ વગરનું)
અનિયમીત ખાવાથી, રાતે લંબગરો કરવાથી, બહુ ભેટથી આજીવ
કરવાથી, અત્યંત કસરત, પાલખી, મેના, ગાડી વિગેરે વાહનોમાં મેસી
બહુ કરવાથી, અતિ કડવું, અતિ લીધું, અતિ તુરં, અતિ લુપ્તું, ખાલું

અતિ ચિંતા, અતિ અસંગ, અતિ ભય, અતિ લંબન, અતિ શીત, અતિશોક વિગેરે કારણથી તેમજ વર્ષાતુમાં વાદળાં હોય ત્યારે વાયુ પ્રકોપ થાય છે. ૧

કટુમ્લમધ્યલવણોગ્ગવિદાહિતીદળક્રોધાતપાનભયશ્વમશુષ્કશાકૈઃ ।

ક્ષારાદ્યજીર્ણવિષમાશનમોજનૈશ્વ પિત્તં પ્રકોપમુપયાતિ ઘનાત્મયે ચ ॥૨॥

તીખું, ખાટું, મધ, (દાર) ખારું ગરમ દાહ કરનાર, તીક્ષ્ણ પદાર્થનું અતિ સેવન, રાગ, ક્રોધ તડકો અગ્નિ ભય, શ્રમ, સુકાં શાક અત્યંત ક્ષાર ખાવાથી અજીર્ણ વિષમપણે ખાવું અને વિષમ પદાર્થો ખાવાથી તથા શરદ્ઋતુમાં પીત્તને પ્રકોપ થાય છે.

સ્વપ્નાદિવા મધુરશીતલમત્સ્યમાંસગુર્વમ્લાપિચ્છિલાતિલેક્ષુપયોવિકારૈઃ ।

સ્નિગ્ધાતિતૃપ્તિલવણોદકપાનમદ્યૈરલેષ્મા પ્રકોપમુપયાતિ તથા વસન્તે ॥૩॥

દિવસે સુવાથી મીઠા દંડા પદાર્થોના સેવનથી માછલા તથા તેનું માંસ વિગેરે ભારે ખાટા તીક્ષ્ણ પદાર્થો તેમજ તલ શેરડી દુધની ખનાવટો અત્યંત ધી તેલ વિગેરે સ્નેહ (ચીકાશવાળા પદાર્થો) ખાવા સારા સારા તૃપ્તિવાળા જમણથી ખરાં જળ તથા પાતો (પીણું) વિગેરે વાપરવાથી વસંતઋતુમાં કફ પ્રકોપ પામે છે.

પારુષ્યસંકોચનતોદશૂલરયાવત્વમક્લગ્ન્યથચેષ્ટમાવાન્ ।

સુષ્પ્ત્વશીતત્વસ્થિત્વશોષાન્કર્માણિ વાયોઃ પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥૧॥

શરીર કઠણ સુકું લાગે, અંગ સંકોચાદ્ભય, અંગમાં (તાડ) સોથા ધોઆતી હોય તેવી પીડા થાય, શુળ નિકળે, શરીર કાળું પડે જાય. શરીર ભાંગતું હોય તેવી પીડા થાયછે, શરીરની ચેષ્ટાઓ હાલવા ચાલવાપણું બંધ થઈ જડપણું થાય, શરીર ખેડ થઈ જાય, હંડુ થાય ખડસીપણું અને સોશાવાપણું તેને દોષના જાણનારાઓ (વૈદા) વાયુનાં કાર્યો કહે છે. ૧

પરિશ્રમસ્વેદવિદાહરાગવૈગન્ધ્યસક્લેદત્રિપાકકોથાઃ ।

પ્રલાપમૂર્ચ્છાશ્રમપિત્તદાહાઃ પિત્તસ્ય કર્માણિ વદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥૨॥

વખર મહેનતે થાક, પરસવો, બળતરા, રતાશ, ખરાબ મંદ, શરીર બીનું રહેવું તે કાંઈ ભાગ પાડી પડવો, સડો (ફાડખીઓ) થવી તથા ફેડકા ઉઠવા, બકબું, સુકાં જમ, દાહ, તથા પીણાક એ પીત્તનાં કાર્યો છે.

શ્વેતત્વશીતત્વગુરુત્વકણ્ઠસ્નેહોપદેહસ્તિમિતત્વલેપાન્ ।

ઉત્સેધસંસ્કેદચિરાક્રિયાશ્ચ કફસ્ય કર્માણિ વદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥૩॥

ધોળાપણું ઠંડાપણું બારેપણું ચળ ચીકણથી શરીર ખરડાવું અંગ જકડાઇ જવું લેપ લગાડ્યા જેવું થવું ઉંચું થવું (સાંજે ઉંચા જેવો લાગે તે) શરીર બીનાશવાળું થણે કાળે પાકે તેવું તે ક્ષ્ણનાં લક્ષણ જાણવા.

દોષશમન પ્રકાર

સ્નિગ્ધોષ્ણસ્થિરવૃષ્યબલ્યલવણસ્વાદ્વમ્લતૈલાતપ—

સ્નાનામ્યજ્ઞનવસ્તિમાંસમદિરાસંવાહનોદ્વર્તનમ્ ।

સ્નેહસ્વેદનિરૂહનસ્યશયનસ્થાનોપનાહાદિકં—

પાનાહારવિહારભેષજમિદં વાતં પ્રશાન્તિં નયેત્ ॥૧॥

ચીકણું ગરમ તથા સ્થિર, ધાતુ પૌષ્ટિક તથા બળ આપનાર ખારું ગળ્યું ખાટું તેલ તડકો નાવું શરીરે તેલ ઇત્યાદિ ચોળવું. અસ્તિ પ્રયોગ માંસ મદિરા અંગ ચોળવું શરીરે કોઇ સુકો પદાર્થ (લેપ) ઇત્યાદિ ચોળવું.

ઉદ્વર્તન સ્નેહ પ્રયોગ, સ્વેદ પ્રયોગ નિરૂહ નસ્ય પ્રયોગ સુવું આ સ્થાપન અસ્તીનો પ્રયોગ ઉદનાહ અંધાણુ વિગેરે વાનાં, અહાર વિહાર વિગેરેના આ ઓપધો વાયુનિશાન્તિ કરે છે.

તિક્તસ્વાદુકષાયશીતપવનચ્છાયાનિશાલીજન—

ઓત્સ્નાભૂગૃહવારિયન્ત્રજલજઞ્ઞાગાત્રસંસ્પર્શનમ્ ।

સર્પિઃક્ષીરચિરેકસેકરુધિરસ્ત્રાવોપદેહાદિકં

પાનાહારવિહારભેષજમિદં પિત્તં પ્રશાન્તિં નયેત્ ॥૨॥

કડવું, સ્વાદિષ્ટ તુર એવા પદાર્થો ખાવા ઠંડા પવનમાં રહેવું છાયાડે રહેવું રાતે એકાંતમાં રહેવું ચંદ્રમંત્રી ચાંદનીતું સેવન કરવું. બેઘરામાં રહેવું. ધુવારા નીચે બેસવું કમળના ધુલો ધારણ કરવાં સુંદર માત્રાવાળી સ્ત્રીઓનાં ચંદન લગાવેલ માત્રાનો સ્પર્શ કરવો ધી, કુપ્ત રેચ પાણીથી અભીષેક (સ્નાન ઠંડા પાણીથી) રુધિર કઢાવવું, ઠંડા લેપો કરાવનાં એ પ્રમાણે ઠંડા અહારવિહાર એ પિત્ત રોગના શમનના ઓપધ જાણવા.

રુક્ષહારકષાયતિક્તકટુકવ્યાયામનિષ્ઠીવનં
સ્ત્રીસેવાધ્વનિયુદ્ધજાગરજલક્રીડાપદાઘાતનમ્ ।

ધૂમસ્તાપશિરોચિરેકલમનં સ્વેદોપનાહાદિકં
પાનાહારબિહારમેષજમિદં શ્લેષ્માળમુગ્રં જયેત્ ॥૩॥

કુપ્પુ, ખાશું; તુરું, કડવું તીખું કસરત, વમન કરાવવું સ્ત્રીસેવન
ચાલવું, યુદ્ધ કરવું, ઉભાગરે કરવો, જળની કીડાઓ (કુખડી મારી
તરવું) દત્તાદિ એક પગથી અથવા હાથથી એકબીજાને સુઠીથી ઢીકા
પાડુ વિગેરેથી આઘાત કરવો (મસળવાં) ધુમાડો તડકો (તાપ) શીરો
વિરેચન નાકમાંથી દવા સુંઘાડી કફ કાઢવો. ઉલટી કરાવવી, પરસેવો
લાવવો બંધારણ આદિ વિગેરે આપનાં આ બધાં ખીવાનાં ખાવાનાં
વર્તવાનાં કફ નાશ કરવાનાં ઉપાયો છે.

કફં દુર્જનવત્તીવૃણૈર્વાતં સ્નેહેન મિશ્રવત્ ।

પિત્તં જામાતરમિવ મધુરઃ શીતલૈર્જયેત્ ॥ ૪ ॥

દુર્જનની પેઠે કફને તીક્ષ્ણ પદાર્થથી જીતવો, વાયુને મીઠાની પેઠે
સ્નેહ ધી માખણ સાકરથી જીતવું. પિત્તને જમાઈ માફક મીઠાં મીઠાં
તથા ઠંડા પદાર્થથી જીતવો જોઈએ. ૪

કફપ્રકોપે વમનં સનશ્ચ વિરેચનં પિત્તભવે વિકારે ।

વાતામયે વસિતવિશોધનં ચ સંસર્ગજે ચ પ્રવિમિશ્રમેતત્ ॥૫॥

કફના ઢોપમાં વમનને નસ્ય નાકમાં ટીપાં નાંખવાની ક્રીયા કરવી
પિત્તના વિકારમાં રેચ આપવો વાયુના રોગમાં બરતી આપવી અથવા
રેચ સંશોધન આપવો. બન્ને દોષ મિશ્રીત હોય તો બન્ને દોષની દવા-
ઓ આપવી. ૫

શ્લેષ્મા પ્રાયસ્તુ પૂર્વાહ્ને પ્રદોષે ચ પ્રવર્તતે ।

પિત્તં પ્રાયસ્તુ મધ્યાન્હે ક્ષપામધ્યે પ્રવર્તતે ॥ ૧ ॥

અપરાહ્નેઽનિલઃ પ્રાયોઽપરરાત્રે પ્રવર્તતે ॥

કફનો પ્રકોપ સવારે તથા સંધ્યાકાળે ધણે થાય છે. પિત્ત મધ્યાન્હે
તથા અર્ધરાત્રે પ્રકોપે છે, દિવસના ત્રીજા પહેારે તથા રાત્રીના ત્રીજા
પહેારમાં વાતનું પ્રાપ્ત્ય વધુ હોય છે.

આમઘ્યાયિનાં છાસન

આલસ્યતન્દ્રાહદયાવિશદ્ધિદોષપ્રવૃત્ત્યાકુલમૂત્રભાવૈઃ ।

ગુરુદરત્વારુચિસુસતાભિરામાન્વિતં વ્યાધિમુદાહરન્તિ ॥ ૧ ॥

આળસ ધેન, હૃદયની અસ્વસ્થતા, વાતાદિ દોષની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિથી
ઝાડો થવન બરાબર છુટે નહિ, અકળાવાપણું, પેટનું બારેપણું, અશ્મી-
પણું આટલા વ્યાધિવાળાને આમવ્યાધિવાળો બન્યુવો. ૧

આમ જીતવાના ઉપાયો

આમં જયેલ્લંઘનકોળપેયાલધ્વજરુદ્ધૌદનતિક્તયૂષૈઃ ।

નિરૂહૃયૈઃ સ્વેદનપાચનૈશ્ચ સંશોધનૈરુર્ધ્વમધસ્તથા ચ ॥૧॥

લાંઘણ કરાવવી, પછી કાંધક ઉની રાખડી પાની, હલકું અનાજ
ફક્ક અન્ન વાતકર વાયુ, ઓસડ નિવચક સ્વંદન પાચનવમન વિરેચન
વિગેરે યોગ્યતા જોઇને આપવાં.

અવસ્થાભેદ:

બાલ્યમાષોઢશાદ્વર્ષાન્મધ્યમાસુતતેસ્તતઃ ।

વૃદ્ધત્વમૂર્ધ્વં વિજ્ઞેય વયોમાનમિતિ ત્રિધા ॥ ૧ ॥

જન્મ થયા પછી ૧૬ સોળ વરસ સુધી આશ્યાવસ્થા કહેવાય
છે, ત્યાર પછી ૭૦ સીતેર વર્ષ સુધી મધ્યમાવસ્થા કહેવાય છે તેથી
વધારે વયના વૃદ્ધ (ધરડા) કહેવાય છે.

પ્રકૃતિ વિચાર

અધૃતિરદ્વદસૌહદઃ કૃતધ્નઃ કૃશપરુષો ધમનીતતઃ પ્રલાપી ।

દ્રુતગતિરટનોઽનવસ્થિતાત્મા વિયતિ ચ ગચ્છતિ સંભ્રમેણ સુતઃ ॥

અવ્યવસ્થિતમતિશ્ચલદૃષ્ટિર્મેન્દરત્નધનસંચયમિત્રઃ ।

કિંચિદેવ વિલપત્યનિબદ્ધં મારુતપ્રક્રાતરેષ મનુષ્યઃ ॥૨॥

ધૈર્ય વિનાનો, ધૃઢ મૈત્રી ન કરવાવાળો કરેલા કામને ન બળ્યનાર,
કુબળો, જેના સાર પર રજો દેખાતી હોય તેવો, બહુ બોલનારો ઉ-
તાવળો અતિવાળો, કરવાની દેવચાળો, જેનું મન સ્થિર નથી તેવો
જેને સુતાં સુતાં સ્વપ્નમાં અમવા ત્રિગેરેલાં સ્વપ્ન આવતાં હોય તેવો,

અસ્થિર, જેની બુદ્ધિ અને દક્ષિ અને ખૂબિયણ હોય, જેની પાસે
જ્ઞાન અને પવનસંચય થોડો હોય, જેને મિત્રો નથી મળેલા હોય, બાપજી
જીવે કાંઈ તાલમેલ રિવાજ કરતો હોય તેનો મનુષ્ય વાતપ્રકૃતિ-
વાળો જાણે.

મેધાવી મિપુષ્કર્મતિવિનશ્ચ જ્ઞાતેજસ્વી સમિતિષુ દુર્નિવારવીર્યઃ ।

સુસઃ સન્કનકપલાશકાણેકારાઃ સંપરયેદપિ ચ હતાશવિદ્યુદુલ્કાઃ ।

ન મયાત્પ્રજ્ઞમેદનતેષ્વમૃદુઃ પ્રજ્ઞતેષ્વપિ સાન્વનદાનપરઃ ।

મવતીહ સદા વ્યથિતાશ્યગતિઃ સ મવોદિહ પિત્તમયપ્રકૃતિઃ ॥

બુદ્ધિમાન, કુશળ બુદ્ધિનો, ગંભીર બોલનાર, પ્રસન્ન, મુદ્ધમાં
મણે શુરો, સુખ હોય ત્યારે સ્વપ્નામાં સોનું, આપરો, ગરવાળો, કર્ષિકા,
નાગરમેથના ઝાડોપર વિજળી અગ્નિ અથવા તારા પડવા એવું જેના
જેવામાં આવતું હોય, જે ખીકથી કાઢતે નમે નહિ તેવો, જુદા ઉપર
કઠોરપણે વર્તનાર, નમનાર માણસને શાંતિ આપનાર, અમમદાન
દેવાવાળો અને સદા મોંના રોગવાળો મનુષ્ય પિત્ત પ્રકૃતિવાળો જાણે.

શુક્તઃ સ્થિરકુટિલાલિનીલકેશો લક્ષ્મીબાહ્વલદમૃદઙ્ગસિંહધોષઃ ।

સુસઃ સન્સકમલહંસચક્રવાકાન્ સંપરયેદપિ ચ જલાશયાન્મનોજ્ઞાન્ ।

રક્તાન્તનેત્રઃ સુવિભક્તગાત્રઃ સ્નિગ્ધચ્છુવિઃ સત્વગુણોપપન્નઃ ।

કેશલ્લમો માનયિતા ગુહ્ણાં જ્યૌ બલાસપ્રકૃતિર્મનુષ્યઃ ॥ ૬ ॥

જેની આંખો ઘોળી હોય, સ્થિર અથવા મગજેવા કાળો કેસો બમરા
જેના સુશોભિત હોય લક્ષ્મીવાન, મેઘ અથવા મૃદંગના તથા સિંહના
જેવો અવાજ હોય, સ્વપ્નામાં કમળ હંસ ચક્રવાક નામનું પક્ષી છત્તા-
દિકને, સુંદર મનને આનંદ આપે તેવો સુંદર જળાશયો જોતો હોય,
નેત્રના છેડાના ભાગો રાતા હોય તથા અવયવો ગાત્ર (અવયવો)
યન જુદા જુદા સારી રીતે વિભાગથી દેખાતા હોય તેવો બરલા હોય
(ચક્રચક્રુ હોય) સ્નિગ્ધ કાંતિ, દુઃખ વેઠનાર મોટા માણસને માન
આપવાવાળો તથા અદાથી માનનાર હોય, તેને કદ પ્રકૃતિવાળો જાણે.

જેની પ્રકૃતિમાં જળે દોષનાં લક્ષણો મળતાં હોય તે જળે દોષ
વાળી પ્રકૃતિ જાણી, નજી પ્રકૃતિ સન્નિપાતવાળી જાણી.

જેમ કેરનો ઠંડો કેરથી મરતો નથી તેમ મનુષ્યને પોતાની
પ્રકૃતિથી કાંઈ પણ જાતની હરકત (નુકસાન) થતી નથી.

આરોગ્ય લક્ષણ

રોગી અથવા તેનો પરિવાર કે કુટુંબીઓ હોમ તેઓ અને ચંમચા ચારવાળા, ભક્તિવાળા, મદ્દાવાળા, વૈદને અનુકૂળ વર્તનાર, ધનવાન, સંપત્તિવાળા તથા સાત્વિક ગુણવાળા હોય અને બ્રાહ્મણ, વૈદ વિગેરે ઉપર ભક્તિ કરનારા હોય અને દવા કરવામાં કંઈએ લાભ નહિ તો એ નિશ્ચય જાણવું કે આરોગ્યતા પાસે છે, (જલ્દી રોગ મટે છે.)

પરિભાષ્ય અથવા વર્ણન

માપ વિના ઔષધની યોજના થઈ શકે નહિ એટલા માટે દરેક પ્રયોગ માટે ઔષધોનું પરીમાણ કેટલું જાણવું તે કહેવાનો આરંભ કરે છું.

માપ એ પ્રકારનું છે. કલીંગ અને માગધ. કલીંગ કરતાં માગધ હિતમ છે એમ માપ જાણનારા કહે છે.

૩૦ ત્રીસ પરમાણુનો એક ત્રસરેણું થાય છે ત્રસરેણું બીજું નામ વંશી છે. ૩

માત્ર ચાંદરડા રૂપે સૂર્યનું અજવાળું હાપરામાંથી પડે છે તેમાં ઝીણી રજ દેખાય છે તે ત્રસરેણું (વંશી) કહેવાય છે ૬ વંશીની ૧ મરીની થાય છે ૬ મરીનીનો ૧ રાધ થાય છે.

૩ રાધનો એક સરસવ વૈદો કહે છે. આઠ સરસવનો ૧ જવ થાય છે. ૪ જવની એક ગુંજ (ચણાડી) બાર થાય છે.

૬ ગુંજ (ચણાડી) નો ૧ માસો ૨ આનીબાર કે ૨ વાલ થયું. તેને માસો હેમ તથા પદ્મત્યક એ તેના પર્યાય શબ્દ છે.

૪ માસાનો ૧ શાણુ એટલે ૧૦ રૂપીઆબાર થયું તેને ધરણુ કહે છે. ૮૦૦ પણુ તેનુંજ નામ છે, ૨ ટંકનો ૧ કોલ એટલે ૩૦૦૦ બાર થયું. તેનું નામ હુદ્રમ કે વટક દ્વિણુ પણ જાણવું.

૨ કોલનો ૧ કર્પ (તાલો) છે, તે કર્પનાં બીજાં નામ પાણી-માનીકા છે. અક્ષુ પિયુ પાણીતલ કિચીત પાણી, તિંદુક, બીડાલ પદક, અને શોષીકા કહે છે. કર્મધનું હંસપદં સુવર્ણ કવલમહ ઉદુબર એ બધાં કર્પનાં જુદાં જુદાં નામો છે.

૨ કર્પનો ૦૦૦ પલ થાય છે. તેને શુકિત તથા અગ્નિકા કહે છે. ૨ શુકિતનો ૧ પલ છે. મુઠી, આમ અતુર્ધિક, પ્રકુચ, સોઘી એ બધાં પલનાં બીજાં નામો છે.

૨ પલની ૧ પ્રસ્તુતી નળ્યવી (પલતી) જેને પ્રસુતિ કહે છે.
૨ પ્રસુતિની એક અંજલી થાય છે, તેને કુડવ અર્ધશરાવ, રામપાત્ર કહે છે તેને અષ્ટમાન પણ કહે છે.

૨ કુડવની એક માનીકા કહે છે. તેને શરાવકે (રામપત્ર) અષ્ટ પલ એ પ્રમાણે બુદ્ધિશાળીએ માપવું.

૨ શરાવનો ૧ પ્રસ્થ થાય છે ૪ પ્રસ્થનો એક આઠક નળ્યવો તેને ભાજક કંસપાવા કહે છે તેના ચોસઠ પલ થાય છે.

૪ આઠકનો એક દ્રોણ થાય છે, કલશ નશ્વણ, અર્ધણુ ઉન્માન ઘટ અને રાક્ષી એ દ્રોણનાં નામ છે.

બે દ્રોણનો ૧ શુર્પ છે, તેનું બીજું નામ કુંભ છે, ચોસઠ શરાવ નળ્યવા. ૨ શુર્પની ૧ દ્રોણી (માણ) તેને ગોળી પણ કહે છે ૪ દ્રોણીની ૧ ખારી છે. એમ બુદ્ધિવાળા કહે છે. ૪૦૯૬ પલની ૧ ખારી થાય છે.

૨ હજાર પલનો ૧ બાર થાય છે, અને ૧૦૦ પલનો ૧ તોણ (સં શેર) એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરેલા છે.

માસો, ટાંક, અક્ષ (તોલો), બીલ્વ (પલ), કુડવ (અંજલી), પ્રસ્થ, આઠક, રાક્ષી, ગોળી, ખારી એનાં માપ ઉત્તરોત્તર ૪-૪ ગણું ગણીને નળ્યી લેવું જેવા કે ૪ માપાનો ૧ ટાંક; ૪ ટાંકનો ૧ અક્ષ (તોલો), ૪ તોલાનો ૧ બીલ્વ, ૪ બીલ્વનો ૧ કુડવ; ૪ કુડવનો ૧ પ્રસ્થ ૪ પ્રસ્થનો ૧ આઠક; ૪ આઠક ૧ રાક્ષી; ૩ રાક્ષીનો (પલ), દ્રોણી; ૪ દ્રોણીની ૧ ખારી.

ગુન્ન (રતી)થી આરંભ કરીને જ્યાં સુધી કુડવ આવે ત્યાં સુધી પ્રવાહી, લીધુ અથવા સુકું ઓષધ હોય તે સરખા માપથી લેવું પ્રસ્થથી જેડીને પ્રવાહી તથા લીધું દ્રવ્ય સુકાથી બમણાં લેવાં, ૧ તોણ તે ૧૦ શેર થાય, તે બમણું લેવું નહિ.

પાતળી વસ્તુ બરવા માટે માટીનું લાકડાનું કે વાંસનું, લોહનું ૪ આંગળ લાંબુ અને ૪ આંગળ પોણું તથા ઉંચું હોય તે વાસણ કુડવ કહેવાય.

જે યોગમાં જે ઓસડ પહેલું કહ્યું હોય તેના ઉપરથી તે યોગનું નામ પડે છે તે નિશ્ચય નળ્યવું. જેમકે યુનર્નવાદી ક્યાચ, સીતોપલાદી ચુર્ણ વિગેરે.

ઝોવધ સેવન ચાટ પ્રમાણનો નિમજ નથી; માટે કાચ, અગ્નિ, વજ્ર, બળ, પ્રકૃતિ દોષ વિગેરેનું બળાબલ જોઈએ જ્વાનું પ્રમાણ આપવું. કારણ કે કળીયુગમાં માણસો મંદગ્નિવાળાં, નાનાં અને બળ-હીન માણસો હોય છે તેથી તેમની શક્તિ અનુસાર કાચા પુરવોનો મત પડે તે પ્રમાણે યોગ્ય માત્રા આપવી.

ધોળા બાર સંસ્કરણો ૧ જમ થાય છે, ૨ જવનો ૧ રતી (ચણોડી) બાર, ૩ રતિનો ૧ વાલ, આઠ રતીનો ૧ માસો, ૪ માસનો ૧ શાશુ, તેને નિષ્ક અથવા ટંક કે પાવલીબાર કહે છે. ૬ માસનો ૧ ગદીયાણો થાય, દશ માસનો એક કર્ષ (લોલો) થાય છે, ૪ કર્ષનો ૧ પલ તે દશ શાશુ બન્યો, ૪ પલનો ૧ કુડવ, ૪ કુડવનો ૧ પ્રસ્થ પછી બાકી ઉપર માગત પ્રમાણ નુસાર બન્યું.

અનાજના ગુણ

ચોખા-ધોળા રાતા ઝીણા ભડા અને એવીજ બીજી શાળની જાતના ચોખા ઉત્તમ પ્રકરના છે તથા પાકમાં સ્વાદવાળા છે. ચીકાશ વાળા, (સ્તીગ્ધ) વીર્ય વધારનાર, ઝાડો બાંધનાર, થોડો મગ કરનાર છે. રસમાં કાંઈક તુરા રસવાળા છે. પથ્ય છે, હલકા છે, પેશાબ વધારનાર તથા ઠંડા છે. વીડીની જાતમાં સાઠી ચોખા ઉત્તમ છે; તે કાળા તથા ધોળા સાઠી ચોખામાં બે ભેદ છે. બંને જાતમાં ધોળા સાઠી ચોખા ઉત્તમ છે. ૨

જવ-શ્ક છે, ઠંડા છે, જડ છે, મધુર તથા સારક છે, ઝાડો તથા વાયુ બંને કરનાર છે.

ધઉં-પુટલું હાડકું સાંધનાર છે; મીઠા, અંગ સ્થિર કરનાર છે. ઝાડો સાદ લાવે છે. ૩

બુવાર-ત્રિદોષન, મધુર, પથ્યકારક, રસાયણ છે. (યોગમાં રહેલી સાત ધાતુઓને સમાન કરનાર રસાયન છે.

કોળા-મગ, પુવેર, મસૂર આદી ચીજોમાં થનારાં ધાન્યો, ઝાડો બંધ કરી પેટ કુલાવનાર છે, તેમજ તુરા સ્વાદિષ્ટ રસ કમળ કરનાર છે. પાકમાં તેમાં ઠંડાં હલકા છે. મેદ કદ રક્તપિત્તમાં હિતકારી છે, લેપ બંધાયું પરિશોક ત્રિગેમાં હિતકારક છે.

મગ કોળામાં પથ્ય છે એ વિશેષ કરીને વજ્ર વિગેરે શુદ્ધ કરનાર છે, મળાના અને આંખના આધિવાજાને કાયદો કરનાર છે. વજ્રકરો

અકુસોભન કરનાર છે, ગિગિા હુનિ, મુનિ (અતિવ તરેમ) તે મટાડે છે.
(કટોળ) સર્વે શીંગોના ધાન્યમાં મમ લિલમ છે પ્રણુ કાંધક
વાયુ કરનાર છે અને વટાણા તો બહુજ વાયુ કરનાર છે. સથા પથુ
તેની આદક વાયુ કરનાર છે. કળથી કદ તથા વાયુ મટાડનાર છે.

અંદન બટવાની બાજી-બથતો અહથી, કોડ, ત્રિકોશ હરથ
મટાડવામાં ક્ષતમ છે, સારક છે તેજ પ્રમાણે નાના પાંદડાંની ચીલની
બાજી, ખેડી ખીલુડી તથા મેથી પથુ બથુતી.

તાંકળબની બાજી-હંડી છે, રક્ષ છે, વિષ રક્તપિત્ત, ઉપરસ
મટાડે છે. અને લુણીની બાજી કદ વાતરકત સંત્રહથી અતિસારને
મટાડે છે. ૯

પટોળ-પરવળ એ હલ્યને હિતકારક કૃમિ મટાડે છે, સ્વાદ-
વાળું છે; હંડુ રચી આપવાવાળું છે, પટોળનાં પાન પિત્ત મટાડે છે,
તેની નાલ (ડાંડલી) કદ મટાડે છે. ફગ તથા દોષને મટાડે છે. અને
મુળથી રચ લાગે છે.

બન્ને જાતની લોંચરીંગણી પિત્તકારક છે. અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે
છે. ઝાડા લાવનાર અને વાયુ મટાડનાર છે.

કારેલાં-કડવાં છે, અગ્નિદીપક છે તથા અત્યુત્તમ મટાડનાર છે,
કંકેડાં, જવર, શ્યાસ, ધાધર કોડ તથા હેર મટાડનાર છે.

વંત્યાક-કદ વાયુને મટાડનાર છે, કાંધક પિત્તપ્રકાપવાળું છે.
દસ્ત લાવનાર, પેશાબ લાવનાર છે ને કુષ્ઠાં રીંગણાં બગ આપનાર છે.

લીંડી-રસમાં ખાટી છે, ગરમ છે, ઝાડા બંધ કરે છે ને રચી
ઉત્પન્ન કરે છે.

(ગિલોડાં) ઘોળું સ્વાદીષ્ટ, હંડુ મગનો અવરોધ કરનાર, સ્થા-
બક (લેખન) લેપ ખાત્રી કરનાર અને બારે છે. રક્તપિત્ત, દાહ,
સોજાને મટાડનાર, વાયુ, આક્રોશ અને ઝાડાને અટકાવ કરવાવાળું છે.

કોળું-પોષ્ટિક, હંડુ, બારે, રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે.
નાલ (કુણ) કોળું પિત્ત મટાડનાર, હંડુ, કાયું કોળું કદ કરનાર છે.
મહું કોળું બહુ હંડુ તથા સ્વાદવાળું દસ્ત લાવનાર અગ્નિ વધારનાર
અને હલકું છે. બંસ્તની શુદ્ધિ કરનાર (ઝાડો, પેશાબ, પવન)
સાદ લાવનાર છે. માનસિક રોગ મટાડનાર અને ત્રિદોષના બાધીને
મટાડનાર છે. ૧૭

દુધી-(મીઠું તુમકું) પોષ્ટિક છે કદ તથા પિત્ત મટાડનાર
અને બારે છે.

કઠવી તુંબડી—ઠંડી છે, હૃદયને પીષ્ટક છે, પિત્ત, ઉષ્ણ અને કફ મટાડનાર છે.

કાકડી—પેશાબ લાવનાર, ઠંડી, લુપ્તી, રક્તપિત્ત અને મુત્રકચ્છ મટાડનાર છે. તે પાકી હોય (ધરડી હોય) તો ગરમ અને ખટાશવાળી તથા પિત્ત કરનાર છે, કફ તથા વાયુ મટાડે છે.

કોડકું-હલકું, કડવું, રક્ષ, તથા આમાશયનું શોધન કરનાર છે. સોળ, પાંડુરોગ, ઉદરોગ, બરોલ, કોડ, હરસ, કફ તથા પિત્ત મટાડે છે. તેનાં પાન ઝાડો લાવનાર છે; ઠંડાં છે. પચવામાં હલકાં છે. પ્રમેહ તથા શોષને મટાડે છે.

મુવાની બાજી—તીખી, ચીકાશવાળી, કડવી, ગરમ, કફ તથા વાયુ મટાડનાર છે. રચિકારક, અસ્તિને હિત કરનાર, નેત્રને હિત કરનાર ઝાડો ગંઠાયેલ હોય તેને તથા કરમીયાનો રોગ તથા વીર્યશ્રાવને મટાડે છે.

ચકવતી (ચીલની બાજી)—ગુણમાં ચંદન બટવાની બાજી અથવા જેવી છે; દ્રુત લાવનાર, ઠંડી, ત્રિદોશ મટાડનાર અને હલકી છે, તથા દીપન પાચન છે.

સરસવની બાજીનું શાક નેત્રની શક્તિને હણનાર છે. દાહ કરનાર છે, રચિકારક છે. ઝાડો પેશાબ રોકનાર, ભારે, ગરમ ત્રિદોષ ઉત્પન્ન કરે છે.

કસુંબી (કાબરી)નું શાક ગરમ છે, સ્વાદવાળું છે, રક્ષ છે. કફ મટાડનાર છે. પિત્ત ઉત્પન્ન કરે છે.

ચણાના છોડની (પાલીનું) બાજી હલકી છે. પચવામાં કઠણ છે. વાયુ તથા કફ કરનાર છે.

સરગવો તીક્ષ્ણ છે. લઘુ, ગ્રાહી, બંધકોશ કરનાર, અગ્નિદીપક, કફ તથા વાયુ મટાડનાર છે. તથા અતિશય ગરમ છે, વિદ્રવી, બરોલ, અને અભક્ષિત એ ત્રણને મટાડે છે.

મીઠો સરગવો—કડવો, તીખો, સોળ ઉતારનાર, દીપન ઝાડો લાવનાર છે, તેનાં પાંદડાં વાયુ તથા પિત્ત મટાડે છે. આંખને તેજ આપનાર અને કૃમિનો નાશ કરનાર છે.

સરગવાની શિંગો—સરગવાનું ફળ સ્વાદવાળું, તુર, કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. શુગ, કોડ, ક્ષય, આસ, ગોળો મટાડે છે. ને પરમ દીપન છે.

લીલા ધાણા—લીલી કેથમી—સુગંધીદાર છે. સ્વાદવાળી છે, હૃદયને હિતકર છે.

સુકી કેથમી સ્નીગ્ધ (ચીકણી છે) પાકમાં મીઠી છે તુરી તીખી તથા હલકી છે.

કેળનાં પુલ કડવાં અને તુરાં છે, ઝાડો રોકનાર છે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે. ગરમ છે, કફ મટાડનાર છે. તેના પાકેલા પુલના ગુણ પશુ કુણા પાંદડામાં ગુપ્ત છે.

અગથીયાનાં પુલ ઠંડાં છે, ચોથીયા તાવને મટાડનાર છે; રાતના અંધાપા (રતધળા)ને નાશ કરનાર કહેલ છે; દીપન છે, કફ તથા પિરાના રોગને મટાડે છે. પાકમાં કડવાં તથા તીખાં છે, તુરાં તથા વાયુ કરનાર માનેલ છે. અગથીયાની શીંગના પશુ તેવાજ ગુણ છે. પુલો પ્રમાણે પચવામાં કઠણ છે.

ચતપત્રી, તરણી, કણ્ઠીકા, ચાર કેશરા, હકુમારી ગંધાખ્યા લાક્ષાપુષ્પા અતિમંજુલા, એ શેવતીનાં નામ છે. શેવતી ઠંડી છે. હૃદયને હિતકર છે, ગ્રાહી, વીર્ય વધારનાર અને હલકી છે.

ત્રિદોશ તથા લોહીના વિકારને મટાડનાર છે; કડવી તીખી તથા પાચન છે.

કુણા સુળા-કુણા સુળા રચિકારક, ગરમ, પાચક, અને હલકા છે. મોટા સુળા તેજ પ્રમાણે ગુણવાળા છે. પશુ રક્ષ, ગરમ અને ભારે છે. ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરે છે.

સુરણુ-અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે, લુપ્ત છે; કફ, હરસ, કૃમિ મટાડનાર છે. હલકું છે; તેજ પ્રમાણે રાતી સુરણુ વિશેષે કરીને કફના છે; રક્તપિત્ત કરવાવાળું છે.

ગાજર-મધુર, તીક્ષ્ણ, કડવું, ગરમ, દીપન, હલકું છે, સંગ્રાહી (હસ્ત રોકનાર) રક્તપિત્ત, હરસ, સંગ્રહણી, કફ તથા વાયુ મટાડે છે.

કેળનો કાંદો-શીતળ છે, ગ્રાહી છે; રક્ષ છે, રક્તપિત્ત મટાડે છે. કાંધક તુરો, કફ કરવાવાળો અને વાયુ વાળો છે. પ્રદર મટાડવામાં ગુણકારી છે. ૩૮

ગુવારકણી-લુખી બહુ પિત્ત કરનાર, ભારે, વાયુ કરનાર છે. કડવી પેટના રોગવાળાને પથ્ય નથી, ગ્રહણી તથા હર્ષના વિકારને મટાડે છે. મરચાં-રચિકારક વાતાદિ દોષ કોષાવનાર, સર્વે રોગ કરનાર છે.

પ્રમેહ હરસના રોગવાળાને માફક આવતાં નથી, મોટાં અગ્રયાં નાનાં મરચાં કરતાં ગુણમાં જરા ઓછાં છે.

સફેદ કાકડી—ગીજ રાજકાકડી, લાંબી રાજકાકડી (પરવળ જેવી લાંબી) ગીજા ગીજા કાંટાવાળી કાકડી તે વાલુકકાકડી કહેવાય છે. વાલુક કફ કરનાર છે, સ્વાદવાળી, હલકી, ઝાડો લાવનાર, પિત્તને મટાડનાર છે.

પાકેલી કાકડી—રસ મીઠો તથા ખાટો થાય છે, પિત્તના રોગને તથા લોહિના રોગને મટાડે છે પાકેલાં સારો ગુણ કરે છે.

ધેળા આલુ—નિર્દોષ છે, અગ્નિ વધારનાર છે, ઝાડો સાફ લાવે છે. હરસ, કૃમી, પ્રમેહ, કફ, પિત્ત મટાડે છે. ૪૩

દ્રાક્ષ

કાચી દ્રાક્ષ—(કોમળ) કડવી—ગરમ નિર્મલ (મુખ સ્વચ્છ કરનાર) રક્તપિત્ત અને વાતાદિ દોષ વધારનાર છે.

પાકેલી જીની દ્રાક્ષ—મધ્યમ તાંતર હોય ખાટી હોય છે, જે ખટમધુરી છે અને રૂચિ કરનાર છે—અગ્નિ વધારનાર છે. પુરેપુરી પાકેલી હોય તે મધુર અને જરા ખાટી હોય છે. તરસ તથા રક્તપિત્ત મટાડે છે.

પાકીને ચીમળામ ગદ્ય હોય તે દ્રાક્ષ સ્વાસ તથા પિડા મટાડે છે તૃપ્તિ પમાડે છે તથા પુષ્ટિ આપે છે.

સુકી દ્રાક્ષ—મુનકા દ્રાક્ષ થાક મટાડનાર છે.

પાકેલી દ્રાક્ષ—સારક ઠંડી; નેત્રરોગનારાક; પૌષ્ટિક તથા બારે છે તે તૃણા, જવર, શાસ, વાંતિ; ઉલ્લટી; વાતરકત; કમળો; મુત્રકૃન્ધ, રક્તપિત્ત, મોહ, દાહ, શોષ, મદાત્મ્ય આદિ મટાડે છે.

કાચી દ્રાક્ષ—થોડા ગુણવાળી હોય છે; બારે હોય છે; તથા ખટાશવાળી હોય છે તે રક્તપિત્તને મટાડે છે.

કેરીના ગુણ

આંબાની કેરી—ઘસ્ટ બાંધનાર છે. પ્રમેહ, રક્તના વ્યાધિ, કફરોગ, પિત્તના રોગો, વ્રણોને મટાડે છે. તેનું કાચું ફળ જે કેરી ઘણી ખાટી (મરવો) લુખી હોય છે. વાયુ, પિત્ત, કફ તથા લોહિ બમાડનાર છે.

જેમાં જાડલી બધાણી હોય તેનું ફળ ઉપર પ્રમાણે વાયુ મટાડનાર છે પણ પિત્ત કરનાર હોય છે.

પાકેલી કેરી-મીઠી હેમ છે, ધાતુ પૌષ્ટિક છે ત્રિકાશવાળી, સ્નિગ્ધ છે, હૃદયને હિત કરનાર છે, શક્તિ આપનાર છે, બારે છે. વાયુ મટાડનાર છે, રચિકારક છે, સરીરનો વર્ણ સુધારનાર છે, ઠંડી છે તથા પિત્ત કરનાર નથી.

આંખોની કેરી એ એક ફળ એવું છે કે જે બધી ઇન્દ્રિયોને તૃપ્તિ આપે છે, બળ આપનાર છે, અત્યંત પૌષ્ટિક છે, હૃદયને પુષ્ટિ આપી સુધારનાર છે અને સ્ત્રીઓને પ્રસંગે અત્યંત હર્ષ આપનાર છે. તથા સર્વ ફળોમાં તે શ્રેષ્ઠ છે.

ગળી કેરીનો રસ દસ્ત લાવનાર છે. સ્નિગ્ધ, રચિકારક છે, બળ તથા વર્ણ કરવાવાળો છે. આંખોની ગોટલી તુરી, ઉલટી તથા ઝાડો મટાડે છે. આંખોનો મોર (ફુલ) ઝાડો. કફ, પિત્ત પ્રમેક, મટાડે છે. રક્તદોષને મટાડે છે; ઠંડી છે, રચિ કરે છે, વાયુ મટાડે છે.

આંખોનાં પાન રચિકારક છે, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે.

પાકુંફણુસ-ટાઢું, સ્નિગ્ધ. પિત્ત તથા વાયુ મટાડનાર છે, બળ આપે છે, ધાતુ વધારે છે, રક્તપિત્ત ક્ષતક્ષયને મટાડે છે. તે કાચું હોય તો ઝાડો અટકાવનાર, વાયુ કરનાર, તુર તથા બારે છે તેનાં ખીયાં વાયુ કરનાર તથા બારે છે, ફણુસના ફળનો ખાધા પછી ચતા વિકારને મટાડે છે, રચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે; ચામડીના દોષો મટાડનાર છે.

કેળ

કેળ ચોનિદોષ મટાડનાર છે. પ્રદરના રોગો, રક્તપિત્ત મટાડનાર તથા ઠંડી છે.

કેળનો કંદ શીતળ છે. બળ આપનાર, કેસ સુધારનાર છે, પિત્ત કફ તથા લોહિ બગાડના રોગ મટાડે છે.

પાકેલું કેળુ મીઠું છે ઠંડું છે. દસ્ત અટકાવી પેટ પુલાવનાર છે; બળ આપનાર છે, બારે છે, ચીકણું છે; રક્તપિત્ત, દાહ, ઉત્ક્રિષ્ટ, રાજ્યક્ષમા (ક્ષય) અને વાયુના રોગને મટાડે છે.

કાચું કેળુ-મીઠું, ખાટું, તુર છે, પિત્તને હણનાર છે, ઠંડું છે, રચિકારક છે, તેનાં નાળ અને કેળનાં ફુલ પચ્ય તેવંજ ગુણવાળાં છે, કેળનો કંદ કૃમિ મટાડનાર છે. પાંદડાં શુભ મટાડનાર છે.

પ કુ કેળુ-કાંઈક તુર છે, સ્વાદિષ્ટ અને બળ આપનાર છે તથા પિત્તના તથા લેપ્તિબગાડના રોગને મટાડનાર છે, તે અતિશય બારે છે, મંદાગ્નિવાળાને પચતાં નથી, તેથી પચ્ય નથી. તરતજ ધાતુવર્ધક

છે, કૃમિ મટાડનાર છે, તરસ મટાડે છે. શરીરની કાંતિ વધારે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે. સુખ આપે છે, કફના રોગને મટાડે છે, તૃપ્ત આપનાર છે તથા મુસ્કેલીથી પચે એવાં છે.

નાળીએર-ઠંડું, પચવામાં કઠણુ, મુત્ર સાદુ લાવનાર, પૌષ્ટિક બળ આપનાર, મળ રોકનાર, વાતપિત્તના રોગો, રક્તના રોગો મટાડનાર છે, બળતરા પશુ મટાડે છે. નાળીએરનું પાણી ઠંડું, હૃદયને પૌષ્ટિક, અગ્નિ વધારનાર, વીર્ય વધારનાર ને હલકું છે.

નાળીયેરનાં ઝાડ ઉપરના ગાભાનો મગજ વીર્ય વધારનાર છે, વાયુ તથા પિત્ત મટાડે છે.

ધણું કરીને કુણું નાળીયેર (કાચું ત્રોપો) પિત્તજ્વર તથા પિત્તના દોષોને મટાડે છે.

તોપણુ અધકચાઈ પાકેલું નહિ એવું નાળીએર બારે છે, પિત્ત કરનારછે, ને વૈદ લોકો તેને દાહ કરનાર તથા મળને રોકનાર માનેછે.

ખારેક-ઠંડી, સ્વાદવાળી, સ્નિગ્ધ, ભુખ તથા રક્તના વ્યાધી મટાડે છે, બળ આપનાર છે: વાયુ પત્ત, મદ, મુઝાં, મદાત્મ્ય રોગ મટાડે છે. તેનાથી બીજી જાત ખજુર ગુણુમાં એ ઉતરતું છે.

દાડમ-ગ્રાહિ (હસ્ત બંધાઈને લાવનાર) સર્વ દોષ મટાડનાર છે, હૃદયને હિતકર છે, શ્વિકારક તથા દીપન છે.

તેજ પ્રમાણે આંબળાં પથ્થ છે. તેનો રસ મધુર તથા ખાટો છે તે સાદુ મળ ઉતારનાર છે. એર હલકું તથા ઝાડો અટકાવનાર છે. શ્વિકારક, ગરમ તથા વાયુને મટાડનાર છે.

કાચાં એ ર-બારે છે અને કફ પિત્તકારક છે.

કાશી બોર્-ઠંડું મળબેદક (ઝાડો લાવનાર) બારે, વીર્ય વધારનારછે. પૌષ્ટિકછે, પિત્તદાહ, રક્તદોષ, ક્ષમ, તરસઅને વાયુ મટાડેછે.

જાંબુ-ગ્રાહી છે, શ્ક્ષે છે, કફ આં પત્ત તથા વ્રણના તથા રક્તના વ્યાધિ મટાડે છે. નાનું જાંબુ તેજ પ્રમાણે ગુણુ કરે છે. વિશેષ કરીને વાયુ મટાડનાર છે.

ખજુર-પેશાબ લાવનારછે, જામ આપનાર છે, કાઠાની શુદ્ધિ કરનાર છે તથા બારે છે. ચિકણું વધારે સ્વાદવાળું, ઠંડું, વીર્ય વધારનાર પિત્તના તથા વાયુના વ્યાધિ મટાડે છે.

ખદામ-ગરમ અને અતિશય ચીકણી છે, વાયુ મટાડનાર, બળ આપનાર અને વીર્ય વધારનાર છે.

ખરોટ-મીઠું, બળ આપનાર, ભારે, ગરમ અને વાયુ મટાડે છે, તથા હસ્ત સાદુ લાવે છે.

જામકુંઘ (શેવકુંઘ) વાત, પિત મટાડનાર, પૌષ્ટિક, કફ કરનાર અને ભારે છે. રસ તથા પાકમાં મીઠું છે. ઠંડુ છે, રૂચ કરનાર છે વીર્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

સીતાકુંઘ-મીઠું છે, ઠંડુ, પિત મટાડનાર, હૃદયને પૌષ્ટિક, બળ આપનાર, સ્વાદવાળું, પાષ્ટિક અને કાંઈક વાયુ કરનાર છે.

રામકુંઘ-સીતાકુંઘ પ્રમાણે તેના ગુણ છે. રૂચ થોડું સ્વાદ-વાળું અને વાયુ કરનાર છે.

સુકાં શિંગોડાં-મીઠાં, રૂક્ષ, ભારે, ગ્રાહી, ઠંડાં છે તેજ પ્રમાણે ધાતુ, વાયુ અને કફ કરનાર છે; લીલાં શીંગોડાં વિશેષ ક્ષાયદાકારક છે.

પીલુ-વરેચન ફલ, શાખી, સ્વામ, કરમ વદલબ અર્ધાર્ધ એ પીલુનાં નામો છે. પીલુ તીખાં, તુરાં, મીઠાં તથા ખારાં છે. રસમાં સ્વાદવાળાં છે, ગુરુમ તથા હરસને મટાડે છે તે અતિશય અગ્નિ-દીપક છે.

મીઠાં પીલુ-મહાપીલુ મીઠાં છે. વીર્ય વધારનાર, વિષનો નાશ કરનાર, અને પિત્તનું શમન કરનાર છે. રૂચીકારક, આમ મટાડનાર, અને અગ્નિદીપન છે.

અંજીર-રસદાર તથા પાક્યા પછી અત્યંત મધુર, ભારે તથા શિતળ છે. કફ, આમ અને વાયુ કરનાર તથા અગ્નિને મંદ કરનાર છે.

અનનસ-કાચું અનનસ રૂચીકારક, કફ અને પિત્ત કરનાર તથા ભારે છે. અન્ન ઉપર રૂચિ કરનાર છે, હૃદયને હિતકારક તથા ગ્લાનિ મટાડનાર છે.

પાકું અનનસ પિત્ત મટાડનાર છે, મીઠા રસવાળું છે, તડકો તથા તેથી થતા દોષને મટાડનાર છે.

ખીજેર-ખીજેર રૂચીકારક, રસમાં ખાટું, અગ્નિદીપન કરનાર અને હલકું છે. તેમ રક્તપિત્ત કરનાર છે.

ખીજેર ગ્રાહી છે, જીભ તથા હૃદયને શુદ્ધ કરનાર, શ્રેષ્ઠ મધુર છે. ખીજેરાની ઝાલ કડવી છે. ભારે, ગરમ, કૃમિ, વાયુ, તથા કફના રોગ મટાડનાર છે.

ખીજેરાનો ગર્ભ પૌષ્ટીક, ઠંડો અને ભારે છે. પિત્ત તથા વાયુ મટાડનાર છે.

બીજેરાનાં કેસર મીઠાં છે. મળને રોકનાર છે અને શુભ, ગોળા તથા ઉદરના રોગો મટાડે છે.

તેનાં બીજ ગરમ છે, કૃમિ, કફ તથા વાયુ મટાડનાર છે. ગર્ભ આપનાર તથા બારે છે. બીજેરાનું કુલ ઠંડાં તથા ગ્રાહિ છે, રક્તપિત્ત કરનાર તથા હલકાં છે.

પે પૈયુ-ઠંડું, રક્તપિત્ત નાશક તથા બારે છે.

કાલી ગડુ ગ્રાહિ છે. દ્રષ્ટિદોષ પિત્તદોષ અને વીર્યને હથુનાર, ઠંડું ને બારે છે.

નારંગી-ખાટી, અત્યંત ગરમ, રચિકારક, વાયુ મટાડનાર અને દ્રવ્ય સાદુ લાવનાર છે. બીજના મત પ્રમાણે કાંધક તીખું, ખાટું, હૃદયને પૌષ્ટિક, પચવામાં કઠણુ અને વાયુ મટાડનાર છે.

મોટાં લીંબુ-ખાટાં, શુભ મટાડનાર, બારે, ગરમ અને કફ વાત મટાડનાર છે. મોઢાના સ્વાસ્થ્ય બગડી જવું, હૃદયની પીડા, અગ્નિનું મંદપણ તથા કૃમિ રોગને મટાડે છે.

અમ્લવેતસ-બહુ ખાટું છે, તે માબેદન, શતવેધી છે હૃદયોગ, શુભ, ગોળા, મટાડનાર, રક્તપિત્ત અને કફ કરનાર છે.

સારંગ (લીંબુની જાત છે) તે ખાટું, વાયુ મટાડનાર છે, બારે પિત્ત તથા કફ કરનાર છે.

કરમર-ઠંડાં, સ્વાદિષ્ટ, ખાટાં છે, અને તે કફ તથા પિત્ત મટાડનાર છે.

કાગદી લીંબુ-ખાટાં, વાયુ મટાડનાર, પચક, અગ્નિદીપક અને હલકાં છે.

મોટાં લીંબુ-સ્વાદવાળાં, કફ, વાતપિત્ત મટાડનાર છે.

મીઠાં લીંબુ-પિત્ત તથા વાયુ મટાડનાર, બારે છે, રચિકારક છે. જમ, તરસ દાહ, રક્તપિત્ત, ઉલટી, ક્ષયને તથા ચિયને ઝટ મટાડનાર છે.

આંબલી-(દાચી) બારે, વાયુ મટાડનાર, પિત્ત કફ, રક્તના દોષને મટાડનાર છે. પાકી (આંબલી) પણ શુભમાં કાચી આંબલી બેબીજ છે પણ દ્રવ્ય લાવનાર છે, રચિકારક છે, અગ્નિ શુદ્ધ કરનાર, તથા બસ્તિ શુદ્ધ કરનાર છે, સુકી આંબલી હૃદયને દિવકારક છે. જમ, આંતિ, તરસ, કૃમિ રોગ મટાડનાર તથા હલકી છે.

આમચુર-કોકમ-વાયુ મટાડનાર છે, કાચું ગરમ ને અતિશય બારે છે. પાકાં કોકમ હલકાં છે. ગ્રાહિ છે, ગ્રહણી, કફવાતને મટાડનાર છે.

કરમણી-ભારે, ગરમ, ખાટાં, રક્તપિત્ત તથા કફ કરનાર છે. પાકું કરમણું મીઠું, રચિકારક, હલકું. પિત્ત તથા વાયુ મટાડનાર છે. સૂકાં પાકાં કરમણં જેવાળ ગુણ કરે છે. પાકેલ તે કાચાં જેવાંજ બળવાં.

કેડાં કાચાં-કેડાં દસ્તને રોકનાર છે. હલકું, ગ્રાહી, પિત્ત, કફ મટાડનાર છે. પાકેલું કેડું ભારે છે, તરસ હેઠ્ઠી મટાડનાર છે, વાયુ તથા પિત્ત મટાડે છે. ખટમધુર, તુર, કંઠ સુધારનાર, દસ્ત બંધ કરનાર, અને પચવામાં કઠણુ છે.

અંખાડા-કાચાં ફળો વાયુ મટાડનાર છે, ભારે છે. ગરમ છે રચિકારક તથા દસ્ત લાવનાર છે. પાકાં ફળો મીઠાં છે, ઠંડાં વીર્ષ વધારનાર, વાયુ પિત્ત ઉચ્છેદન વિગેરેને મટાડે છે.

સોપારી-ભારે છે, ઠંડી છે, લુખી છે, તુરિ છે, કફ તથા પિત્ત મટાડે છે મોહકારક છે, રચિકારક છે, મોઢાનો ખરાબ સ્વાદ નાશ કરનાર છે લીલી સોપારી ભારે છે, થરદી કરનાર છે, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર તથા દસ્ત સાફ લાવનાર છે. શેકેલી સોપારી ત્રિદોષ મટાડે છે તેના બીજા બેઢાના પણુ ગુણ તેજ પ્રમાણે બળવા.

લસણ-પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, ચીકણું, ગરમ, પાચક, અને દસ્ત લાવનાર છે. ભાંગેલું હાડકું સાંધનાર છે, કેશ વધારનાર, ભારે, રક્તપિત્ત કરનાર છે, તથા બુદ્ધિ વધારનાર છે, રસાયન છે. કફ, શ્વાસ, ઉદરસ, ગોળા, તાવ, અરિચિ, સોજા, પ્રમેહ, હરસ, પેટનું શુળ, વાયુ તથા કૃમિ મટાડે છે. તેનાં પાંદડાં મીઠાં તથા ખારાં, ચીકણાં તથા સ્વાદવાળાં છે.

કુંગળીના ગુણ પણુ લસણ જેવાળ છે. તે કફ કરવાવાળા છે બહુ પિત્ત કરતા નથી, પાકમાં ગરમ છે, પાકમાં તથા રસમાં પણુ સ્વાદિષ્ટ છે તે વાયુને જીતે છે.

આદુ-પાચન, દીપન, રચિકારક, ધાતુપૌષ્ટિક, તીખું, ગરમ, અને ઉત્તમ પચકારક છે. કંઠ સુધારનાર છે. મેદ મટાડનાર, કફના રોગને મટાડનાર, સોજા મટાડનાર, શુળ મટાડે છે. જીભ તથા કંઠને સુધારનાર છે, લીંબુના રસ તથા સીંધવ સાથે રોજ ખોરાક સાથે ખાવાથી પચ્ય છે. જમવામાં રચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે, દસ્ત લાવનાર છે. કેડા, પાંડુરોગ, મુત્રકૃમ્મ, રક્તપિત્ત, મણ, તાવ, દાઢમાં ગરમી હોય ત્યારે અથવા બહુ જ થરદીમાં આદુ ખાવું નહિં.

શાકનો નિષેધ-તમામ જાતનાં શાકભાજીમાં મનુષ્યદેહ (શરીર)

નો નાશકારક રોગ રહેલો છે તેટલા માટે ડાહ્યા પુરુષે બાંજનો ત્યાગ કરવો. ખટાશમાં પણ તેવાંજ દ્રવ્ય છે માટે ખટાક પણ ખાવી નહિ.

તમાકુ ખાવી—ધુમાખ્ય, ધૂમપ્રક્ષ, અહતપત્ર, ધુસર, તમાકુ, ગુછ-ફલક ધુમયંત્ર, પ્રકાશક, બહુબીજ, બહુફળ, સુદમબીજ દીર્ઘક એ તમાકુ નાં નામો છે. તેનાં પુષ્પો લાંબાં અને તાંબાના વર્ણનાં શીકાશવાળાં લાલ થાય છે. તેનાં પાન તીક્ષ્ણ, ગરમ, કફનાશક, શ્વાસ, ઉધરસ મટાડનાર, કોઠાનો વાયુ મટાડનાર, વાતાનુલોભન (નિચે ઉતારનાર) કરનાર, ઉત્તમ પ્રકારે અસ્તિશોષક દાંત સંબંધી પિડા, કૃમિરોગ, ચળ ખોસ વિગરે મટાડે છે.

મઠ, પિત્ત અને જ્વર કરેછે; ઉલટી તથા રેચ લગાડે છે, દ્રષ્ટિ મંદ કરે છે. તીક્ષ્ણ છે, તે વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર છે.

તમાકુ પિવાથી હૃદયને નબળું પાડે છે, વીર્યનો પણ નાશ કરે છે. દેશભેદથી તે તીક્ષ્ણતેમજ રૂપ લાવનાર તથા પિત્તકારક છે. ઉલટી થાય છે તે વિંછી વિગેરેનું ઝેર મટાડનાર છે, રેચક છે તેથી વાયુ મટાડે છે કફનો પણ નાશ કરે છે.

માંસના ગુણ આ પુસ્તકમાં અમે છોડી દીધા છે.

રાંધેલા અન્નના ગુણ

ભાત-૧૪ ચૌદગણા પાણીમાં ૧૬ સોળ રૂપીઆભાર ચોખા નાંખીને ઉકાળવો (રાંધવા) પછી તેનું ઝોસામણ કાઢી ક્ષેતું તે ભાત કહેવાય છે. તે ભાત સ્વાદિષ્ટ તથા હલકો છે.

અતિશય ગરમ ભાત બળ હણનારો છે, બહુ ઠંડો તથા સુકો ભાત પચવામાં કઠણ છે (માંડ માંડ પચે તેવો હોય છે) બહુ હેલ છેદા થઇ ગયેલો ગ્લાનિ કરવાવાળો છે. તે કાચો પાકો પચી શકતો નથી. જે ભાત બહુ દ્રવ (પાતળો) હોય તે શ્વાસ ઉધરસ અગ્નિ મંદપણું કરી પીનસ (સજેખમ) ઉત્પન્ન કરે છે. બળ તથા વર્ણ પણ હણી નાંખે છે, ઝાડો તથા વાયુ અટકાવે છે.

ઝાસમાં રાંધેલ ભાત અદણી અર્થ તથા જ્વરને મટાડે છે, વાયુ મટાડે છે, બળ આપે છે, કફ પિત્ત તથા રક્તને વધારનાર છે.

ભાગલા ચોખા (કણકી) નો રાંધેલો ભાત સ્થિતિકારક છે. રુચિ કરનાર, કફ છૂટનાર તથા હલકો છે. વાયુ પિત્ત મટાડનાર, આહિ, ક્ષય તથા ઝાડો મટાડનાર છે.

યથાયોગ્ય (જટલું જોધએ તેટલું) પાણી લઈ ઘોષને ભાત ચઢવે તોમાંથી ઓસામણ કાઢી નાંખી જરા ધી નાંખી દોરા દેવો. તેપર લંકણમાં થોડો અગ્નિ ભરી રાખવો. થોડોવખત રાખ્યા પછી કડછીથી ઉપરનો ભાત કાઢી નાંખવો, જેથી તે ભાત ઉત્તમ પ્રતિનો રાજને જમવા યોગ્ય થાય છે. તે મનને આનંદ આપે છે.

યવાગુ—ચોખાને ઘોષ સાફ કરીને ૬ છ ગણા પાણીમાં ઉકાળીને કે રાખડી જેવું બનાવવું તે યવાગુ કહેવાય છે, તે યવાગુ ગ્રાહી છે, તરથ તથા તાવ મટાડનાર છે અસ્તિ શોષક કરવાવાળી છે.

વિલેપી—ચારગણું પાણી મુકીને ચોખા ઘોષ ઓરવાથી રાખડી કરતાં જડી થાય (લાપશી) તે વિલેપી કહેવાય છે (જેમાં જડી કણીયો હોય છે.

આ વિલેપી અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર છે. બળ આપનાર છે હૃદયને યોષ્ટીક છે, ગ્રાહી (ઝાડો રોકનાર) હલકી છે. વ્રણ રોગવાળા તથા અક્ષિરોગ, આંખોના રોગવાળાને ફાયદાકારક છે તે તૃપ્તિ આપનાર તથા તાવ મટાડનાર છે. આમશુળને મટાડનાર, રવાદવાળી, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર છે રચિકારક તથા પુષ્ટિ આપનાર છે.

પેયા—ચૈદ ઘણું પાણી મુકી પીવા જેવી થાય અને જેમાં ઝીણી ઝીણી કણીયોવાળી પેયા (હાલ) કરવી તે પેયા કહેવાય છે, તે કુક્ષિ પેડું તથા કુખના રોગો, બેચેની, જ્વર, થાક, જડછ જેવું તથા ઝાડાના રોગને મટાડે છે. તે રચિકારક છે. અગ્નિદીપક છે, હલકી છે, વાતાદિ દોષ, મળનું અનુલોમન કરનારી તથા પરસેવો વગેરે સાફ લાવનાર છે.

મંડ—ચૈદગણા પાણીમાં ચોખા સિદ્ધ કરીને કણીયો ગળી જવા-વેળા તે કેવળ રસરૂપ થઈ જાય તે મંડ કહેવાય છે. મંડ ગ્રાહી છે લઘુ છે દંડી છે, દીપન છે, ધાતુને સરખી કરવાવાળી છે. સ્ત્રોતોને કુણા કરનાર છે. પિત્તનો તાવ, કફ, અમ હણનાર છે.

વાટ્યમંડ—જવ શેકીને સાથવો કરીને તેનો કરેલો મંડ તે વાટ્ય મંડ કહેવાય છે. ડાંગર શેકીને કરેલો મંડ લાજમંડ કહેવાય છે. વાટ્ય મંડ હલકો છે, શુભ, દાહ, ત્રિદોશ મટાડનાર છે, આ વાટ્યમંડ નવા તાવમાં મટાળ તથા ચીપળ નાંખી લેવાથી પથ્ય છે.

લાજમંડ હલકો છે. ગ્રાહી છે, હૃદયને યોષ્ટીક છે. પાચન

તથા દીપન છે. અતિસાર મહત્ત્વી, અર્ધ, અશ્મિ, પીડ તથા ત્રિદોષ મટાનાર છે.

અષ્ટગુણ મંડ—અડધા ચોખા ને અડધા મગ મેગા કરી બરો શેકીને પછી તેમને પકવીને તેમાં હીંગ, સીંધવ, ખાણા, તેલ, ત્રિકટુવો વધાર સુકી બનાવેલ જે મંડ તે અષ્ટગુણ મંડ કહેવાય છે. તે તાપ ત્રિદોષ મટાડે છે, લોહિ વધારે છે, લુપ્ત વધારે છે, શક્તિ આપે છે, પ્રાણદાયક અને અસ્તિ શોષક છે.

સાર—ખાવામાં સારરૂપ એવો સાર નામનો પદાર્થ છે. તે મુગસોઅનીના અધરામૃત કરતાંય રચીમાં મધુર છે. તેને વારંવાર પીવો તે વિના સંસાર વ્યર્થ છે

આંખલોનો સાર—પાકેલી આંખલી ૪ રૂપીઆ બાર ભેષી, ૬૪ રૂપીઆ બાર પાણીમાં ઉકાળવી, ૩૨ બત્રીસ તોલા રહે ત્યારે ગાળીને તેમાં મરી ૩૨) બાર, સીંધવ, જીરું, હીંગ બેદ્રએ તે પ્રમાણે નાખવાં, બધી ચીજો ત્રીણી વાટીને તે ઉકળેલા પાણીમાં નાંખવી, પછી તેમાં કરલી પાન અથવા અજમો (કાલશાક) કોથમીર ટુદીનો નિચેરે નાંખી જમકારીને રસ સીઝવવો તે કઢી જેવો સાર (પંચામૃત) છે. તે જેમ યૌવ્ય લાગે તે પ્રમાણે યોગ્ય વખતે સેવન કરવો.

આંખલીમાંથી કાઢેલ આ સાર (ઉકાળો) અથવા કઢી, વાયુનો નાશ કરે છે, કાંઈક પિત્તકારક અને કફકર છે, સારી રચિ ઉત્પન્ન કરે છે, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે.

ઓસામણ

યુષ કે ઓસામણ—કોઈ પણ કઠોળની દાળમાંથી યુષ (ઓસામણ) બને છે. અઢાર ગણા પાણીમાં કઠોળ ઉકાળી યોગ્ય પાણી રાખવું. પછી પેટા ટુદી મથા હોય તેવા મગને કઢી લઈ તેમાંથી પાણી ગળી લેવું આ યુષ (ઓસામણ) બળવાન છે પાકમાં હલકું છે, રચિકારક છે, કફને હણનાર છે.

મમતું યુષ—ઉત્તમ છે, દીપન છે, શીતળ છે, હલકું છે, મણુના રોગ, અભા ઉપરના રોગ તથા અગતરા, કફપિત, તાપ તથા લોહિ વિકારને મટાડે છે. દાહમ, આંખમાં નાંખીને કરેલો મગનો યુષ પિત્ત તથા વાયુ મટાડનાર છે. પ્રથમ છે, હલકું છે, અગ્નિ દીપક છે. ક્ષત સાફ થાવનાર છે.

મગ્ન તથા આંખનાં યુગ્મ-મળબેઠક છે, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે તથા કાંઈ મટાડનાર છે, ટાંઠો છે. મુઠ્ઠા તથા શ્વેત મટાડનાર છે.

હળથીનો યુગ્મ-મેળો, હરસ, કફ, વાયુ, મુગ્ધકચ્છ, મુગ્ધકર્કશ પચ્છી, પ્રતુની, મેદના રોગો અને પ્રમેહને મટાડે છે, અગ્નિદીપક છે, અને દક્ષ સાદા લાવે છે.

ચણાનો બનાવેલો યુગ્મ-ગરમ નહિ તેવો, પુરો તથા હલકો છે, રક્તપિત્ત, પ્રતિસ્પાય, કાશ, પિત્ત, કફ હણનારો છે.

મઠ્ઠો યુગ્મ-સંગ્રાહિ (મળ ઘટ કરનાર) પિત્ત, કફ, તથા તાવ મટાડનાર છે. હલકો છે, તૃપ્તિ આપનાર, પથ્યકારક, હૃદયને શક્તિ આપનાર, પીનસને ઉધરસ મટાડનાર છે.

મસૂરનો યુગ્મ-સંગ્રાહિ (ઝાડો રોકનાર) છે, વીર્ય વધારનાર સ્વાદવાળો તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે.

પુવરનો યુગ્મ-પુરો, મીઠો, વીર્યે કરાને વાયુ હણનાર છે, પિત્ત મટાડનાર છે, કફ હણનાર છે, તાવ, કૃમિ, બગદર એ બધાનો નાશ કરે છે.

અગસ્તિ સાર-સ્વાદિષ્ટ, કડવો, વાયુ, કફ, પાંડુ રોગ, સોજા, અરૂચિ, પ્લીહા, ગુદમ, શુળ વિગેરે રોગ મટાડે છે.

મગનું સૂપ (વરણ) હલકું, ગ્રાહી, કફ તથા પિત્ત મટાડે છે, ઠંડું સ્વાદવાળું, નેત્રને હિતકારક તથા વાયુ મટાડનાર છે, મગની ધુધરી વીર્ય વધારનાર છે.

અડદનો સૂપ તથા ધુધરી સ્નિગ્ધ-વૃધ્ય તથા વાયુ મટાડનાર છે. ગરમ છે, સંતર્પણ, બળ દેનાર છે, સ્વાદવાળો તથા રૂચિ કરનાર છે.

પુવરની દાળનું સૂપ બનાવેલો-કફ તથા પિત્ત મટાડનાર છે, ઠંડો છે, કાંઈક પુરો રૂચીકારક, ધી સાથે લેવાથી ત્રણે દોષ મટાડે છે.

ચણાનો વરણ-રૂચિકારક તથા પાચક છે, કફ તથા પિત્ત મટાડે છે, બળ આપનાર છે, રક્તના રોગ મટાડનાર અને બહુ વાયુ કરનાર નથી.

મઠ્ઠો સેરચો-થેડા બળવાળો છે, પાચન છે, દીપન છે, હલકો છે તેમ હિત કરનાર છે, પૌષ્ટીક છે; વીર્ય વધારનાર છે, પિત્ત, કફ તથા લોહીવિકારનો રોગ મટાડનાર છે.

મસૂર સૂપ-સંગ્રાહી છે, શીતળ, મધુર તથા હલકો છે. કફ પિત્ત તથા લોહીના રોગને મટાડનાર છે, વર્ણ સુધારનાર છે. વિષમ બવરનો નાશ કરનાર છે.

ચાળાનો સુખ—સ્વાદવાળો, લુખો તથા તુરો છે; ગ્રાહી, ભારે ને વાયુ કરનાર છે; (ધાવણ) કુધ વધારનાર, રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

વાલનો યુષ—પિત્ત તથા રક્ત વધારનાર છે, એ સુગ્રકારક તથા સ્તનમાં ધાવણ વધારનાર તથા વાયુ કરનાર છે, દાહ કરનાર ગરમ અને ભારે છે, સોજા લાવે છે, કફ કરે છે. ધાતુવર્ધક તથા દસ્ત સાફ લાવનાર છે.

કળથીનો યુષ—વાયુ મટાડનાર છે; કડવો, પાકમાં તુરો છે, કફનો વિરોધી છે, પિત્ત તથા રક્તના વ્યાધિ કરવાવાળો, ઉનો, શ્વાસ, ઉપરસ મટાડનાર છે.

પાપડ.

પાપડમાં મીઠું, જીરું, હીંગ, સાજખાર, મરી નાંખીને કરેલા પાપડ હંમેશાં અરૂચિ રહેતી હોય તેવા માણસને રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે તથા ઉત્તમ છે.

અડદના પાપડ—બળ આપનાર છે, રૂચિ કરનાર છે, પાચન કરનાર છે, દસ્ત લાવનાર છે, ભારે છે, રક્તપિત્ત, તથા કફ વધારનાર છે, અસિવર્ધક ને બહુ મળકારક છે.

મગના પાપડ—પથ્થર, તાવ મટાડનાર છે, નેત્રના વ્યાધિવાળાને તથા સ્તનના વ્યાધિવાળાને પથ્થર છે, અરૂચી મટાડે છે, સ્નિગ્ધ છે, હલકા છે તથા દોષ મટાડનાર છે.

ખીચડી

મગ તથા ચોખાની ખીચડી થોડું બળ આપનારી તથા હલકી છે. ભાત કરતાં પચવામાં કઠણ, બળ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, તૃપ્તિ આપનાર તથા ઠંડી છે.

ચોખા જેવા ચોખા ખાંચણીયામાં ખાંડયા શીવાય બરડેલા ચોખામાં ચોખા ભાગની અડદની દાળ મેળવી તેમાં જોષ્ઠું પાણી રેડી પકવેલી ખીચડી, હીંગ, મીઠું, આદુ વગેરે મશાલો નાંખી વધારેથી ધીવાળી ખીચડી શીશીરકૃતમાં હિતકારક છે. આ ખીચડી પચવામાં ભારે છે, બળ આપનાર છે, ભારે, વાયુનો નાશ કરનાર છે, બળ પુષ્ટિ, મળ, કફ, પિત્ત ને વીર્ય વધારવાવાળી છે.

ચોખાની ખીર—દૂધને તાપ ઉપર અડધું બાળીને તેમાં ચોખા નાંખી દેવા; બહુ બડી તેમ બહુ પાતળી ન થાય તેમ ઉકાળવું ને ખીર તૈયાર કરાવવી તે શ્રુત અન્ન (પરમાન્ન) કહેવાય છે.

આ દુધપાક પચવામાં કઠણ, બળ આપનાર, ધાતુપુષ્ટિ આપનાર, બળ આપનાર, અને ભારે છે.

પાકમાં વીર્ય વધારનાર તથા સ્વાદિષ્ટ છે, પિત્ત મટાડનાર, ધાતુ વધારનાર તથા દસ્ત લાવનાર છે.

ઘઉંની ખીર—બળ આપનાર છે, મેદ તથા કફ કરનાર છે, ભારેછે, ઠંડી છે પિત્તશમન કરનારછે, વાયુ કરનાર, વીર્ય વધારનારછે.

ઘઉંની પુરી—બળ આપનાર છે, કફ કરનાર, વાયુ મટાડનાર અને ભારે છે, વીર્ય વધારનાર છે, પાકમાં મીઠી છે, પિત્ત મટાડનાર, પૌષ્ટિક તથા ભારે છે.

ખાટી—ઘઉંનો આટો ૮ ભાગ લઇ તેમાં ચણાનો આટો ૧ ભાગ મેળવી તેમાં અજમો, હાગ, મીઠું તથા જરા ધી મેળવી કણેક બાંધીને વચમાં ખાટી જેવી ચકતીઓ બનાવવી. તે ખાટીને ધુમાડા વિનાના અગ્નિના અંગારામાં શેકીને, બળ્યા વિનાની લાલ ત્રાંબા જેવી થાય ત્યારે તે ખાટી કાઢી લેવા. તે અંગારા કકડીકા (ખાટી) કહેવાય છે. તે બળકારક છે, પૌષ્ટિક છે, ધાતુવર્ધક છે, હલકી છે, અગ્નિ પ્રતિષ્ઠ કરનાર છે, કફ, હૃદયરોગ પીનસ, શ્વાસ, અને વાયુના બાધિ મટાડનાર છે.

મંડક-મોડો—હલકો છે, ગરમછે, પથ્ય છે, ત્રિદોષ મટાડનાર છે. રેત વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર, કાંતી અને દષ્ટિ વધારનાર, સ્નિગ્ધ તથા પૌષ્ટિક છે.

મલીદો—લોટમાં પાણી નાંખી તેમાં સાકર તથા ધી મેળવી ખુબ મસળવાથી બાખરી જેવું કરી અંગારાપર શેકવું તે ચુરસું (મલીદો) અંગારિકા કહેવાય છે. તે વાયુ પિત્ત હણનાર તથા ભારે છે.

વડાં—મીઠું મરી, હીંગ, આદુ (સુંઠ) વિગેરે વડાં અડદના લોટમાં યથાયોગ્ય નાંખી વડાં બનાવી, તાજા ધી અથવા તેલમાં તળવાં. આ અડદનાં વડાં મોટા ભાગ્યશાળી મનુષ્યો જમે છે. વાયુ, અર્શ્ય અને અપ્રસન્નતાને મટાડે છે. આંચકી, અડદીયો વા. લકવો કંપવાયુને મટાડે છે. જીભના સ્વાદશ્પી રંગભૂમી ઉપર એ નર જીભને રમાડનાર (બહુજ સ્વાદિષ્ટ) છે તથા કફ પિત્ત કરનાર છે.

જેને હિંગના ધુમાડો (પાશ) આપ્યો હોય એવો સુંદર ઘડો લઇ તેમાં સુંદર ચોખું પાણી નાંખીને તેમાં જોષ્ઠએ તે પ્રમાણે સિંધા-લુણ, રાધ, મરચું, હળદર, અજમો જે જોષ્ઠએ તે મસાલો નાંખી

તેમાં અમલ્ય લાય એટલે તેમાં અડદના લોટનાં બનાવેલાં ચડાં નાખવાં પછી મોઢું બાંધી કોઇ ઠેકાણે કાળજીથી રાખી મુકેવું તે કાંજવટક કહેવાય છે તે રચિકારક, વાતનાશક તથા કફપિત્ત કરનાર છે.

મગનાં વઢાં-બારે છે. રચિકારક છે, વાયુપિત્ત તથા લોહિ વધારનાર માનેલ છે. કફ કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળ આપનાર વીર્ય વધારનાર યદુ-પોચાં તથા કાંછક તૃષા લગાડનાર છે.

વેદમી (કચોરી) ચણાની દાળ બાફવી તેમાં ગોળ નાંખી ખુબ જીણી વાટી પુરણ બનાવવું. તેમાં ગોળ ન નાંખવો હોય તો સીધેવ જુઝું. હિંગ મેળવી પુરણ બનાવવું. પછી તે પુરણ ભરી ઘઉંની પુરીઆ તે પુરીઆ તેલમાં કે ધીમાં તળવી તે પુરણપોળી કહેવાય-આ પુરણપોળી મીઠી છે, બળવાળી છે, શ્રમ વાયુના રોગ મટાડનાર છે. પોષ્ટિક-વીર્ય વધારનાર, શ્વાસરોગ પર પચ્ચ (માફક) આવે છે. હૃદયના રોગ મટાડે છે. આમાં મીઠું નાંખી બનાવેલી પુરી હલકી થાય છે; કફ વાતનાશક હોય છે. (જે ગળપણવાળી પુરણપોળી કરે તે પુરણ પોળી કહેવાય છે. (મીઠું મસાલો વગેરે નાંખીને જે પુરણપોળી કરે તે કચોરી કહેવાય છે.)

ધેબર-ચોખાનો જીણો લોટ કરીને દુધનો ધાઓ દધ પછી તેને ચાળીને સાકર મેળવીને ધેબર બનાવી ધીમાં સારી રીતે પકવવાં તે ધેબર કહેવાય છે. તેને શાળા (ચોખાનાં) ધેબર કહે છે.

અડદનો અથવા મગનો લોટ લઇ તેમાં મીઠું, હિંગજુઝું, આદુ નાંખી નાનાં નાનાં મુઠીયાં બાંધવાં, પછી તપેલામાં પાણી નાંખી ઉપર ઘાસ ભરી તેના ઉપર મુઠીયાં મુકીને પકવવાં (બાફવાં) તે સારી રીતે બહાય ત્યાર પછી તેને તેલમાં તળી નાંખવાં તેને મુઠીયાં કહે છે તે ખટાશ મેળવીને પથ્થુબવાય છે. તે બળ આપનાર, વાતનાશક, શુક્ર વર્ધક ને પોષ્ટિક છે, ને મગનાં મુઠીયાં હલકાં છે ને ગુણમાં અલ્પ છે.

ચોખાના લોટની ખાવાની બનાવટો બહુ શક્તિ વધારનાર નથી, તેમ દાહ કરનાર, વીર્ય ન વધારનાર, બારે તથા ઉષ્ણ તેમજ કફ અને પિત્ત કરનાર છે.

ઘઉંના લોટના બનાવેલા પદાર્થો બળવાન છે, પિત્ત તથા વાયુ મટાડનાર છે.

કઠોળની બનાવટના ખાવાના પદાર્થો વાયુ વધારનાર છે. બારે

સુત તથા ઠંડા છે. અડધા લોટના ખાવાના પદાર્થો બળવાન તથા પિત્ત, કફ કરનાર છે.

શ્લીષાં તળેલા ખાવાના પદાર્થો બળ આપનાર છે. પિત્ત તથા વાત મટાડનાર છે.

તેલમાં તળાને બનાવેલા પદાર્થો ગરમ, દ્રષ્ટિ ઓછી કરનાર, વાત મટાડનાર છે. પિત્ત તથા રક્તને વધારનાર છે. ઘઉં તથા ચોખાના લોટને દૂધમાં આંધી બનાવેલા પદાર્થો વાયુ તથા પિત્ત મટાડનાર છે, ખાવાને હાયક છે, હૃદયને હિત કરનાર છે. શુક્ર-ધાતુ તથા બળને આપનાર છે.

સરખત-દ્રાક્ષ, આંબલી અથવા ફાલસાં વીગેના રસમાં ખડી-સાકર મેળવી મરી, આદુ, કપુર ચાતુર્નાત (તજ, એલચી, તમાલ પત્ર અને નાગકેસર) વિગેરેના સુવાસ આપી તૈયાર કરેલું સરખત તેને પનો કહેવાય છે. તે બે પ્રકારનો છે. ગલ્યો તથા ખાટો. તે પેશાબ લાવનાર છે હૃદયને બળ આપનાર છે. સર્વને ખુશી કરનાર છે. તરસ તથા મહેનત અને થાક મટાડનાર છે. ને જે ચીજનો તે બનાવે તેના પ્રભાણે બારે કે હલકો અથવા તેવા ગુણવાળો થાય છે.

દ્રાક્ષનો સરખત હલ-(હૃદયને હિતકારક) મુત્રલ તૃષા તથા અમ મટાડનાર છે. પિત્ત, વાયુ, ઉલટી, બળતરા, બેમાનપણું, અને મદાત્મ્ય, મટાડનાર છે.

ફાલસાં અને બોરાંનો સરખત હૃદયને હાનિ કરનાર તથા બંધ-કાશ કરનાર છે.

કાચી કેરીના રસનો બનાવેલ સરખત-વાયુ નાશ કરનાર છે, રોગ પીવાથી કાંધક કફ તથા પિત્ત કરનાર છે.

પાકેલ કેરીના રસમાંથી બનાવેલ સરખત (રસ)—સ્વાદવાળો, ગરમ, ભારે, પિત્તકર્તા છે. શ્વિકારક, કફ કરનાર, બળ આપનાર, વર્ણ સુધારનાર પૌષ્ટિક તથા વાયુ મટાડનાર છે.

ધાણા પાણીમાં વાટી સાકર નાંખીને કપુરનો વાસ આપી કરેલો સરખત પીવાથી ગરમ જ ઠંડો તથા પિત્ત કરનાર તથા ઉનાળાની અમી મટાડનાર છે.

લીંબુનું સરખત-લીંબુનો રસ ૧ ભાગ અને સાકરનું પાણી ૬ ભાગ, એકત્ર કરી તેમાં લવીંગ તથા મરી નાંખીને કરેલું સરખત ઉષ્ણ અને છે. લીંબુના રસનો સરખત શ્વેત જ ખાટો તથા વાયુ

મટાડનાર છે. અગ્નિ પ્રદક્ષિ કરનાર છે. રૂચિકારક છે તમામ જ્વતના આહારને પચાવે છે.

કેરીનો મુરખ્યો—કાચી આંખાની કેરીઓ લઘ ઉપરથી હાલ કાઢી નાંખવી (છાલવી) પછી તેને જરા જરા ખમણ અથવા કચુઅર કરવી (છુંદો કરવો) પછી તેને ધીમાં શેડાને ખાંડની ચાસણીમાં નાંખી દેવો. સારી રીતે પાકે ત્યારે એકત્રી તથા કપુર એનો વાસ આપી રીઠા વાસણમાં રાખી મુકવું. તે મુરખ્યો કહેવાય છે.

તે મુરખ્યો પુષ્ટી દેનાર છે, બળ આપનાર છે, પિત્તના રોગો તથા રક્તના વ્યાધી, અને અરૂચિ મટાડનાર છે, સ્નિગ્ધ છે, બારે છે, તૃપ્તિ આપનાર તથા મીઠો અને સાગ રસાદવાળો છે. ખડીસાકર, સંચળ, સીંધવ, આંખલી, ફાલસાં, જાંબુના ફળનો રસ, એ સર્વ નાંખીને તૈયાર કરેલો આ મુરખ્યો કે (રાયતું) કહેવાય છે.

તે ખાંડવ મુરખ્યા—મધુર તથા મિશ્રિત રસવાળો છે તે અમ્લિ-દીપક, પૌષ્ટિક, રૂચિકારક; તિક્ષણ, હૃદયરોગ અને શ્રમને મટાડનાર છે.

શ્રીખંડ—ખાટું દહીં લઇને તેમાંથી અડધું પાણી કાઢી નાંખી તે દહીંમાં તેના જેટલીજ સાકર નાંખી લુગડાથી છણીને ધીમે ધીમે માવો બનાવવો પછો તેમાં મરી, એલચી, કપુર તેનો વાસ દઇને રીઠા વાસણમાં ભરવો. તે રસાલા શખન્ડ કહેવાય છે તેજ પ્રમાણે તૈયાર કરેલા ઘટ્ટ દહીંમાંથી પાણી કાઢી એક તેમાં મધ, ધી, સાકર યોગ્ય માત્રામાં ભેગવીને એલચી, મરી ઇત્યાદિકનો સંસ્કાર આપી મસાલા નાંખીને કામવેદની ઇચ્છાવાળા સ્ત્રીપુરુષોએ મંથન કરીને તેને સારી રીતે કપુરનો વાસ દીધેલા વાસણમાં ભરવું. તેને ડાહ્યા પુરુષો રસાલો શીખન્ડ કહે છે. શીખરણી અથવા માછલા પણુ કહે છે.

આ રસાલા શીખન્ડ શુક્ર (વીર્ય) વધારનાર છે, બળ આપનાર, રૂચિ કરનાર, વાતપિત્તનાશક, સ્નિગ્ધ, બારે અને વિશેષ કરીને સજ-ખમ મટાડે છે.

ભરત—રીંગણાં આદીનું જે ફળનું અથવા ફળગળી આદિનું લઘુ [ભરત] કરી (મોઢામાં તેલ ભરી દેવતામાં ભરવું) પછી ખર્ચા જાય ત્યારે તેની હાલ કાઢી નાંખી તેમાં મીઠું, લસણ, મરી, હીંગ લીંબુનો રસ વીગેરે નાંખી વધારીને ખાવું. તે ભરત કહેવાય છે. તે ભરત વાયુના જોરને મટાડે છે, કફને હણે છે, પેટને આનંદથી ખાવાને યોગ્ય સુદર જોજન તરીકે ખવાય છે.

ચટણી—આફુ લીલું લાવીને સ્વચ્છ પાણીથી ઘાષને તેની કચુંબર (હુંદા) કરીને ઘીમાં તળવી પછી તેમાં સીંધવ, મરી, જીરું, શાહજીરું ખાંડી લુગડે ચાળીને તેમાં નાખવાં પછી દાળીયા ફેાતરા વિનાના વાટી તેના લોટ અને હીંગ તથા ધીને વધારે આપીને તે તેમાં મેળવવું આ પ્રમાણે બનાવેલા આફુની ચટણી કોઈ પણ જાતના દોષ વિનાની થાય છે તેમ રચિકારક છે.

મ્રથુકા—ભારે, બળ આપનાર, કફ કરનાર, વાયુ મટાડનાર છે. પચવામાં કઠણ છે વીર્ય વધારનાર છે, રચિકારક છે, અમ કરનાર તથા દરત બંધ કરી પેટ પુલાવનાર છે.

ધાણી—વધારે હલકી છે. ઠંડી છે. બળ આપનાર તથા પિત્ત કફનું હેદન કરનાર છે. ઉઘટી, ઝાડો, રોગ રક્તબિગાડ મેદ પ્રમેહ, તરશ વિગેરે રોગ મટાડે છે.

શિંગોનાં ધાન્યો [કઠોળ]ને અડધાં પકાવી તેને શેકવાં તે ઓળો કહેવાય છે એ ઓળો થોડો વાયુ કરનાર, મેદ તથા કફ કરનાર છે.

મશાલો—સુંઠ, મરી, પીંપર, ધાણા, જીરું, દાડમ, ગઠાડા ખાંડીને લુગડે ચાળીને મશાલો બનાવી રાખી મુકવો. તે ભારે છે, ચીકણું છે, બળ આપનાર, વાયુની પીડા મટાડનાર છે, તમામ ધાતુઓને પુષ્ટિ આપનાર છે, તે વિશેષે કરીનો મળનાશક છે.

આયુષ્યનો વિચાર

વૈદે પ્રથમ રોગીની આત્મરદાની પ્રયત્નવડે કરીને પરીક્ષા કરવી. કારણ કે જો આયુષ્યવાન હોય તો તમામ જાતની ચિકિત્સા ફાયદો કરે છે.

દીર્ઘાયુ રોગીનાં લક્ષણ

જે રોગીની નજર સૌમ્ય (સરખી) હોય, વિકાર વિનાની હોય તેજ પ્રમાણે કાન પણ ચપળ હોય, ચામડી પણ નિર્વિકાર હોય (સ્પર્શ જ્ઞાન) બરાબર હોય, સ્વાદ તથા ગંધની બરાબર ખબર પડતી હોય તેને સાવધ જાણવો.

જેના હાથ તથા પગ ગરમ રહેતા હોય તથા શરીરમાં જરા જરા દાહ થતો હોય (એટલે સાધારણ ગરમી હોય) જેની જીભ કામળ હોય તે રોગી નાશ પામતો નથી.

જે દરદીને તાવ આવતો હોય પણ તે તાવ પરસેવા વિનાનો

હોય, જેના શ્વાસોશ્વાસ ફક્ત નાકથી ચાલતો હોય (સરથ શ્વાસ)
હોય, જેના કંઠમાં ખીલકુલ કંઈ ન હોય તે રોગી જરૂર જીવે છે.
જેને સુષ્પે નિદ્રા આવતી હોય ને જેનું શરીર અંધળ (ઉષ્મવાયુ)
છે જેની ઈન્દ્રિયો પ્રસન્ન છે તે રોગી નાશ પામતો નથી.

કાળજ્ઞાન

હવે શાસ્ત્રદ્વારા સાંભળવા પ્રમાણે કાળનું જ્ઞાન કહું છું. જેથી
જીવવાનો અથવા મરણનો નિર્ણય થઈ શકે છે.

કાળથી પકડાયેલું આ જગત કાળની દાઢમાં છે અત્યારે નહિ
તો પ્રભાતે (ગમે તે વખતે) તે અવશ્ય ગળી જવાનું જ છે
(ખાવાનું છે.)

કોઈપણ આશયી રસાયણ, મત્રા વિગેરે વાપરવું તે યોગ્ય કાળ
જ્ઞાન જોઈને વાપરવાં; કારણ કે જેના જ્ઞાન વિના તમામ વૃથા છે
તેટલા માટે તે કાળજ્ઞાન તમોને કહું છું.

મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ ગુણ ઇત્યાદિમાં સ્વભાવિક ફેરફાર
વિકાર થાય ત્યારે દુઃકામાં જીંદગીનો છેડો આવવાનો છે તે દુઃકામાં
કહી હવે વિસ્તારથી કહું છું.

સ્વદેખાયુ રોગીનાં લક્ષણ.

જે દરદી જુદા જુદા શબ્દો સાંભળતો હોય અથવા જુદી જુદી
જાતના (કાંઈપણ સંબંધ વિનાના) શબ્દો-નાદ સાંભળતો હોય અથવા
અકસ્માત જલદી ન સાંભળતો હોય તો તેને ગતાયુ જાણવો. જે
ઠંડા પદાર્થનો ઉપચાર ઉનો જાણે છે તથા ઉના પદાર્થનો ઉપચાર
ઠંડો જાણે છે અને જેનું શરીર અત્યંત ગરમ રહે તથા ઠંડા ઉપચાર
વાળા પદાર્થથી બહુજ કંપી ઉઠે છે જેને માર વિગેરેની ખબર પડતી
નથી અથવા જે ખીજી બળતી અયોગ્ય જગ્યાએ ભરકે અને પોતાના
શરીરને કુળથી ખરડેલું માને અથવા શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય
શરીરપર, રેખાઓ દેખાઈ આવે કે ગંધલેપન સ્નાનની પેઠે ચીકણું
થઈ જાય ને જેના શરીર ઉપર લીલી ચારે ફાર માંખો (શરિરપર)
મેસે, જેને મધુરાદિસ વિગેરે તથા ગંધ વિગેરે વિપરિત લાગે તેમ
શ્વેત પશુ થાય નહિ તે માણસ મૃત્યુ પામશે એમ જાણવો.

જે દરદી સુગંધીવાળા ચીજને દુર્ગંધીવાળી જાણે ને દુર્ગંધીને
સુગંધીવાળી જાણે અથવા કોઈ અમુક જાતના ગંધને ન જાણતાં

બળતીજ વાસ આવે, ગંધ આવે છે, જેને દીવો શાંત થયે રોમ જણાતો નથી.

રાત્રે ચંદ્રમાં સુરજનો તાપ લાગતો હોય તેવો દાહકારકતાપ લાગે છે ને દિવસે સૂર્યનો તાપ ચંદ્રમાના તેજની પેઠે શાંત લાગે છે અને દીવસને વિષે ચાંદરડાં રહે તે ચળકતાં હેય એમ બાસે છે.

આકાશ નિર્મળ હેય તોપણ વાદળાં તથા વીજળી વિગેરે જોવામાં આવે છે. વિમાનો, વાહન, મહેલ વિગેરેથી આકાશ ઢંકાયેલું જણાય ને જરાવારમાં આકાશમાં વાયુની મૂર્તિ દેખાવ, વળી જતી રહે એમ થયા કરે, જેને જમીનપર ધુમાડો, ધુંસર, વસ્ત્રો વિગેરે પથરાઇ ગયેલાં દેખાય ને જગતમાં દવ લાગ્યો હોય તેવું બાસે, અથવા પૃથ્વી જળજળાકાર થઈ ગઇ હોય એમ દેખાય.

પૃથ્વી અષ્ટપદ (આઠ પગલાં) ના આકાર જેવી ને તેના પર રેખાઓ કાઢી છે એમ જણાય અથવા જે આકાશમાં નક્ષત્રો દેખી શકતો નથી અથવા અશ્વત્થિને પણ જોતો નથી, દ્રુવપદ અને આકાશગંગા પણ જોઇ શકતો નથી તો તેને ગતાયુ જણવો.

જેને પોતાનું પ્રતિબિંબ તકતામાં અથવા પાણીમાં દેખાય નહિ, અથવા તકતામાં જેને પોતાની છાયા દેખાતી નથી અથવા દેખાય તો એક અંગ ઓછું દેખાય અથવા વિપરીતવાળી અથવા ખીજ કાંઈ પ્રાણીનો આકાર જોવામાં આવે, જેને ભય કે શરમ જતાં રહ્યાં હોય, અથવા જેની શરીરની કાંતિ હણાઈ ગઇ હોય, તેમજ તેજ ઓછું થાય. યાદદાસ્તિ, કાંતિ નાશ પામી હોય અથવા અકસ્માત હણાઈ ગઇ હોય તેનું આયુષ્ય નક્કી હણાઈ જાય છે.

જેનો નીચેનો હોઠ ઢળી પડ્યો હોય અને ઉપરનો હોઠ ઉપર ખેંચાયો હોય અથવા બન્ને હોઠનો રંગ જાંબુના જેવો લાગતો હોય તેનું જીવનું દુર્લભ છે.

જેના દાંત રાતા થઇ ગયા હોય, કાળા થઇ ગયા હોય, અથવા ચાસ પક્ષીના રંગ જેવા રંગના થઇ ગયા હોય, તેનું આયુષ્ય પુરું થયેલું જાણવું. જેની જીભ કાળી હોય તથા કંઈ ચોપડયા જેવી થઇ ગઇ હોય ને જેની જીભ શુન્ય પડી ગઇ હોય, કરકરી અને જાડી થઇ ગઇ હોય તે જલ્દી પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે.

જેનું નાક વાંકુ થઇ ગયું હોય, અથવા ફાટી ગયું હોય, અથવા

સુંકું થઇ ગયું હોય, ટેરવું (ટીસી) નિચે પડી જાય અથવા ભાગી ગયેલા જેવું થઇ ગયું હોય તે મનુષ્ય જીવતો નથી.

જેનાં નેત્રો સંકેત્યાઇ જાય, વાંકાં થઇ જાય, સ્તબ્ધ થાય, લુખ્યાં થઇ જાય. ઢીલાં પડી જાય, અથવા આંખની પાંપણો ગળી ગયેલી જણાય તો તે નહીં મરી જાય એમ જાણવું.

જેના વાળમાં સેથો પડ્યો હોય, ડુંકા સંકુચિત થયા હોય, બમર નમી ગયા જેવી હોય, જેની આંખની પાંપણો લુલી થઇ ગઇ હોય. ચૈતન્ય વિનાની થાય તે થોડા વખતમાં મૃત્યુ પામે છે.

જેનો અહાર મોઢામાંથી ઉતારી શકાતો નથી, જેનું માથું સરખું રહેતું નથી, જેની દ્રષ્ટિ એકાગ્ર (એકજ વૃત્તિ) ને મુઢાત્મા અજ્ઞાન, (ચૈતન્ય વિનાનું શરીર) છે, તે પ્રાણુ જલ્દી મુકે છે.

જે દરદી બળવાન હોય, અથવા નબળો હોય તેને પણ બેઠો કરવાથી જો બહુજ ગ્લાનિ પામે તો તેવા દરદીને પાકી ગયેલ, મરણ પામે એવો જાણવો.

જેને નિરંતર નિદ્રા રહેતી હોય અથવા બિલકુલ નિદ્રા ન હોય જગ્યા જ કરતો હોય, કાંઈપણ બોલતાં મુઠ્ઠાં આવી જાય તો તેને ઉપચાર કરવા નકામા જાણવા.

જો ઉપલેા હોઠ ચાટયા કરે તથા જેના શ્વાસમાં વારંવાર હોઠ ફરક્યા કરે, તેમજ સ્વપ્નામાં પ્રેતની સાથે બાષ્પજ કરતો હોય તેને પ્રેતરૂપ જાણવો.

જેના નાકમાંથી (નાકના વચલા ભાગમાંથી) અથવા ઈવાડમાંથી વિષવિકાર વિના જેનું રક્ત નીકળતું હોય, કાંઈ પણ વિષ લીધા સિવાય રક્ત નીકળે તો તે તરત જીવવાનો ત્યાગ કરે છે.

યોગ્ય રીતે દવા કરતાં છતાં, જેનો વિકાર વધતો જણાતો હોય, બળ તથા માંસ ક્ષિણ થઈ ગયું હોય તે લક્ષણ ગતાયુનાં જાણવાં.

અનેક પ્રકારનાં ભુતપ્રેત, પિશાચ, રાક્ષસો જે મરવાને તૈયાર થયો છે તે મનુષ્યને હંમેશાં નડે છે (પ્રાપ્ત થાય છે) પાછળ પડે છે, તેને મારી નાંખવાની ઇચ્છાથી ઝોષધના સત્વને હણી નાંખે છે; તેટલા માટે ઉત્તમ તમામ ક્રિયાઓ ગતાયુષિને નિષ્કળ જાય છે.

યાત્રિ (જાતિ) સંખ્યા

જળચર પ્રાણીની જાતિ નવ લાખની છે, પક્ષિની દશ લાખની, કમ્પી કીટ (કિડા) વિગેરેના અગ્યાર લાખ, વૃક્ષાદિ સ્થાવર જાતિના જીવ

વીસ લાખ, ગાય બળદ છત્યાદિ પશુઓની ત્રીસ લાખ, મનુષ્યોની ચાર લાખ થોનિયો છે. એકંદર મળી ચોરાશી લાખ થોનિ (નતિ) કહેવાય છે.

આયુષ્ય વિચાર

મનુષ્યનો આવરદા ૧૦૦ વર્ષનો, જાડનાં આયુષ્ય હજાર વર્ષનું છે. ઘોડાનું આયુષ્ય ૩૨ વર્ષનું છે, હાથી અને સિંહનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું છે, વાઘનું આયુષ્ય ૬૪ વર્ષનું છે, નાગ તથા કાગડાનું આયુષ્ય ૧૦૦૦ વર્ષનું છે, શીયાળવાં છત્યાદિનું ૧૬ સોળ વરસનું, કુતરાં વિગેરેનું બાર વરસનું, ગાયો, બેસો, ભુંડ વિગેરેનું આયુષ્ય ૨૪ ચોવીસ વરસનું છે, બકરાંનું ૧૨ બાર વર્ષનું આયુષ્ય છે, માછલાંનું ૧૦૦૦૦ દશ હજાર, કુકડાંનું નવ વર્ષ, મૃગમતિનું ૨૦ વર્ષનું આયુષ્ય, પક્ષિનું દશ વર્ષનું, ઉંટ ખચ્ચર તથા ગવેડાંનું ૨૪ વર્ષનું આયુષ્ય જાણીયું. આ પ્રમાણે આયુષ્યની ગણના છે.

નિત્ય વિધિ પ્રકાર

દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, રતુચર્યા, જે શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે પુરૂષે હંમેશાં વર્તવાની જરૂર છે, તે પ્રમાણે વર્તે તો તેથી સુખી થવાય છે, નહિતો કોઈ પણ જાતના રોગને આધિન થવું પડે છે.

જેના દોષો સમાન સ્થિતિમાં છે તથા જેનો અગ્નિ પણ સમાન છે ધાતુઓ તથા મગ છત્યાદિ સમાન છે, સરખી સ્થિતિમાં છે, જેનો આત્મા ઇદ્રિયો તથા મન પ્રસન્ન છે તેને સ્વસ્થ કહે છે.

વિદ્વાન પુરૂષોએ નિરોગીના આયુષ્યની રક્ષા કરવા માટે બ્રાહ્મ મુહુર્તમાં [પાછલી ચાર ઘડી રાત્રિ રહે તે બ્રાહ્મમુહુર્ત કહેવાય] જાગવું તે વખતે તમામ પાપથી મુક્ત થવા માટે પરમાત્મા શ્રીમધુસૂદનનું સ્મરણ કરવું, ઉઠ્યા પછી દહીં, મધ, ઘી, દર્પણ, ઘોળા સરસવ, ખીલીનું ફળ, ગોરોચન, પુષ્પની હારમાળાનું દર્શન કરવું. અથવા તેને હાથમાં લેઈ તેનો સ્પર્શ કરવો તથા સારા પુરૂષ સાથે મંગળ ભાષણ કરવું તે શુભ ફળ આપનાર છે.

લાંબા આયુષ્યની ઇચ્છાવાળાએ સવારમાં ઉડી પોતાનું સુખ ધીમાં જોવું.

સવારમાં ઉઠતાં વેંત પેશાબ ઝાડો કરવા જવું, પવન છુટે તો તે વધારે આયુષ્ય આપનાર કહેલાં છે. કારણકે તેથી આંતરડાંનું કુલતું (જડમડાટ) આફરો, પેટનું ભારેપણું તે સર્વ મટે છે.

મળમુત્રના વેગને રોકવાથી-પેટનું કુલ્લવું, પેટમાં શુળ જોવામાં હોય તેની પીડા થતી, પેટમાં આંત્રીથી વઢાવું (ચુંક આવવી), ઝાડાનું અટકાવું તથા ઉર્ધ્વવાત, પવનનું ઉચે છાતીમાં ચઢવું અથવા મોંઢેથી ઝાડો નીકળી જાય, આટલા વ્યાધીઓ ઝાડાનો વેગ રોકવાથી થાય છે.

અધોવાયુને રોકવાથી-પવનની છુટ (અધોવાયુ) રોકવાથી વાયુ, પેશાબ અને ઝાડો અટકવો, ગ્લાનિ, આક્રેશ, અણુગમે પેટમાં પીડા અને ખંબા જઠર સંબંધી રોગો વાયુ રોકવાથી થાય છે.

મુત્રના વેગને રોકવાથી થતાં લક્ષણો.

પેડું તથા લિંગ (ઈંદ્રિય)માં શુળ નીકળે, પેશાબ કષ્ટથી થાય, મુત્રકચ્છ, માથાનો દુઃખાવો, ડોકું દુઃખવું, કમરમાંથી નીચે નમી જાય, પેડુના ભાગમાં મળ સુકાઈ ગોંઠા બંધાય, તે મુત્રનાં ગ્રહનાં લક્ષણો થાય છે.

મળમુત્રના વેગવાળાએ બીજું કામ કરવું નહિ, તરત જ ઝાડો અથવા પેશાબ કરવા જવું. અથવા પવન રોકવો નહિ. તેમજ બળાત્કારથી ઝાડો, પેશાબ તથા પવન ઉતારવો નહિ, મનના વેગો જેવા કે કામ, શોક, બય, ક્રોધ વિગેરે મનના વેગોને અવશ્ય ધીમે ધીમે કાશુમાં રાખવા, સંયમ કરવો, ધારણા કરી રાખવી.

ગુદા આદિ જેટલા મળના ભાગો છે તે બધાં સાફ કરવાં. તેમને સાફ કરવાથી કાંતિ તથા બળ વધે છે, પવિત્રતા તથા આયુષ્ય તથા લક્ષ્મી આપવાવાળાં છે, તેમાં જ કુળી સંબંધી વીગેરે પાપ મટાડનાર છે. હાથ તથા પગ ધોવાથી મલિનપણું જતું રહે છે, ને દેહની શુદ્ધિ થાય છે, શ્રમ મ? છે, આંખનું તેજ વધે છે, અથવા રાક્ષસોની ખરાબ પીડાને મટાડનાર છે.

દાતણ કરવાનો વિધિ

આકડો, વડ, ખેર, કણ્ઝી, અર્જુનવૃક્ષ (સાદડ)નું દાતણ લેવું, પછી પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશામાં બેસીને દાતણ કરવું દાતણ કરતાં હરવું કરવું નહિ મોનપણું રાખવું.

દાંત ધસવામાં મીઠાસમાં મહુડો ઉત્તમ જાણવો, તીખાશમાં કરંજ ઉત્તમ છે કડવાશમાં લિંગડો ઉત્તમ છે, તુરાશમાં ખેર ઉત્તમ છે, સમયને જોઈને તેમજ દોષ તથા પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને જે પ્રમાણે ઘટે તે પ્રમાણે રસ તથા વીર્યવાળું યોગ્ય દાતણ આપવું.

દાતણ ધસવાથી મોઢાનો ખરાબ રસ તથા દુર્ગંધી તથા મોઢાના

તથા જીભના રોગો જાય છે, રૂચિ ન હોય તો થાય છે મોઢું નિર્મળ ન હોય તો થાય છે, શરીર હલકું ન હોય તો થાય છે.

આકડાના દાતણુથી દાંત ધસવાથી વીર્ય વધે છે, વડનું દાતણુ ધસવાથી તેજ અને ક્રાંતિ વધે છે, કરંજના દાતણુથી વિજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, પીંપળના દાતણુથી દ્રવ્ય તથા સંપત્ત મળે છે, બોરડીના દાતણુથી મોઢો અવાજ થાય છે ખદિર [ખેર]ના દાતણુથી મુખની સુગંધી વધે છે, બીલીના દાતણુથી બહુજ ધન વધે છે, ઉમરડાના દાતણુથી વાકસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, આખાના દાતણુથી આરોગ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે. કદંબના દાતણુથી ધારણાશક્તિ તથા બુદ્ધિ વધે છે, ચંપકના દાતણુથી વાણી તથા કાન દઢ થાય છે, સિરખના દાતણુથી કિર્તિ, સૌભાગ્ય, આરોગ્ય પણ મળે છે. અંધાડાના દાતણુથી પણ ધારણાશક્તિ પ્રજ્ઞાશક્તિ તથા અવાજ વધે છે, દાડમના દાતણુથી આકાર સુંદર થાય છે, અર્જુન તથા કડાના દાતણુથી પણ તેજ પ્રમાણે જાણવું. જુદા તગર મંદારના દાતણુથી ખરાય સ્વપ્નાં નાશ પામે છે.

દાંત ધસવાનું દાતણુ બાર આંગળ વિસ્તારવાળું [લાંબુ] ટચ્ઠી આંગળી જેવું જાડું, કુણું, પોચું, સુંવાળું, ગાંઠ વગરનું તેમજ કોષ્ટ પણ જાતના છિદ્ર વિનાનું જોઈએ. કુણા કુચાવડે કરીને એક એક દાંત ધસવા. દાંતના પારાને હરકત ન આવે તેવી રીતે દાંતને સાદ કરવાના દંતમંજનથી ધીરે ધીરે એકેએક કુણા કુચાથી દાંત ધસવા, ત્રિકુંડું (સુંઠ, મરી, પીંપળ, માં મધ મેળવીને અથવા તેલ તથા સીંધવ મેળવીને ધસવા અથવા તેજબળનું ચુર્ણ, માલકાંકણી, પાચ વપરાય છે. ને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પારાને હરકત ન આવે તેમ દાતણુ દાંતે ધસવું.

માથાની પીડાવાળા, તૃશાવાળા, થાકવાળા, મદિરાપાનથી ગ્લાનિ-વાળા, અદિત રોગવાળા, કાનમાં ચસકા શુળ નિકળતું હેય તેણે, નેત્રના રોગવાળા, નવા તાવવાળા, હૃદયના રોગવાળા હોય તેણે, પણ દાતણુ કરવું નહિ. વળી ગળાનો રોગ, તાળવાનો રોગ, હોઠનો રોગ જીભ દાંતના રોગવાળાએ દાતણુ કરવું નહિ, મોઢાનો વાંક, સોજા, શ્વાસ, ઉધ્વસ, ઉલટીના રોગવાળાએ તેમજ દુબળા અજીર્ણ રોગ-વાળાએ, જમેલાએ, હેડકી, મુઝાં તથા મદાત્મ્યવાળાએ દાતણુ કરવું નહિ.

જીભે ઉલ ઉતારવા માટે સોનાની, રૂપાની અથવા ત્રાંબાની પટ્ટી રાખવી જોઈએ અથવા એવી પટ્ટી સુંવાળા લાકડાની અથવા પાંદડા

વાળી હોય છે, દશ આંગળ લાંબી, સુવાળી તથા સ્નિગ્ધ હોવી જોઈએ તેથી જીભ સુખેથી સાફ થાય છે, તેથી મોઢાનો મગ, મોઢાનો રસ ખગડી જવો મટે છે. જીભ, દાંત, મોઢાની ગંધ જતી રહે છે. શ્વિ થાય છે, દાંત નિર્મળ થાય છે, મોઢું સ્વચ્છ થાય છે તથા શરીરમાં હલકાપણું આવે છે.

દાંતણુ કરતી વખતે તથા ત્યાર પછી ઠંડા પાણીથી કોગળા કરવા તે કફ તરસ તથા દાંતના મેલને મટાડનાર છે. મોઢાની અંદરનો ભાગ શુદ્ધ કરનાર છે.

નવશેકા પાણીના કોગળા કરવા એ કફ, અશ્વિ તથા મેલ મટાડનાર છે. દાંત જડાઈ ગયા હોય તેને મટાડે છે. મોઢું દલકું કરે છે. વિદ્યા સુઝી તથા મદ્યથી પીડાવાળા, સોશ રોગવાળાએ તથા રક્ત પિત્તવાળાએ, આંખના રોગવાળાએ, મગની ક્ષિણતાવાળાએ, રક્ત શરીર વાળાએ કોગળા કરવા નહિં.

ઠંડા પાણીથી મોઢું ઘોવાથી રક્તપિત મટે છે. મોઢાની ફાડકીઓ શોશ, લીલાં ચાદાં, વ્યંગનો નાશ થાય છે.

ઉષ્ણ પાણીથી—મુખપ્રક્ષાલન કરવાથી, મોઢું સાફ કરવાથી કફ, વાયુ મટાડે છે. ત્રિકણોકફ તથા મોઢાનો શોશ મટાડે છે.

સરશીયું તેલ નાકમાં ટીપાં નાંખવા માટે રોજ ઉપયોગ કરવો. સવારે, મધ્યાહને અને સાયંકાળે પિત્તવાયુ મટાડે છે.

નસ્ય વાપરનાર હંમેશાં સુગંધીવાળા મુખાર્વિદ્ધવાળો થઈ તેનો સ્વર શુદ્ધ થાય છે, ઇદ્રિયો નિર્મળ થાય છે, વળીપલીત વિનાનો ને વ્યંગ વિનાનો થાય છે.

આંખમાં અંજન

સુરમાતું અંજન હંમેશાં આંજવાથી આંખને પથ્ય છે, ખન્ને નેત્રો સ્નિગ્ધતાવાળાં તથા પાંપણો જડી થાય છે, આંખો સુંદર દેખાય છે તથા દૃષ્ટિ સુક્ષ્મ થાય છે આંખો તેજોમય મનને આનંદ આપનાર થાય છે. વિશેષવડે કરીને નેત્રોને કફનો ભય હોય છે તે મટાડે છે.

સ્ત્રોતાંજન—(કાળો સુરમો) સુરમો સિધ્ધ નામના પર્વતમાં થયેલ શુદ્ધ સુરમો વાપરવો.

આંખમાં ચળ તથા મેલ મટાડે છે. દાહ—કસેદ, પીડા મટાડે છે. આંખોને રૂપ આપે છે તેથી પવન તથા તડકો વિગેરે પણુ સહન થાય છે, આંખોના રોગો થતા નથી તેટલા માટે અંજન હંમેશાં કરવું.

રાત્રે હિંગરો કર્યો હોય તેણે થાકી ગયેલા હોય તેણે, રૂઢી થઇ હોય બુખ્યો હોય તેણે, તાવવાળાએ માથા ઉપર સ્નાન કર્યું હોય તેણે અંજન કરવું નહીં. પાંચ પાંચ ટ્વિસે નખો લેવરાવવા, ડાઢી, મુછના વાળ કતરાવવા, માથા ધત્યાદિના વાળ સાફ કરાવવા, વાળ મુછ તથા નખ વિગેરે લેવરાવવાથી સુંદરતા, બાગ્ય, આયુષ્ય, પત્નિ કાંન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, નાકના અંદરના વાળ કદી લેવરાવવા નહીં નાકના વાળ લેવરાવવાથી દ્રષ્ટિ મંદ જલ્દી થાય છે, કાંસકીથી વાળ સાફ રાખવા, માથાના વાળ રોજ સાફ રાખવાથી વાળ વધે છે તથા રોજ જતું તથા કાળને હથુનાર છે.

નિત્ય પોતાનું મોંદું અરિસામાં જોવું તે મંગળકારક તથા કાંન્તિ કરનાર છે. પોષ્ટીક, બળ આપનાર, આવરદા વધારનાર, પાપ અને દારિદ્ર્ય મટાડનાર છે.

કસરત કરવી

કસરતથી શરીર હલકું પડે એ; શરીરના ગાત્રો બડા મજબુત થાય છે, દોષનો ક્ષય, અગ્નિની વૃદ્ધિ એ કસરતથી થાય છે, જે માણસના ગત્રો કસરતથી મજબુત થાય છે તેને કદિ બાધી થતો નથી. કાચાં અથવા વિરૂદ્ધ અથવા ખાધેલ અનાજ જલ્દી પાચન થઇ જાય છે, વળી કસરત કરનાર મનુષ્યને ચામડીમાં વળીયાં પડતાં નથી તેમ તેને જલ્દી ઘોળા વાળ આવતા નથી ને શરીરમાં શિથિલપણ (સુસ્તી) આવતું નથી.

કસરત કરનાર મનુષ્યને ઘડપણ જલ્દી આવતું નથી, શરીરની બડાઇને મટાડનાર કસરત જેવી બીજી ઔષધી નથી.

બળવાન મજબુત તથા સ્નિગ્ધ પદાર્થો ખાનારને કસરત હંમેશાં ગુણ્ય કરે છે. વસંત રૂતુમાં, ઠંડકના વખતમાં કસરત કરવી સહેલી પડે છે માટે કરવી જોઇએ. બીજી રૂતુઓમાં—બળના પ્રમાણમાં—શક્તિ પ્રમાણે અડધી કસરત કરવી.

હૃદયમાં રહેલો વાયુ જ્યારે જલ્દી ચાલવા માંડી મોઢામાં આવે છે ત્યારે મોઢામાં શોષ પડે છે એ શક્તિથી અર્ધી કસરત કરવાનું લક્ષણ છે, અથવા લલાટમાં, નાકમાં, માથામાં, સાંધામાં, બગલમાં જ્યારે પરસેવો ક્રિયા થાય છે ત્યારે તેને શક્તિ કરતાં અર્ધો વખત વ્યાયામ થયો એમ જણવું.

કસરત કોણે ન કરવી

ખાધું હોય તેણે, સંભોગ કર્યો હોય તેણે કાસ શ્વાસ, ઉદરસ થયાં હોય તેણે, દુબળો હોય તેણે, ધાતુક્ષયવાળાએ, રક્તપિત્તવાળાએ, ઉશ્કેત કિંવા રાજ્યક્ષમા : રોગવાળાએ કદા કસરત કરવી નહિ.

કસરતથી થતા રોગો

આત્યંત કસરત કરવાથી ઉદરસ, તાવ, ઉલટી, બ્રમ, ચક્રકર, થાક, તરસ, ક્ષયરોગ, પ્રતમક નામના શ્વાસ, અંધારાં આવવાં, અને રક્તપિત્ત રોગ થાય છે.

શરીરે તેલ ચોળવા ઇત્યાદિ અભ્યંગ

શરીરે તેલ ચોળવું તે શરીરને પુષ્ટી દેનાર છે, અભ્યંગ-શરીરે તેલ ઇત્યાદિ રોજ ચોળવું. વિશેષ કરીને તેલ માથામાં, કાનમાં તથા પગના તળીયામાં રોજ ચોળવું.

શરશીયું તેલ, સુગંધીવાળું તેલ અથવા પુલાં વિગેરેની સુગંધી મેળવીને પાડેલું તેલ અને બીજી વસ્તુઓથી બનાવેલ તેલ, તે અવગુણ કરનાર નથી તેથી શરીરે ધસવું.

શરીરે તેલતું મર્દન કરવું એ વાલુ, કફ અને શ્રમને હણનાર છે. શાન્તિ, બળ અને સુખ અર્પનાર છે. ઉંઘ લાવે છે. શરીરને રંગ સુધારે છે, કુણાપણું કરે છે, દ્રષ્ટિ સુધારે છે, તથા શરીરને પુષ્ટી આપે છે. આયુષ્ય વધે છે, માથે તેલ ચોળવાથી ઇન્દ્રિયો સમાધાન પામે છે, દષ્ટી વધે છે શરીર પુષ્ટ થાય છે, માથાના તમામ રોગ નાશ પામે છે, વાળ અને મસ્તક મજબુત રહે છે.

કાનમાં તેલનાં ટીપાં નાંખવાથી ફાયદા

કાનમાં તેલનાં ટીપાં પાડવાથી કાનના રોગો થતા નથી, તથા કાનમાં મેલ થતો નથી અથવા કેડનું રહી જવું વિગેરે વાત સંબંધી રોગો થતા નથી, દુરથી સંભળાય નહિ એ રોગ અથવા બહેરાપણું મટી જાય છે.

વનરપતિનો રસ કાનમાં નાંખવો હોયતો જમ્મા પહેલાં કાનમાં રસ નાંખવો જો તેલ ઇત્યાદિ કાનમાં નાંખવાં હોય તો સૂર્ય ઉગે ત્યારથી તે સૂર્ય આથમતાં સુધીમાં નાંખવું.

તેલ પગે ચોળવાથી થતા ફાયદા

પગને તળીએ તેલ ચોળવાથી પગની પીડીયો મજબુત થાય

છે. ઉંધ આવે છે, દૃષ્ટી નિર્મળ તથા શુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે, પગનું બહેરાપણું, બમ, પગનું સ્થંભી જવું તેમ પગ સંક્રાંચાઈ જવા અને પગનું ફાટવાપણું મટાડે છે.

માથામાં તેલ ચોળવાથી, કાનમાં તેલ નાંખવાથી ઠંડક થઈ કાનમાં ઠંડક થાય છે, કાને તેલ ચોળવા કરતાં પગે તેલ ચોપડવું તે વધુ ઠંડક થાય છે, પગે તેલ ચોપડવાથી નેત્રરોગો મટે છે, આંખમાં તેલ નાંખવાથી દાંતના રોગ મટે છે, વ્યાયામથી જેનું શરીર મજબુત થયું છે તેના પગે તેલ ચોપડવાથી જેમ ગરુને દેખીને સર્પો ભાગી જાય છે, તેમ તેના શરીરમાંથી સર્વ રોગ ભાગી જાય છે આવવા પામતાજ નથી.

શરીરે તેલ એવી રીતે ચોળવું કે શ્વાતાં (વાળને રહેવાનાં સ્થાનો) બધી શિરાઓ તથા ધમનીઓ એ સર્વ શરિરમાં સંતર્પણ થાય, તે પ્રમાણે તેલ ચોળવાથી શરીરમાં બળ વધે છે, જેમ ઝાડના મુળમાં પાણી રેડવાથી તે ઝાડની ડાળો, પાંખડીઓ વિગેરે વધે છે તેમ શરીર તેલના અભ્યંગથી નવું થાય છે અને શરીરની સર્વ ધાતુઓ વૃદ્ધિ પામે છે.

કાણે તેલ ન ચોળવું

તરતનો તાવ આવેલ હોય તેણે, અજીર્ણવાળાએ કદી તેલ ચોળવું નહિ, રેચ લીધો હોય તથા ઉલટી થઈ હોય તેણે પણ તેલ ચોળવું નહિ એટલે અભ્યંગ કરાવવો નહિ.

નવીન જન્મવાળાએ અથવા અજીર્ણવાળાએ અભ્યંગ કરે તો તે વ્યાધિને કષ્ટસાધ્ય થાય છે અથવા અસાધ્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેજ પ્રમાણે રેચ, ઉલટી, પ્રમેહ વીગેરેમાં અભ્યંગ કરે તો તેને અગ્નિમંદ વિગેરે ઘણા રોગો થાય છે.

શરીરે સુગંધી દ્રવ્ય વિગેરે ચોળવું તેને ઉદ્વર્તન કહે છે તે કફ હરનાર છે, મેદ મટાડનાર છે, ધાતુ અને સામર્થ્ય વધારનાર છે, લોહી વધારનાર, કાંન્તિ વધારનાર, આમડી સુંદર અને મૃદુ કરનાર તથા સુવાળી કરનાર છે.

મુખલેપન કરવાથી, (મોંઠે ચોપડી સોફ કરવું) આંખનું તેજ વધે છે, મોઢું તથા ગાલ પુષ્ટ થાય છે, મોંઢાની કાંન્તિ વધે છે, મોંઢાની ફાલ્કી, ખીલ વિગેરે મટી મુખ કમળ જેવું સુંદર થાય છે.

સ્નાનવિધિ

સ્નાન કરવાથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, સ્નાન કરવું એ દિપન તથા વીર્ય વધારનાર, આવરદા આપનાર, ઓજ, ઉત્સાહ નામની ધાતુ તથા બળ આપનાર છે, શરીરની ખસ, ચળ, થાક, પરસેવો, ઘેન તથા દાહ તથા પાપ એ સર્વને મટાડે છે.

કંડા પાણીથી—બહાર શરીરે નાવાથી શરીરની અંદર રહેલી ગરમી બહાર આવી જાય છે, દબાઈ જાય છે તેથી સ્નાન કરેલા પુરુષને અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. સવારમાં નહાવું એ ખરાબ વાસને વાવ મટાડે છે, મળ, મેલ, પરસેવાને પથ્થુ મટાડે છે. ખરાબ સ્વપ્નનું ફળ મટાડે છે. એ પવિત્રપણાનું એક સાધન ગણાય છે અને તે મળને હણનાર ને શરીરના તેજને વધારનાર છે, શરીરમાં રૂપ વધારનાર, શરીરને સુખ દેવાવાળું, કામ તથા અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર, (કામવર્ધક સ્ત્રીઓને) કામદેવની પીડા મટાડનાર, થાક મટાડનાર છે, એવા પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન કરવામાં ગુણુ રહેલા છે.

કંડા પાણીથી સ્નાન કરવાથી રક્તપિત મટે છે. તેજ પ્રમાણે ગરમ પાણી વાયુ ને કફ હરનાર છે. ઉના પાણીથી કેડથી નિચેના ભાગમાં નાવું, તે શરીરને બળ આપનાર છે, પથ્થુ ઉના પાણીથી કેડથી ઉપરના ભાગમાં માથા ઉપર સ્નાન કરવાથી માથા અને આંખની શક્તિ કમી થાય છે.

અતિ ગરમ પાણીથી માથાપર નાવાથી આંખો બગડે છે તો પથ્થુ તે વાયુ તથા કફના પ્રકોપવાળાને હિતકારક છે.

જે રોજ શરીરે આંખાંતો લુકો ચોળાને પછી શરીર કોઈ કરીને સ્નાન કરે છે તેના શરીરે વળાયાં આવતાં નથી, તેને વાળ ઘોળા થતા નથી અને ૧૦૦ વર્ષ પુરાં જીવે છે.

ઉનાં પાણીથી નાવું, દુધ પીવું, યુવાન સ્ત્રીનું સેવન, સ્નેહન. વાયુ તેમજ અલ્પ જરૂર જેટલું ભોજન તે મનુષ્યને ઉત્તમ લાગે છે.

કોણે નહાવું નહિ

તાવવાળાએ, અતિસારવાળાએ, નેત્ર, કાન અને વાયુના વ્યાધિ વાળાએ, જેવા કે પેટ દુલ્હું હોય તેણે, પીનસ, અને અજીર્ણ થયું હોય તેણે અને ખાધેલાએ નાવું નહિ ભ્રેષ્ઠાએ. કારણકે વિકાર કરે છે.

નહાઈને પછી સ્વચ્છ વસ્ત્રથી શરીર સારી પેટે લુંછવું જેથી શરીરની કાંતી વધે છે, ચળ તથા ચામડીના દોષો મટે છે.

વસ્ત્રધારણ

રાતાં ભુખરાં અથવા ચિત્રવિચિત્ર રેશમી વસ્ત્રો ધારણ કરવાં તે વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે, ઠંડા કાળમાં, શીયાળામાં તે પહેરવાં.

(લગવાં) વસ્ત્રો બુદ્ધિ આપનાર, ઠંડાં, પિત મટાડનાર કહેલાં છે. તે ઉષ્ણકાય (ઉનાળા)માં પહેરવાં, તોપણ હલકાં રધારે વખાણવા લાયક છે, ઘોળાં વસ્ત્ર શુભકારક છે, ટાઢ તથા તડકો બન્નેના દોશોને અટકાવનાર છે, ગરમ પણ નહિ, તેમ ઠંડાં પણ નહિ તેવાં વસ્ત્રો તો ચોમાસામાં પહેરવાં.

નવાં અને સ્વચ્છ વસ્ત્રો યશ આપનાર છે, ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરનાર, આયુષ્ય આપનાર, લક્ષ્મી આપનાર, આનંદ આપનાર, ચામડી સુધારનાર છે, વશ કરનાર છે, રૂચિ ઉપજાવનાર છે.

સારા મનુષ્યોએ કદાપિ મેલાં વસ્ત્રો પહેરવાં નહિ, કારણ કે તેથી ચળ આવે છે, ક્રમિ, ક્રીડા, જીઓ, લીઓ ઇત્યાદિ થાય છે. તે ગ્લાની કરનાર અને લક્ષ્મીનો નાશ કરનાર છે.

ચંદન કરવું

કેશર, ચંદન, કૃષ્ણાગર મેળવીને તૈયાર કરેલું ચંદન ગરમ તેમજ વાયુ તથા કફ મટાડનાર છે, તેથી તે શિતકાળમાં વખાણવા લાયક છે. વાળો, કપુર, ચંદનથી ભસ્મિત કરેલું ચંદન સુગંધિત છે, ગરમ, ઠંડુ છે, તે ઉનાળાના વખતમાં વખાણવા લાયક છે.

ચંદન કેશર તથા કરતુરી ભિશ્રીત ચંદન ગરમ નથી તેમ ઠંડુ પણ નથી. ચાતુર્માસમાં વાપરવા લાયક છે.

ચંદનલેપનથી તૃષા, મુઝા, ખરાબ ગંધ, શ્રમ, દાહ વિગેરે મટે છે.

સોભાગ્ય, તેજ, ચામડીનો વર્ણ, કાન્તી, ઓજ તથા બળ વધારનાર છે, જેઓને સ્નાન કરવાની ના કહેલી છે, તેવાએ ગંધ લેપન કરવું હિતકારક નથી, સુગંધિ, પુષ્પ પત્ર ઇત્યાદિ વિહાર વિગેરે ધારણ કરવાથી કાન્તી વધે છે, તેમજ પાપ, રાક્ષસ અથવા ગ્રહની પીડા મટે છે, કામનાઓ ઓજ ધાતુ તેમજ લક્ષ્મી વિગેરે વધારનાર છે.

અલંકારો પહેરવા

જે પ્રમાણે શોભે તેવા અલંકાર પહેરવાથી અંગમાં શોભા ઉપજે છે, સુવર્ણનાં ધરેણાં પવિત્ર છે, સોભાગ્ય તથા સંતોષ આપનાર છે.

રત્નો—રત્નરૂપી શયુગારથી ગ્રહનો દોષ નાશ પામે છે, શરીર માં પુષ્ટી કરે છે, ખરાબ સ્વપ્નાં મટાડે છે. પાપ તથા દુર્ભાગ્ય મટાડનાર છે.

સૂર્યગ્રહને માણેક વહાલાં છે, ચંદ્રને મોતી ઉત્તમ છે, મંગળને પ્રવાળ વહાલાં છે. બુધને પાંચ રત્ન, ગુરુને પોખરાજ, શુક્રને હીરા, શની ને નિલમણી, રાહુને ગોમેદ નામનું રત્ન વહાલુ છે. શરીરે કપડાં, માળા તથા રત્નો ઇત્યાદિ ધારણ કરવાથી પ્રિતિ વધે છે, રાક્ષસની હરકત થતી નથી તેમજ દ્રવ્ય અને સૌભાગ્યનો વધારો થાય છે.

નિરંતર સિદ્ધમંત્ર, મહા ઝોષધ, ગોરોચન. સરશવ, ઇત્યાદિ મંગળ વસ્તુ ધારણ કરવાથી આયુષ્ય તથા લક્ષ્મી વધે છે, રાક્ષસનો ભય દૂર કરનાર છે મંગળ કરનાર તથા શુભ કરનાર છે.

હિંસક પ્રાણીઓના ભય મટાડનાર વશીકરણ કરવાવાળો છે.

દેવ, ગાય, બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધ, તેમજ ગુરૂ વિગેરેનું પૂજન કરવું. તે આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે; પુણ્ય કરનાર છે, દારિદ્ર અને પાપ મટાડનાર છે એટલા માટે તેમનું અવસ્ય પૂજન કરવું જોઈએ.

ત્યાર પછી જમતી વખતે મંગળ વસ્તુનું દર્શન કરવું, તેના દર્શનથી હંમેશાં આયુષ્ય તેમજ ધર્મ વધે છે.

જગતમાં આ આઠ વસ્તુ મંગલકારક ગણાય છે. ૧ બ્રાહ્મણ, ૨ ગાય, ૩ અગ્નિ, ૪ સુવર્ણ, ૫ ધી, ૬ સૂર્ય, ૭ સ્ત્રી તથા આઠમો રાજા આ જગતમાં મંગળ વસ્તુઓ છે તેનાં દર્શન કરવાં.

પછી પાદુકા [પાવડીઓ] પહેરવી. જમ્યા પહેલાં તેમજ જમ્યા બાદ બહાર જવું હોય અથવા ફરવું હોય ત્યારે પાદુકાઓ પગમાં પહેરવાથી તે પગના રોગને મટાડે છે, વીર્ય વધારે છે, આંખનું તેજ વધારે છે અને આવરદાને હિતકારક છે.

મનુષ્યની ચાર ઇચ્છાઓ

દરેક મનુષ્યને રોજ ચાર પ્રકારની ઇચ્છા સ્વાભાવિક થાય છે. ૧ ભુખ ૨ તરસ (પાણીની ઇચ્છા) ૩ સુષુપ્ત્તા [ઊંઘવાની ઇચ્છા] ૪ રતિની ઇચ્છા; એ ચાર પ્રકારની ઇચ્છા થાય છે.

જમવાની ઇચ્છા રોકવાથી અંગમર્દ (શરીર ફુટવું) અરુચિ તથા થાક લાગ્યા જેવું લાગે છે. ઘેન આવે છે, દ્રષ્ટી ઓછી થાય છે, ધાતુનો દાહ થાય છે, અને બગનો ક્ષય થાય છે.

તૃષા (પાણી પીવાની ઇચ્છા) રોકવાથી કંઠમાં સોષ થાય છે, ગળું તથા મોઢું સુકાઈ જાય છે, સાંભળી શકાતું નથી (કાન ખેરા થાય છે) લોહીનું શોષણ થાય છે, છાતી તથા હૃદયમાં પીડા થાય છે.

૩ ઉન્નગરાથી, નિદ્રાને અટકાવવાથી બગાસાં આવે છે, માથું ખારે થાય છે, અંગમર્દ થાય છે, ઘેન રહે છે; અન્ન પચતું નથી.

જેમ વધેલો અગ્નિ અંદર લાકડાં ન હોવાથી યુગાઇ જાય છે તે પ્રમાણે ભૂખ્યો માણસ ખાતો નથી, ત્યારે તેનો અગ્નિ નાશ પાગરાથી તેને અહાર પચતો નથી (મંદાગ્નિ થાય છે.)

અગ્નિ પ્રથમ આહાર પચાવે છે, આહાર થઇ રહ્યા પછી દોષનું પાચન કરે છે. દોષનો ક્ષય થયા પછી ધાતુનું પાચન કરે છે અને છેવટે ધાતુનો ક્ષય થયા પછી પ્રાણને સોશી લે છે, (પ્રાણ લે છે)

આહાર પ્રાણીમાત્રને દ્વિમિકારક છે, તે તરતજ બગાડા પાવનાર છે, તે દેહનું ધારણ કરે છે, તેમજ યાદદાસ્ત, સ્મરણશક્તિ, આયુષ્ય શક્તિ, વર્ણ, ઓજઘાતુ, સત્વ અને શોભા વધારનાર છે, જેવો દેશ કાળનો વિચાર કરી આપણી પ્રકૃતિનો, પથ્યપથ્યમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગુણવળું યોગ્ય ભોજનનું સેવન કરવું (ખાવું), ભોજન સવારસાંજ બન્ને વખત પૂર્વાપર વિચાર કરીને કરવું.

દેશકાળાનુસાર ભોજન

સવાર સાંજ મનુષ્યોને જન્મવાનું શાસ્ત્રનાં કહેણું છે. જ્યારે વખતમાં ભોજન કરવું નહીં, કદાચ કરે તો અગ્નિદોષ પ્રમાણે વિધિ કરવો પડે.

એક બે પ્રહરની અંદર બીજવાર ખાવું નહિ, ૨ પ્રહર (૭ કલાક) થી વધારે લંઘન કરવું નહિ, કારણ કે ખાધેલ અહારનો ૧ પ્રહરમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે, બે પ્રહર થઇ ગયા પછી ન ખાય તો બગનો ક્ષય થાય છે

જ્યારે રસ, દોષ, મળ, વિગેરે પાકી જાય છે, ત્યારે ભૂખ લાગે છે, જ્યારે કાલ પ્રાપ્ત થયો હોય અથવા ન થયો હોય તોપણ તે અનકાળ ગણાય છે.

અણર્થ અહારનાં લક્ષણો

ઓડકારની શુદ્ધિ (શુદ્ધ ઓડકાર આવે, કામકાજમાં ઉત્સાહ વધે, ઝાડો, પેશાબ, પવન વિગેરે જેવા જોષએ તેવા સાક્ષ આવે,

શરીર હલકું પડે, ભૂખ લાગે, તૂશા લાગે, ત્યારે જાણવું કે આહાર ખરાબર પચી ગયો છે.

આહાર તેમજ વિહાર બંને રોજ એકાંત સ્થળમાં જ કરવા જોઈએ, તે બંને એકાંત સ્થાનમાં થવાથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ એકાંતથી લક્ષ્મી વધે છે, તેમજ ખીજી વખત એકાંતમાં આહારવિહાર ન કરવાથી, ઉધાડા કરવાથી લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે.

જવરવાળાએ અથવા જવર ઉતરી ગયેલાએ રાત્રે હલકું ભોજન કરવું તેથી બ્લેશ્મનો ક્ષય થતાં ગરમી વધે છે અને આગ્નિ બળવાન થાય છે, આહાર, શૌચ, સ્ત્રી સમાગમ એ ત્રણ કામ એકાંતમાં નિર્જન સ્થાનમાં કરવાં.

નીચી કોટીનો મનુષ્ય, ગરીબ (કંગાલ), ભૂખવાળો પાપી, પાખંડી, રોગી, કુકડો તથા કુતરો એમની ખાતી વેળાએ દૃષ્ટી પડે તો તે અસુખ છે; તે ખાતી વખતે સારી નથી.

પિતા, માતા, મિત્ર, વૃદ્ધ, પાક કરવાવાળો, હંસ, મોર, સારસ તથા ચક્રોર એવાની દ્રષ્ટિ ભોજન વખતે પડે તો તે ઉત્તમ છે.

જન્મવાનાં યાત્રા

જન્મવાનાં વાસણુ સોનાનાં પથ્થ છે તથા આંખનું તેજ વધારનાર છે, ને દોષ મટાડનાર છે.

રૂપાનાં વાસણુ આંખને તેજ આપનાર છે, પિત્ત મટાડનાર છે, કફ તથા વાયુ કરનાર છે, કાંસાનાં વાસણુ બુદ્ધિ આપનાર છે. રૂચિ કારક છે, રક્ત તથા પિત્તની શુદ્ધિ કરનાર છે. પિત્તગનાં વાસણુ વાયુ કરનાર છે, રુક્ષ છે, ગરમ, કૃમિ તથા કફ મટાડનાર છે.

લોહ અથવા લોહચુંબક (કાતિ લોહ)નાં વાસણુમાં ભોજન કરવું એ સિંધુ દેવાવળું છે. સોજા તથા પાંડુરંગ મટાડનાર છે, બળ આપનાર છે, કમળો મટાડવામાં ઉત્તમ ગણાય છે, પથ્થર અથવા માટીના વાસણુમાં જન્મવું એ લક્ષ્મીનો નાશ કરવાવાળું છે.

લાકડાનાં વાસણુ વિશેષ કરીને રૂચિકારક તથા સળેખમ (કફ) શરદી કરનાર છે.

પત્રાળાં—કેળનાં પાન વિગેરે પાનનાં પત્રાળાં રૂચિકારક દીપન, ઝેર તથા પાપન મટાડનાર છે. પાણી પીવાનાં વાસણુ ત્રાંબાનાં ઉત્તમ ગણાય છે, તેના અલાવમાં મટીનાં વાસણુ હિતકારક છે.

સ્ફટિક મણી, કાચ અથવા સ્ફટિક રત્નનાં બનાવેલાં વાસણો પવિત્ર તથા ઠંડાં ગણાય છે.

ભોજનના પ્રકાર

જમવા બેસતાં પરેલાં આદુ તથા સીંધવ મેળાડી રોજ ખાવાથી નિરંતર પથ્ય છે તે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે; રચિકારક છે, જીભ તથા કંઠની શુદ્ધિ કરે છે.

અન્ન બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, રસ એ વિષ્ણુ સ્વરૂપ છે, જમનાર એ મહેશ્વર (શંકર) સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે મનમાં સ્મરણ કરી ચીંતન કરી જમનારને દ્રષ્ટીનો દોષ લાગતો નથી.

દૃષ્ટિદોષ નાશક મંત્ર

અંજનીગર્ભ સંમૂતં કુમારં વ્રહ્મચારિણમ્ ।

દષ્ટિદોષ વિનાશાય હનૂમન્તં સ્મરામ્યહમ્ ॥

અંજનીના ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થએલા બાળબ્રહ્મચારી સ્વરૂપ હનુમાનજીનું દૃષ્ટિદોષનો નાશ કરવા માટે હું સ્મરું છું.

જમવા બેઠેલા મનુષ્યે આરંભમાં પ્રથમ મધુર (ગળ્યો) રસ (ખીર વગેરે) ખાવો, મધ્યમાં અમ્લ (ખાટો) લવણ (ખારો) રસ, ખાવો. ત્યારપછી કડવા, તીખા તથા તુરા રસનો ઉપયોગ કરવો.

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે પ્રથમ કેળાં તથા કાકડી શિવાય દાડિમ વિગેરેનાં ફળ ખાવાં તેજ પ્રમાણે કમળની દાંડી, કમળના કંદ, કમળનું બિસાશાલુક કંદ છત્યાદિ જાતની વસ્તુઓ પ્રથમ વાપરવી. પણ જમ્યા પહેલાં કદિ ખાવી નહિ.

ચારોલી, નંબુડાં, બોરાં, ગાંગેરૂક ઉમરડો, આંબલી, છત્યાદિ, તાડફળ, પરવળ, સુંદ, નાળીએરનું કોપરું, તલ સાથે મિશ્ર કરેલા પદાર્થો, કેરી, અંકોલનાં ફળ, કેળાં, ફાલસાં, આંબળાં, એ ફળ કદી પણ સવારમાં ખાવાં નહિ.

ભારે, લોટના બનાવેલા પદાર્થો જેવા કે, લાડુ, શેવ વગેરે પદાર્થો જમ્યા પછી કદી ખાવા નહિ ને ભૂખ્યા માણસે પણ વિચરમાજી ખાવું.

જમતી વખતે પ્રથમ કઠણ પદાર્થો જેવાં કે ભાખરી, રોટલી કીમાં બેળાંને ખાધ જવી ત્યારપછી કુણા પોચા પદાર્થો (ભાત વગેરે) ખાવા, અંતના ભાગમાં છેવટે પાણી જેવા પદાર્થ (ખીર જેવા) ખાવા. આ પ્રમાણે ભોજન કરનારનું બળ તથા આરોગ્ય કદીપણ બગડતું નથી.

જેમ જેમ સ્વાદવાળી વસ્તુ હોય તેમ તેમ કિતરોતર ખાધા કરવી, ખાધા પછી ફરીથી માગે છે તેને સ્વાદવાળું બોજન કહે છે.

સ્વાદવાળું બોજન મનને આનંદ આપે છે. શરીરમાં ખાન આપે છે, પુષ્ટિ આપે છે, ઉત્સાહ થાય છે તથા જીમને પણ સ્વાદ આપે છે. સ્વાદ વિનાનું તેથી અવળા ગુણવાળું છે.

અત્યંત ઉનું અન્ન ખાન હણે છે, ઠંડુ તથા સુકાઈ ગયેલું અન્ન પચતું નથી, અત્યંત ભીનું પ્લાનિ કરવાવાળું છે, તેટલા માટે યુક્તિ વાપરીને બોજનનો ઉપયોગ કરવો.

મધુર રસથી રકત વધે છે, ખાટા રસથી મજ્જા વધે છે, લવણ (ખારા) રસથી અસ્ત વધે છે, કડવા રસથી મેદની વૃદ્ધિ થાય છે. તીખા પદાર્થથી માંસ વધે છે, તુરા પદાર્થથી રસ વધે છે. અન્નથી વીર્ય વધે છે, મધુર આદિ છ રસો ધાતુને વધારનાર છે. અત્યંત ગરમ કરેલા અહાર કાંઈ ગુણો તથા દોષો કરતા નથી, જમવામાં અત્યંત વિવ્રંબ કરવાથી, પદાર્થો ખાડુ ઠંડા થાય છે તે હાલ્યને હિતકર નથી.

મંદ અગ્નિવાળા મનુષ્યે અન્નના જે પદાર્થો ભારે કે જડ હોય તે વધુ ખાવા નહિ. ષ્ટલાક અન્ન સ્વભાવથી ભારે છે, કેટલાંક પત્ર સંસ્કારથી ભારે છે. ભારે પદાર્થો માત્રાથી વધારે ખાવાથી ભારે પડે છે. જેવાં કે મગ ઇત્યાદિ જાતેજ ભારે પદાર્થો છે. તે જડ. અહિં વિગેરે સ્વભાવિક પ્રતિતિથી ભારે છે. સંસ્કારથી લોટની ખનાવટો ભારે છે, જેવું કે ગળ્યા પદાર્થો એ પ્રમાણથી ભારે પદાર્થ છે.

અહાર ૬ જાતનો છે. ચુસવાનો, પીવાનો, ચાટવાનો પદાર્થ, બોજનના બોજ્ય, ખાવાના લક્ષ્ય અને ચાવવાના અર્થ. આ પ્રમાણે ૬ પ્રકારના આહાર છે તે એક પછી એક એમ ચડ ઉતર ભારે છે, જેવાં કે ચુસવાના પદાર્થોથી પીવાના પદાર્થો ભારે છે, પીવાથી ચાટવાના પદાર્થો ભારે છે. એ પ્રમાણે જાણવું.

લુખ્યા માણસે ભારે પદાર્થો પ્રમાણમાં અડધા ખાવા, હલકા પણ અતિશય પેટ ભરી ખાવા નહિ. પાતળા તથા અતિ પાતળા પદાર્થ (દુધ વિગેરે) પદાર્થોના આહાર પણ જરૂર જેટલો ઇચ્છા પ્રમાણે કરવો. અત્યંત પાતળું અને સૂકું અન્ન ભેગું કરીને ખાવાથી ખરાબર પચતું નથી અત્યંત સૂકુ અન્ન ખાવાથી સારી રીતે પચતું નથી. લાડુ પ્રમાણે ગોળા કરેલું કોઈ અન્ન દાહ ઉત્પન્ન કરે છે.

સુકુ અન્ન અને વિરહ અન્ન ઝાડો રોષે, પવન (મંસુવ) રોકનાર છે, અગ્નિ મંદ કરે છે.

સાથ ન-જમ્ય પછી સાથવો ખાવો નહિ. દાંતે ચાવીને ખાવો નહિ, રાત્રે ખાવો નહિ અથવા બહુ ખાવો નહિ, બહુ પાણી મસાળીને પચપચતો ખાવે નહિ અથવા કેવળ એકસો સાથવો કદી ખાવો નહિ.

જમીને વારંવાર સાથવા કે સાથવાના પદાર્થો ખાવા નહી, અથવા વારંવાર પાણી સાથે સાથવો ખાવો નહી, માત્ર સાથે કે ફક્ત સાથે ન ખાવો રાત્રે ન ખાવો, દાંતથી ચાવીને ન ખાવો, અથવા ગરમ સાથવાનો ત્યાગ કરવો.

વિષમાશન

વિષમાશન-ધણું જમવામાં આવે ધણુંજ થોડું જમવામાં આવે વારંવાર ભુખ લાગ્યા વિના કે પચ્યા વિના જમવામાં આવે તે વિષમાશન છે. અતે વધારે જમવાથી આ સ આવે, ભારેપણુ થાય. પેટ ભાર થાય, પેટમાં ગડગડાટ થાય, ને અનેક પ્રકારના રોગ કરે છે.

અતિ ઓછું ખાવાથી, શરીરનું કૃશ થઇ જઇ બળને ક્ષય કરે છે, અપ્રાપ્ત કાળમાં [ભુખ લાગ્યા શિવાય ખાવું] ખાવાથી મનુષ્યનું શરીર સામર્થ્યહીન થઇ જાય છે, તેથી તેને અજીર્ણ, વિશુચિકા ઇત્યાદિ રોગ થાય છે, અને કદાપિ મરણ પણુ થઇ જાય છે.

જમવાની વેળા થઇ ગયા પછી જમનારા માણસનો અગ્નિ વાયુથી હણાઇ જાય છે અને મંદ થઇ જાય છે તેથી ખાધેલું અજ કપ્ટવડે કરીને બહુ મહેનતે પચે છે તેમજ ફરીથી ખાવાની ઇચ્છા થતી નથી.

જમતી વખતે પેટમાં બે ભાગ અન્નથી પૂરવા, ત્રીજો ભાગ પાણીથી પૂરવો ને ચોથો ભાગ પવનના ફરવા માટે ખાલી રાખવો. અન્નના રસથી જીભ પ્રથમ તૃપ્ત થાય છે તેથી તેને બીજા પદાર્થના (મીઠા ખાટા) સ્વાદો જણાતા નથી તેથી વચમાં પાણી પીવાથી રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

જમતી વખતે બહુ પાણી પીવાથી અનાજ પચતું નથી તેમજ પાણી મુદ્દલ ન પીવાથી પણ તેજ પ્રમાણે થાય છે એટલે અજ પચતું નથી, તેટલા માટે અગ્નિ વધારવા માટે, મનુષ્યે જમનાં જમતાં વચ્ચે વારંવાર જોઇએ તેટલું પાણી પીવું. ખાધા પહેલાં પાણી પીવાથી દુબળાપણું થાય છે તથા અગ્નિમંદ આદિ દોષ ઉત્પન્ન કરે

છે, મધ્યમાં પાણી પીવાથી અગ્નિ દીપન કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે, અંતના ભાગમાં પાણી પીવાથી જડાપણુ આવે છે તથા કફ વધે છે.

જમવાના મધ્યભાગમાં પાણી પીવાથી શરીર કૃશ ન થતાં તેમજ સ્થૂલ પણુ ન થતાં સમ રચિત રહે છે. જમ્યા પછી છેવટે પાણી પીનાર જડા થાય છે અને જમ્યા અગાઉથી પીનારા કૃશ થાય છે, તરસવાળા માણુમે પ્રથમ ખાવું નહિ, ભુખ્યા માણુસે પ્રથમ પાણી પીવું નહિ.

તરસ્યો માણુસ પાણી પીધા વિના ખાવા બેસે તો ગુલ્મનો વ્યાધી થાય છે. ભુખ્યો માણુસ પાણી પીધા શિવાય ખાવા બેસે તો તેને જ્વોહર થાય છે.

જમવા બેસતી વખતે જમનારે પોતાનું લક્ષ જમવામાં રાખી પ્રથમ મીઠો (ગળ્યો) રસ ખાવો, પછી મધ્યમાં ખાટો તથા ખારો રસ ખાવો અને ત્યાર પછી પાછળથી કડવો, તીખો, અને તુરો રસ વાપરવો.

એ પ્રમાણે જમીને ભોજન કર્યા પછી આચમન લેવું, પછી હાથ તથા મોઢું ધોઈને સાફ કરવું ખાતી વખતે દાંતે લાગેલા ખેરાક કાઢવા માટે આચમનની (કાગળા કરવાની) જરૂર છે. દંતના વચમાં ગયેલું અન્ન (શળી વીગેરેથી) ધીમે ધીમે કાઢી નાંખવું તેમ કરવાથી મોંઢાની ગંધ ગાય છે.

દાંતે લાગેલો પદાર્થ ચિકાસ વગેરે ધસીને લેપ વિગેરેથી કાઢી નાંખવો છતાં ન નિકળે તો તેનો બહુ પ્રયત્ન કરવો નહિ, જમીને આચમન કર્યા પછી (હાથ ધોયા પછી) પાણીવાળા હાથથી આંખ ઉપર સ્પર્શ કરવો.

જે માણુસ ખાઈને બે હાથનાં તળીયાં પાણીવાળાં કરી ધસીને આંખે અડાડે છે તેને આંખના રોગો થતા નથી તેમજ તિમીર વગેરે રોગો નાશ પામે છે. જમ્યા પછી અગસ્તિ આદિ મુનિનું સ્મરણ સુખેથી કરવું.

પ્રથમ જમવામાં દાળ(ભાત) તથા ધી બેચું કરીને તે કઢી સાથે ખાવું અથવા સુદર દુધપાક (ખીર) પ્રથમ ખાઈ, મધ્યભાગમાં પક્વાન પછી અથાણાં, શાક, ચટણી વિગેરે ખાવાં. અંતના ભાગમાં સાકર નાંખી કઢેલું દુધ કે ભાત અથવા દહીં કે ભાત ખાવાં જેમાં બહુ મીઠો રસ છે તેવું ખાવું, તેથી બહુ મીઠું લાગે છે.

આ પ્રમાણે જ્યાં જેવા દેશની રીતમાત હોય તે પ્રમાણે અનુસરીને ભોજન કરવું.

જન્મતી વખતે પ્રથમ, મધ્ય તથા છેવટને વિશે ખાવામાં અન્ન દુધ લેવાથી ક્રમવડે કરીને કૃષ્ણપાણું, સમગાળું તથા સ્થુલપાણું થાય છે. જન્મવાના પ્રથમના બગમાં દુધ, અન્ન ખાવાથી શરીર કૃષ્ણ થાય છે. મધ્યમાં, સમ થાય છે અને પાછળથી ખાવાથી સ્થુલપાણું થાય છે.

જન્મતાં પ્રથમ પ્રવાહિ પદાર્થ ખાવાનાં આવે ત્યારે બહુ પાણી પીવું નહિ, મધ્યમાં કટણ પદાર્થ ખાવા, તેમાં જોમ્મએ તેટલું પાણી પીવું, તે પ્રમાણે જન્મા પછી અંતમાં પીધેલું પાણી બગ આપે છે. જન્મણના છેલા ભાગમાં પ્રવાહિ હોય તો જરૂર જેટલું પીવું.

જન્મા પછી જાણવાના મંત્રો.

વિષ્ણુર્જ્ઞં, તથૈવન્ન પરિણામશ્ચ વૈયથા ।

સત્યેન તેન મદમુક્તં જીર્યત્વન્નમિદં તથા ॥

અગસ્તિરગ્નિર્દંડવાનલશ્ચ મુક્તં મમાન્નં જરયન્ત્વ શેષમ્ ।

સુખં મમૈ તત્પરિણામ સંભવં ચક્ષુત્વરોગં મમ ચારુદેહમ્ ॥

અન્ન સાક્ષાત વિષ્ણુ સ્વરૂપ છે, તેથી અન્નોના પરિણામરૂપ અન્નરસ (સત્વ) પણ વિષ્ણુ સ્વરૂપજ છે, એ સત્ય છે. તેથી એવી સત્ય ભાવનાથી માઈ ખાધેલું અન્ન જલદી પચી જાય છે.

હે અગસ્તિ, અગ્નિ, વડવાનન્ન, માઈ ખાધેલું અન્ન જલદી તદ્દન પાચન થઈ જશે. તેથી પરિણામે મને સુખજ મળે, તે સત્વ આપો. આરોગ્યતા આપો અને માઈ શરીર સુંદર થશે.

જે રોજ જન્મા પછી અંગારક, અગસ્તિ, અગ્નિ, સૂર્ય, અશ્વિનિ કુમારનું સ્મરણ કરે છે તેનું અન્ન તુરત પચી જાય છે.

અગસ્તિ, કુંભકર્ણુ, શનિ, વડવાગ્નિ તથા ભીમને અન્ન પચવા માટે હું સ્મરણ કરું છું.

આ પ્રમાણે મંત્ર બણીને પેટ ઉપર હાથ ફેરવવો. જે પછી જેથી અત્યંત શ્રમ ન લાગે તે પ્રમાણે સાવધ રહી કામ કરવું.

ધુમ્રપાન.

અન્ન પચી ગયા પછી વાયુ વધે છે, અડધું પચતી વખતે જ પિત્ત વધે છે, જન્મતી વખતે કફ વધે છે. આ પ્રમાણે ભોજન સંબંધી દોષ વધવા ઘટવાનો ક્રમ છે.

ત્યાર પછી સુગંધી દ્રવ્યનું પુષ્પપાન કરવું. અથવા સોપારી કપુર, કરતુરી, લવીંગ, જાયફળ ઇત્યાદિક તથા તીખા, તુર, કડવા ઇત્યાદિ સુખ સ્વચ્છ કરનાર ફળોના સુખપાન કરી મેઢું સ્વચ્છ કરાવવું.

તાંબુલ (પાન બીડી)નું બ્રહ્મણ

કળશી અથવા સુગંધી દ્રવ્યથી યુક્ત એવા પાનની બીડી કફની અસર કાઢવા મઠે સુખમાં નાખવી અને તે (જમ્યા પછી ખાવું).

સંભોગ સમયે, સુંબ કિડ્યા પછી, નાઘા પછી, ખાધા પછી, હિલટી થયા પછી, યુદ્ધ વેળાએ, વિદ્વાનોની સભામાં અને રાજની સભામાં તાંબુલ [પાન] ખાવું જોઈએ.

પ્રતઃકાળે ઈંદ્રિય, જમ્યા પછી, સ્ત્રીના સમગમન પહેલાં તથા પછી, વિદ્વાનોની ને રાજની સભામાં જેઓ તાંબુલ ખાતો નથી તેમને પણ જાણવા.

તાંબુલના ૧૩ ગુણ

પાનનું બીડું કડવું, તીખું, ગરમ, મધુર ખાઈતુર છે તે વાયુ મટાડનાર છે, કરમનો નાશ કરે છે, કફ મટાડે છે, સુખની દુર્ગંધનો નાશ કરે છે. સુખની શોભા વધારે છે, સુખને શુદ્ધ કરે છે. તે કમોત્તેજક તથા અગ્નિ પ્રવૃત્ત કરનાર છે. હે મિત્ર ! એ તાંબુલમાં ૧૩ ગુણ છે. તેથી તે સ્વર્ગમાં પણ દુર્જીભ છે. તાંબુલ કડવું, ગરમ, રૂચિ કરનાર, તુર, દસ્ત લાવનાર છે. કડવું, ખાઈ, ગરમ, કામદેવ ઉત્પન્ન કરનાર, રક્તપિત્ત કરનાર તથા હલકું છે. વશ કરનાર છે, કફ મોંઢાની દુર્ગંધી, મેલ, વાયુ, અને થાકને હરનાર છે, તે મોઢું ચોખ્ખું કરનાર, સુગંધી આપનાર, ઉત્તમ કતિકારક, દાંતના મેલને સાફ કરનાર, જીભ અને ઇન્દ્રિયોને શુદ્ધ કરનાર, મોંઢાની લાળ થમાવનાર, અને ગળાના રોગો મટાડનાર છે.

નવું કોમળ પાન પણ મીઠું ને તુર રસવાળું છે, બારે છે, કફ કરનાર છે ધણું કરીને તે પાનના થાક પ્રમાણે ગુણવાળું છે.

બંગાળાનું પાન પૂર્ણ તીખા રસવાળું, દસ્ત લાવનાર છે, પાચન છે, પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર છે, ગરમ તથા કફ મટાડનાર માનેલું છે.

જીનું પાકેલું પાન તીખું હોતું નથી. હલકું, પાતળું તથા પિળા અપર હેય છે. વિશેષવડે કરીને તે વધુ ગુણવાળું છે. આજ પ્રમાણે બીજાં પાનો ગુણવાળાં છે.

સોપરી-સોપારી બારે છે, ઠંડી છે, લુખી છે, તુગી છે, કફ તથા પિત્ત મટાડનાર છે. મોઢ ઉપજાવનાર છે, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર છે, રચિકારક છે, મોઢનો ખરાબ રસ મટાડનાર છે. કઠણ તેમજ શેફલી સોપારી મધ્યમાં કઠણ હોય છે, તે ત્રિદોષ મટાડે છે, લીલી રસવાળી સોપારી બારે છે, ધરદી કરનાર છે તેમજ અત્યંત આગ્નિમંદ કરનાર છે.

કથે - કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે, યુનો વાયુ તથા કફ મટાડનાર છે, અને તેઓનો સંયોગ જેમ કે યુનો, કાથો, સોપરી વિગેરે પાનમાં ભેગાં ખાવાથી ત્રિદોષ મટાડનાર છે તથા મનને પ્રસન્ન કરનાર છે.

સવારમાં પાનમાં સોપારી વધુ મેળવવી, બપોરના વખતમાં કાથો વધારે મેળવવો. અને રાત્રે યુનાનો ભાગ વધારે નાંખી પાન હંમેશાં વાપરવું એ હિતકારી છે.

પાનના મુળમાં રોગ રહે છે, પાનના ટોચમાં પાપ થવાનો સંભવ છે, તેટલા માટે ટીંડું કાઢી નાંખી તથા મધ્ય ભાગની રેષા વિગેરે કાઢી નાંખવાં. પાનનું ટીંડું ખાવાથી વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, પાનનો છેડો ખાવાથી પાપ થાય છે. પાનનું ચુરણ ખાવાથી આયુશ્ય ઓછું થાય છે, નસો બુદ્ધિનો નાશ કરે છે; પાનના અગ્રભાગમાં આયુ, મુળમાં યશ તે મધ્યભાગમાં લક્ષ્મી રહેલી છે, પા ખીડાનો પ્રથમનો રસ ગળવો તે વિશતુલ્ય છે, માટે પ્રથમનો રસ કાઢી નાંખવો. બીજી વખતનો રસ પચવામાં કઠણ તથા પ્રમેહકારક છે, ત્રીજી વખતનો તથા તે પછીનો રસ ઉત્તમ અમૃતતુલ્ય રસાયણ છે તેથી તે ગળી જવો.

આળસ, વિદ્રવી, ઉપજાહક (જીભનો રોગ) તાળવ ના તથા દાંતના રોગવાળો, માંસ તથા અર્ધદ રોગવાળો, ગળાના, મોઢાના, ગતગંડના રોગ, અપચીવાળા, તાલુશોષ અને કફરોગવાળાને પાનનું ખીંડું ઘણું ઉત્તમ છે પણ નેત્રરોગ, રક્તપિત્ત, વ્રણ ઉરુક્ષત, દાહ; વધ રાજ્યક્ષમા મહાત્મ્ય, મોહ, મુર્છા, શ્વાસ વિગેરે શ્વાસાદિ રોગમાં તાંબુલ ખાવું એમ વેદોએ જણાવ્યું નથી.

રેશ લીધો હોય તેણે તથા લુખ્યા માણસે પાન બહુ ખાવું નહિ કારણ કે અતી ખાન ખાવાથી શરીર, દષ્ટિ, કેશ, દાંત, જઠરાગ્નિ કાન બળ અને વર્ણનો ક્ષય થાય છે. અત્યંત તાંબુલ ખાવાથી ક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ, કોલીવિકાર, અને પ્રત્ત વિગેરે થાય છે.

જેના દાંતો મજબુત નથી, જેને આંખનું તેજ ઓછું હોય તે મજ દુબળા માથુસે પાન ચાવવાં નહિ, મુઠ્ઠાં મહાત્પય, ઉરઃક્ષતવાળા અને રક્તપિત્ત વાળાએ પાન ખાવું નહિ.

જમીને સો પગલાં ચાલવાં તેથી અન્નનું હલથ ચલન થાય છે; (ડોક) ગ્રીવા ભંગને, કેડનું સુખ થાય છે, નિંદ્રા આવે છે, ખાંધને બેસી રહેવાથી સુખ થાય છે, સુવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે, ધામે ધામે ચાલવાથી આયુષ્ય વધે છે, ને ખાંધને તરત દોડવાથી આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે.

સુવાની રીત

સો પગલાં ચાલ્યા પછી ડાબી બાજુ ચત્તા સુધને પ્રથમ ૮ શ્વાસ લેવા, પછી જમણી પડખે સુવ ૧૬ શ્વાસો લેવા, પછી શ્વાસ લેતા સુધી ડાબા પડખે સુવું પછી જમ અનુક્રમ પડે તેમ સુવું.

મનુષ્યને ડાબી બાજુમાં નાભિની ઉપરની બાજુમાં અગ્નિ રહેલો છે. તેટલા માટે ડાબી બાજુ અન્ન પચાવવા માટે સુવું, ડાબી બાજુ સુવાથી અનાજ જલદીથી પચી જાય છે.

ડાબી બાજુ અન્ન પચાવવા માટે સુવું.

કેવા શયન ઉપર સુવું:—ખાટ (ખાટલો) ત્રણે દોષ મટાડનાર છે. ગાદિવાળો પલંગ વાત કફના નાશ કરે છે. ભોંય સુવું પૌષ્ટિક છે, વીર્ય વધારનાર છે. લાકડાના પાટીયાપર સુવું વાયુ કરનાર છે.

ભોંય ઉપર સુવું અત્યંત વાયુ કરનાર છે, રક્ષ છે. તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર છે. સારી શય્યામાં સુવું, એ હૃદયને પૌષ્ટિકકર્તા છે. નિદ્રા (ઉંઘ) લાવનાર છે; ધીરજ આપનાર છે; મન પ્રસન્ન થઈ થાક મટાડનાર અને વાયુ હણનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, તેથી વિપરીત શય્યાપર સુવથી ઉલ્ટી થાય છે. (ખરાબ શય્યામાં તેથી વિપરીત જાણવું.)

શરીર ચાપવાથી (પગથંબી કરાવવી તે) માંસ, રક્ત, ચામડીને સારી તૃપ્તિ મળે છે. પ્રસન્નતા થાય છે. નિદ્રા આવે છે, વીર્ય વધે છે. કફ વાયુ તથા થાક મટે છે.

વાયુ કેવો સેવવો.

સુતી વખતે અત્યંત વાયુ સેવનથી રક્ષપણું થાય છે. વર્ણના અદલાય છે. સ્તંભ થાય છે. તથા દાહ તથા પિત્ત મટે છે. સ્વેદ મુઠ્ઠાં

તથા તૃષા મટે છે. યદુ વાયુ નહિં ખાવાથી એથી ઉલટું થાય છે. ઋષભ તેમજ શરદ્ગતુમાં ઉત્તર દીશાના સુખકર વાયુનું સેવન કરવું. નિરંતર વાયુ વિનાની જગો સેવવાથી આરોગ્ય તથા આયુષ્ય વધે છે.

પૂર્વ દિશાનો વાયુ ભારે છે, ગરમ છે, ચીકણો છે, રક્તપિત્ત દુષિત કરનાર છે, દાહકર છે, વાયુ કરનાર છે, ચાકવાળા કફવાળા તથા ક્ષય (શીષ) રોગવાળાને હિતકારક છે. તે સ્વાદિષ્ટ, ખારો શરદી કરનાર, આંમડીના રોગ, અર્શ, ઝેર તથા ક્રમિ, સન્નિપાત, જ્વર, શ્વાસ, આમવાયુનો કોષ કરનાર છે.

દક્ષિણ દિશાનો પવન સ્વાદિષ્ટ, રક્તપિત્ત નાશક, હલકો, શીત-વીર્ય, બળ આપનાર, ચક્ષુને શક્તિ આપનાર, અને વાયુનો રોગ વધારનાર નથી.

પશ્ચિમનો પવન તીક્ષ્ણ છે, શીષણ કરનાર, બળ ઓછું કરનાર તથા હલકો છે, મેદ પિત્ત, કફ મટાડનાર, અને વાયુ વધારનાર છે.

ઉત્તર દિશાનો પવન—શીતળ છે, સ્નિગ્ધ છે, દોશો કોષ કરનાર છે, કફ કરનાર છે, બીનાશ કરનાર છે, વાયુ પ્રકૃતિવાળાને બલકારક છે, બળ દેનાર છે મધુર છે, અને હલકો છે.

અગ્નિ ખુણાનો વાયુ, દાહ કરનાર છે, રક્ષ છે, નૈઋત્ય દિશાનો પવન વિદાહકારક નથી, વાયવ્ય ખુણાનો વાયુ કડવો છે, અને દક્ષિણ ખુણાનો વાયુ તીવ્રો છે.

ચારે દિશાનો પવન આયુષ્ય હણનાર છે. અને પ્રાણીઓને ઘરા રોગો કરે છે, માટે તેનું સેવન કરવું નહિં, સેવવાથી સારું થતું નથી.

પંખાનો પવન દાહ, સ્વેદ, રુછાં અને શ્રમને મટાડે છે, તાડના પંખાનો પવન ત્રણે દોષને મટાડે છે, વાંસના પંખાનો વાયુ કઠણ છે, રક્તપિત્તને કોષાવે છે, અમરનો તેમ વસ્ત્રનો પંખો, નેતરના પંખા એ સર્વે વાયુના દોશને જીતે છે, તથા સ્નિગ્ધ, મનને ગમે તેવો, અને વખાણુવા લાયક છે.

દિવસે સુવા વિશે

દિવસે શયન કરવું નહિં, દિવસે સુવાથી કફ વધે છે, ઋષભઋતુ શિવાય બાળ કાળમાં દિવસે સુવું નહિ કારણ કે તે નિષધ છે.

નિત્ય દિવસે સુવાની ટેવવાળો જો દિવસે ન સુવે તો તેના વાતાદિ દોષ પ્રકોષ પામે છે.

જમ્યા પહેલાં દિવસે સુવાથી પથરા પશુ પચી જાય છે,
જમ્યા પછી દિવસે સુવાથી વાયુ પિત તથા કફ એ દોષ
વધવા સંભવ છે.

કસરત કરનારે, સ્ત્રીસંગ કરનારે, માર્ગમાં ચાલનારે, વાહન ઉપર
બેસનારે, બ્લાનિવાળાએ, ઝાડાવાળાએ, શુળ તથા શ્વાસવાળાએ, તરસથી
પીડાતાએ, હેડકી તથા વાયુની પીડાવાળાએ, ક્ષીણ થપેલાએ, કફ, ક્ષય-
વાળાએ, બાળકે, નિશો કરેલો હોય તેણે, જલ્દમાણુસે; રસશેષ અજીર્ણ
વાળાએ, રાત્રે ઉજાગરાવાળાએ અને અપવાસવાળાએ સુતું જોઈએ.

જેને નિદ્રાનો બાદ ન હોય (ઉજાગરો નડતો ન હોય) તેણે
રાત્રે અથવા દિવસે ગમે ત્યારે સુવે તો પશુ હરકત નથી તેથી તેમના
દોશો પ્રકોપ પામતા નથી.

બોજન કર્યા પછી આપેલી નિદ્રા વાયુને મટાડે છે, પિત હણે
છે, કફ કરે છે, શરીર પુષ્ટ બનાવે છે, સુખ આપે છે.

સુવાથી પિત્તનો નાશ થાય છે શરૂર મદનથી વાયુનો નાશ
થાય છે. વમનથી કફનો નાશ થાય છે, લંઘનથી જ્વરનો નાશ
થાય છે.

જમેલા માણુસે મનને આનંદ ઉપજાવે તેવા શબ્દો સાંભળવા,
શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ પાંચ જાનેન્દ્રિયોના પાંચ વિષયનું
સેવન કરવું તેથી ખાધેલું અન્ન આનંદ આપે છે, તથા તેથી અનાજ
સારી રીતે સ્થાય રહે છે.

મનને ગમે નહિ તેવા ખરાબ શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધનું
સેવન કરવાથી, અતિશય ખાવાથી, જમ્યા પછી બહુ હસવાથી ઉત્તરી
(વમન) થાય છે.

અત્યંત સુતું—નહિ; તેમજ અત્યંત ખાતું નહિ. અત્યંત પ્રવાહિ
પદાર્થો પીવા પશુ નહિ, અગિર તેમજ તડકામાં બહુ હેલું નહિ, બહુ
તરતું નહી; બહુ ચાલતું નહી. ગાડી ઘોડા ઇત્યાદિ વાહનપર બહુ
બેસવું નહિ.

જમ્યા પછી ૧ મુકૂર્ત એટલે બે ઘડી સુધી કસરત; મૈથુન,
વાહન ઉપર બેસવાનું, યુધ કરવાનું, પાદ કરવાનું (નચવાનું) એ સર્વનો
ત્યાગ કરવો.

અજીર્ણ થવાનાં કારણો.

અત્યંત પાણી પીવાથી, વિશેષપણે ખાવાથી, અધોવાયુ, મળ,

સુનાદિકના વેગને રોકવાથી, બહેલુ માંડુ સુધ, ઉભગરો કરવાથી, અન્ન-કાળે (ભુખ લાગી હોય ત્યારે) હલકું ભોજન કરવા છતાં તે મનુષ્ય ના ખાધેલા અન્નનો પાક થતો નથી (અનાજ બરાબર પચતું નથી.)

અન્નના અપચ્ચમાં ખવાય તે અધ્યશન કહેવાય.

એક વખત ખાધા પછી અગ્નિ મંદ હોય તો ખાધા પછી દીવસમાં ખીજી વખત ખાવું નહિં.

પ્રથમનું અન્ન બરાબર પાચન ન થયું હોય છતાં જો ખાય તો અગ્નિ હોલવાઇ જાય છે.

સવારમાં રાતે ખાધેલું અનાજ નથી પચ્યું એવી શંકા હોય તો હરડે, સુંઠ અને સિંધવતી ફાફી ટાઢા પાણી સાથે ફાકવી અને અજીર્ણ મટયા પછી હલકું પચી શકે તેટલું અનાજ જમવું.

મનુષ્યોએ પાળવા યોગ્ય સહાયારના નીયમે

ચાલવાથી વર્ણ કફ, ગ્નડાપણું, સુકુમારપણું નાશ પામે છે. પગે સાધારણ ચાલવાથી શરીરને અતિ પીડા થતી નથી, તેથી આયુષ્ય, બળ, બુદ્ધિ અને અગ્નિ વધે છે. ઇંદ્રિયોમાં ચૈતન્ય આવે છે. બેસી રહેવાથી મળ-કફ, ગ્નડાપણું અને સુકુમારપણું વધે છે. સુખ મળે છે.

માથે પાધડીઓ પહેરવાથી કાંતિ વધે છે, વાળ ઢંકાય છે. ધુળથી રક્ષણ થાય છે, વાયુ તથા કફ મટે છે.

સદા પગમાં પગરખાં પહેર્યા વિના ચાલવાથી આયુષ્યની હાનિ થાય છે. ઇંદ્રિયોતું તેજ ઓછું થાય છે. આંખની નજર પણ કમી થાય છે.

છત્રી ધારણ કરવી તે વરસાદ, તડકો, વાયુ તથા ધૂળને અટકાવનાર છે. ટાઢ અટકાવે છે, આંખને ફાયદાકારક છે. મંગળકારક તથા કીર્તિ વધારનાર છે.

હાથમાં લાકડી રાખવાથી સત્વ, શક્તિ, ઉત્સાહ, બળ, સ્થિરતા વીર્ય તથા ધીરજ વધારનાર છે. ને આધાર રાખનાર છે, તથા બચ મટાડનાર છે.

વાહન

ઉપર આચ્છાદન (ઢાંકણ)વાળી પાલખી સૌને વહાત્રી છે. મનને પ્રસન્ન કરનાર છે. તેમાં બેસવાથી ત્રિદોષતુ શમન થાય છે. વાયુ તથા કફના રોગવાળાને તે હિતકારક નથી, બ્રમ કરનાર છે.

હાથીનું બેસણું પિત્ત તથા વાયુ કરનાર છે. લક્ષ્મી, આયુષ્ય તથા પુષ્ટી વધારનાર છે.

ઘોડાપર બેસવું એ વાયુ, પિત્ત, અગ્નિ વધારનાર તથા ચાક લગાડનાર માનેલું છે. મેદવર્ણુ તથા કફ મટાડનાર છે, ને તે બળવાન માણસને માટે ઉત્તમ છે.

તડકે-તડકે ફરવાથી પરસેવો, મુઝાં, રક્તપિત્ત, તૃણા, ગ્લાનિ, શ્રમ, દાહ થાય છે. અને વર્ણુ બદલાય છે. તે બધાં લક્ષણ છાંયે જવાથી મટી જાય છે.

વરસાદ-કામોત્પત્તિ કરનાર છે, ઠંડો છે, બળ આપનાર, ઉંધ તથા આળસ વધારનાર છે. અતિ વૃષ્ટી, ભય આપનાર છે, મોહ કરનાર છે, તથા કફ તેમજ વાયુ વધારનાર છે.

અગ્નિ-વાયુ કફ, સ્તંભ, ટાઢ અને ધ્રુજરાનો નાશ કરનાર છે. આમ તથા શરદી મટાડનાર છે, રક્તપિત્તનો પ્રકોપ કરનાર છે.

ધુમાડે-જલદી કફ કરનાર છે ને નેત્રને અત્યંત અહિતકારક છે. માથું ભારે કરનાર છે. ને વાયુ તથા પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર છે.

મૈત્રી-સજ્જન તેમજ દુર્જન એ બે પ્રકારના મનુષ્યોની મૈત્રીમાં સજ્જનની મૈત્રી કરવી. સાધુ પુરુષોનો સંસર્ગ (મેળાપ) કરવો. અસાધુની મૈત્રી કરવી નહિં. નિત્ય દેવ, બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધ-વૈદ્ય, રાજા, અતિથીની સેવા કરવી.

જે કોઇ પોતાના (અર્થ)કામ માટે આવે તેને આપ્યા શિવાય વિમુખ કાઢવો નહિ (યાચના માટે આવે તો આપવું) કોઇ પણ માણસનું અપમાન કરવું નહિ, પોતાના ગુરૂ સાથે વિનયથી સદા બેસવું. પગ પહોળા કરીને બેસવું નહિ, એમજ અનુચિત આચરણ કરવું નહિં.

કોઇ પણ માણસે આપણા અપરાધ કર્યો હોય તોપણ તેના ઉપર ઉપકાર કરવો.

સૌને પોતાના જેવા જેવા (હળામળાને સૌરી સાથે રહી સૌનાં સુખ દુઃખ જાણવાં) પણ શત્રુથી દૂર જ રહેવું, કોઇને પોતાનો શત્રુ માનવો નહિ. તેમ પોતે કોઇનો શત્રુ છે તેમ જણાવવું નહિં.

કોઇ ઠેકાણે અપમાન થયું હોય તો તેનો પ્રકાશ કરવો નહિ, તેવી પોતાના અપમાનની વાત બીજાને જાહેર કરવી નહિ. પોતાના શોક સાથે તો સ્નેહથી વર્તવું.

પોતાના શરીરનો પડછાયો પાણીમાં જોવો નહિ, વસ્ત્રવિનાના નગ્ન થઈને જળમાં પેસવું નહિ, તે પ્રમાણે અનુભવા ને ગંભીર જળમાં પેસવું નહિ. હિંસક પ્રાણીઓની સેવા કરવી નહિ.

કાળનો વિચાર કરીને, વખત વર્તીને, હિતકારક, પ્રમાણમાં જોઈએ તેટલું, લોકોને રુચે તેવું, જોડું લાગે નહી તેવું, મિત્ર, મધુર અને સત્ય બોલવું.

જુખ લાગી હોય ત્યારે જરૂર જોઈતું સ્નિગ્ધ તથા મધુર બોજન કરવું.

રાત્રે દહીં ખાવું નહિ. ખાવું પડે તો સિંધવ કે લવણ વિનાનું ખાવું નહિ. મગની દાળ, ધી અથવા તો સાકર વગરનું પણ દહીં રાત્રે ખાવું નહિ.

સામા માણસનો હેતુ ધ્યાનમાં લઈને તેના મનને જોમ સંતોષ થાય તેમ કરવું, તેજ પ્રમાણે વર્તીને પારકાને સેવે તેજ પંડિત બાણવો.

હંમેશાં દરેક ઠેકાણે એકલો માણસ સુખી હોતો નથી, સર્વમાં વિશ્વાસ રાખનારો તેમજ શંકા રાખનારો માણસ પણ સુખી થતો નથી, ઉદ્યોગમાં કદિ પાછું પડવું નહિ. કોઈ માણસની સાથે ઉભમની હરીફાઈ કરવી પણ ફળની હરીફાઈ કદિ કરવી નહિ.

મળસુત્ર અને અધોવાયુના વેગને જરાપણ રોકવો નહિ. મનના વેગોને ધારણ કરવા (રોકવા) ઇન્દ્રિયોનું અતીશય દમન કરવું નહિ તેમજ તેને બહુ લડાવવી પણ નહિ.

વરસાદ તેમજ તડકાના વખતમાં છત્રી રાખવી. રાત્રે ફરવામાં તેમજ બન્ધ વખતે હાથમાં લાકડી રાખી ફરવું. પગમાં શરીરના રક્ષણ માટે જોડા પહેરીને ફરવું. ચાર હાથ છોટે ડ્રાઈ રાખીને ચાલવું. બાહ્ય બળથી નદી તરીને જવું નહિ. અગ્નિ લાગતો હોય ત્યાં જવું નહિ.

શંકાવાળા (ડાહલા) વહાણ અથવા ઝાડપર ચઢવું નહિ, ખરાબ વાહન (હાથી, ઘોડા, પાલખી વગેરે) પર બેસવું નહિ, વિચક્ષણ પ્રશ્ને સભામાં પહોંચું મોહું કરીને આડું લુગડું ઇત્યાદિ કાંઈ પણ ઠાંકણ રાખ્યા શીવાય ઉધરસ ખાવી નહિ, હસવું નહી, ઝોડકાર, બગાસું, છીંક પણ ખાવી નહિ, નખથી નાક ખોતરવું નહિ, ઉધડકા તેમજ ઉભા પગે લાંબા વખત સુધી બેસવું નહિ, નખવડે જમીન ખોતરવી નહી કે જમીન પર કાંઈ લખવું નહિ. શરીર પર સાવરણીની ધુળ કદી ઉડવા દેવી નહિ.

નખથી તણખલાં તોડવાં નહિ, એંઠા અંગથી બ્રાહ્મણનો સ્પર્શ કરવો નહીં.

ગ્રહણથી ઘેરાયેલા ઉગતા તથા આથમતા સૂર્ય સામું જોવું નહિ જળમાં પડેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ કદિ જોવું નહિ.

અત્યંત ઝીણા પદાર્થો નિરંતર જોવા નહિ, બહુ તેજવાળા તેમજ અપવિત્ર ને અપ્રિય વસ્તુ સામે જોવું નહિ, ધંદ્રુમનુષ્ય સામું પણ કદી જોવું નહિ. શત્રુનું અન્ન કદિ પણ ખાવું નહીં. વેશ્યાનું અન્ન પણ ખાવું નહિ, કોઈના જમીન થવું નહિ, કોઈના ખોટા સાક્ષી થવું નહી, કોઈની થાપણ રાખવી નહિ, જુગારનો દુરથી જ ત્યાગ કરવો.

ઋણોનો વિશ્વાસ કદાપિ રાખવો નહિ, તેમને કદી સ્વતંત્રતા આપવી નહિ. સ્ત્રીની હંમેશાં રક્ષા કરવી, તેમાં વિશેષે કરીને યૌવનમાં વધારે સાચવણુ રાખવી.

કાટેલ વુટેલ શય્યામાં સુવું નહિ, એકલા યુક્ત અથવા ભોંયરા વીગેરેમાં સુવું નહિ, અથવા બિન્ન શય્યામાં સુવું નહિ.

દેવાલયમાં એકલા સુવું નહિ, તેમજ જાડ નીચે પણ એકલા સુવું નહીં, એ પ્રમાણે સદાચારમાં વર્તીને દીવસો નિર્ગમન કરવા તેજ પ્રમાણે રાત્રિચર્યામાં બતાવ્યા પ્રમાણે મનુષ્યે નિયમો પાળવા જોઈએ.

આ પ્રમાણે ટુંકામાં આચાર બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે જ મનુષ્ય વર્તે છે તે આયુષ્ય, આરોગ્યતા, પ્રીતી, ધર્મ, ધન, અને મથ મેળવે છે. આહાર, મૈથુન, નિદ્રા, ભણવું, ચાલવું (માર્ગમાં ચાલવું) આ પાંચ પ્રકારનાં કર્મો સંધ્યાકાળે ડાહ્યા માણસે ત્યાગ કરવાનાં છે.

સંધ્યાકાળે ભોજન કરવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, મૈથુનથી ગર્ભવિકાંતી વિકાર (વાંકાચુંકાપણું) (પતન) ઇત્યાદિ થાય છે, ઉંઘથી દારિદ્ર થાય. વેદાદિ ભણવાથી આયુષ્ય ઓછું થાય છે, માર્ગમાં ચાલવાથી ભય રહે છે.

રાત્રીચર્યા

રાત્રે પાળવાના નિયમો

ચંદ્રના પ્રકાશવાળી રાત્રી ઠંડી છે, કામદેવને આનંદ આપનારી છે, તરસ પિત્ર તથા દાહ મહાડે છે, આકળ પડે છે તે રાત્રી તેમજ ઓછા શુશ્રુવાળી છે, વાયુ તથા કફ કરનાર છે. અંધારું ભય આપ-

નાર, મોહ પમાડનાર, દિશા છુટાવનાર છે અને પિત મટાડનાર, કફ કરનાર, કામ વધારનાર તથા ગ્લાનિ કરનાર છે.

રાત્રે પહેલા પહેરમાં ભોજન હલકું કરવું, કાંઈક ઓછું ખાવું દાખીને વધુ ખાવાથી પચતું નથી તેથી દાખીને ખાવું નહિ.

સ્ત્રીસંગના નિયમો

મનુષ્યને નિત્ય સ્ત્રીસંગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે તેથી જો મૈથુન ન કરે તો પ્રમેહ થાય, મેદવૃદ્ધિ થાય છે અથવા શરીરમાં શિથીલ-પણું થાય છે.

પરાણે મનનો નિરોધ કરવાથી અથવા ક્રોધથી બ્રહ્મચર્ય રાખવા માં આવે તો અથવા સ્ત્રીમાં અણુગમે થવાથી મનુષ્ય ક્ષીણચીર-વાળો થાય છે (તેનું વીર્ય ક્ષીણ થઇ જાય છે.)

પરાણે બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી દુઃખળાપણું આવે છે, મોંઢાનો શાશ, પાંડુરોગ, શ્રીકાપણું, ગ્લાનિ તથા બ્રમ થાય છે. નપુંષકપણું આવે છે, તથા પેશાબ અથવા સ્વપ્નામાં ધાતુ જવાનો રોગ થાય છે.

સંગ ન કરવા જેવી સ્ત્રીયો

સગાંબહાલાની સ્ત્રી, દુશ્મનની સ્ત્રી, રાજની રાણી ઇત્યાદિ. મિત્રની સ્ત્રી, ગુણ રોગવાળી સ્ત્રી, શિષ્યની સ્ત્રી અથવા બ્રાહ્મણની સ્ત્રી, અત્યંત ચતિત થએલી, મદોન્મત્ત, મહાપાપવાળી સ્ત્રી, વેસ્થા, સંન્યાસ લીધેલી સ્ત્રી, સતી સ્ત્રી, ગુરૂની સ્ત્રી, વૃદ્ધ તથા સગર્ભા સ્ત્રી, મ્લેચ્છની સ્ત્રી અત્યંત કાળી તથા અળણી સ્ત્રીયો એ સર્વ સ્ત્રીઓનો સંગ કરવામાં ત્યાગ કરવો.

કાલા પુરૂષે રતિનો ક્રમ જાણીને સ્ત્રીઓનું સેવન કરવું.

બાલ, મુગ્ધા, અતિરૂઢા કે પ્રાદા સ્ત્રીઓને તેમને જાણીને તેમની પ્રિતિ મેળવવા માટે કામશાસ્ત્ર જાણીને તેના ક્રમ પ્રમાણે તેઓનું સેવન કરવું.

૧૬ વર્ષની સ્ત્રી બાળા કહેવાય છે, ૧૬ થી ૩૨ વર્ષ સુધીની સ્ત્રી મુગ્ધા કે તરુણી કહેવાય છે, ત્યાર પછીની સ્ત્રી તે ૩૨ થી ૫૦ વર્ષ સુધી અધિરૂઢા કે પ્રાદા કહેવાય છે ત્યાર પછીની એટલે ૫૦ વર્ષથી મોટી ઉગ્મરની સ્ત્રીઓ વૃદ્ધ કહેવાય છે તે રતિસુખ માટે વર્જ્ય છે.

સ્ત્રી સેવન માટે ગ્રીષ્મરતુ તથા શરદરતુમાં બાળા હિતકારક છે, શીતળામાં તરુણી હિતકારક છે, વર્ષા અને વસંતમાં પ્રાદા ઉપયોગી

છે બાળાનું નિત્ય સેવન કરવાથી નિત્ય પોતાના બળમાં વધારો થાય છે, તરૂણીનું વધારે સેવન કરવાથી શક્તિ ઓછી કરે છે. પ્રૌઢાનું વધારે સેવન કરવાથી વૃદ્ધાવસ્થા જલ્દી આવે છે.

નવું અન્ન, બાળા સ્ત્રી, દુધનું ભોજન, ધીનું ભોજન એ સર્વ નું સેવન, ઉના પાણીથી ન્હાવું એ સર્વ યથેચ્છ અને જલ્દી શક્તિ ને આપનાર છે.

અરામ ગંધાતુ માંસ, વૃદ્ધ સ્ત્રી, ઉગતો સૂર્ય, કન્યા(સંક્રાંતિનો સૂર્ય), તરત મેળવેલું દહિં (કાચું દહાં), પ્રભાતે મૈથુન તથા પ્રભાતમાં નિદ્રાનું સેવન કરવું એ તરતજ અશક્તિને લાવનાર છે.

વૃદ્ધ પણુ જે જીવાન સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરે તો તે જીવાન જીવે થાયછે. પોતાથી મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરવાથી વૃદ્ધ પણું આવે છે.

પોતાની સ્ત્રી સાથે નિયમિતપણે મૈથુન કરવાથી આયુષ્યવાન બની ધડપણુ વિનાનો થાય છે. શરીરનો વર્ણ તથા બળ વધે છે. માંસની વૃદ્ધિ તથા રિચરપણું થાય છે.

કામદેવની ઇચ્છાવાળાએ હેમંતરતુમાં વાજકરણુ ઓપધીઓનું સેવન કરી સ્ત્રીનું સેવન કરવું, શિશિરરતુમાં પણુ પોતાની ઇચ્છાનુસાર સ્ત્રીનું સેવન કરવું.

વસંત તથા શરદરતુમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે સ્ત્રીનું સેવન કરવું વર્ષા તથા ગ્રીષ્મરતુમાં પંદર પંદર દિવસે સ્ત્રીનું સેવન કરવું.

શીયાળામાં રાત્રે તથા ગ્રીષ્મમાં દિવસે, વસંતમાં દિવસે તથા રાત્રે એ, વર્ષામાં મેઘની ગર્જના વખતે, શરદરતુમાં ઇચ્છાનુસાર (મરજી પ્રમાણે) વખત સમજી ક્ષેવા કાઠ ઠેકાણે સરોવર સન્નિધિ એવો પાડછે.

સર્વે રતુમાં ૩-૩ દિવસે સ્ત્રી સંગ કરવાનું કહ્યું છે, પણ ગ્રીષ્મ રતુમાં પખવાડીયાનું કહ્યું છે, દિવસે સ્ત્રી સેવન કરવાથી, આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે, તેટલા માટે વિદ્વાને દિવસે મૈથુન કરવું નહિ. અવશ્ય હોય તો ગ્રીષ્મમાં તથા વસંતમાં સ્ત્રી સેવન કરવું.

સંધ્યાકાળ વેળાએ, પર્વણીના દિવસોમાં ગાય છોડવાના વખતમાં, મધ્ય રાત્રીએ અને મધ્યાહ્નકાળે મૈથુનનો ત્યાગ કરવો.

શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે યેષ્ય વયવાળા મનુષ્યે વાજકરણુ ઓપધીઓનું સેવન કરીને સર્વે રતુમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સ્ત્રીસંગ કરવો તો તેમાં કાંઈ હરકત આવતી નથી.

વ્યાધિ તથા લય વિનાના જીવાન પુરુષે ધી તથા ક્રુધ ખાવાનો ઇચ્છા પ્રમાણે મ્હાવરે રાખી સ્ત્રીસંગ કરવો જોઇએ.

અતિશય ગ્રુમ તથા શુશોભિત સ્થળમાં સ્ત્રીઓનાં ગીન સંભળાતાં હોય તેવા સ્થળમાં, સુગંધી તથા સુખવાળો પવન વાતો હોય તેવા સ્થળમાં સ્ત્રીસંગ કરવો.

મોટા માણસોના નજીકના સ્થળમાં, નિવ્રત, નિર્જન સ્થાનમાં, લગ્ન ઉત્પન્ન કરનાર સ્થળમાં. દુઃખ થાય તેવા શબ્દો સંભળાતા હોય તેવા સ્થળમાં સ્ત્રી સંગ કરવો નહિ.

સ્નાન કરીને, શરીરે ચંદન લેપન કરીને, સુગંધિત પુષ્પો વિગેરેથી શોભાયુક્ત થઇને, વીર્ય વધારનારાં બોજન કરીને, સારાં વસ્ત્રો તથા બરેણીથી શરીર સુશોભિત કરીને. સુખમાં તાંબુલ, (પાન બીડુ) ખાઇને, કામદેવ ઉત્પન્ન થયો છે એવા સ્ત્રીની પ્રીતિવાળા પુરૂષે પુત્ર ની ઇચ્છા રાખીને સુંદર પલંગમાં સ્ત્રી સાથે રમણ કરવું.

બહુ ખાધું હોય, ધીરજ વિનાનો હોય, ભૂખ્યો હોય, દેહમાં પીડા વાળો હોય, તરસ્યો હોય તેણે, બાળકે, વૃદ્ધે, તેમજ ઝાડો, પેશાબ પવન વિગેરે બીજા વેગો જેને ઉત્પન્ન થયા છે, તેઓએ તેમજ રોગી એ મૈથુનનો ત્યાગ કરવો.

ગુણરૂપથી યુક્ત કામનાવાળી, હસમુખી સારી શોભાવાળી, પોતાના જેવા સ્વભાવવાળી, સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રેમદાતું આત કામના સહિત પુરૂષે સામસામાં આનંદરૂપી શલ્યગારવાળાં થઇને પુષ્ટિકારક વાજકરણું સેવન કરીને યુક્તિથી પ્રેમદા સ્ત્રીનું સેવન કરવું.

સેંથો, આંખ, હોઠ, ગાલ, ગળુ, કુખ; સ્તનો, હૃદય, નાભી, કેડ, જાંગ, ઢીંચણ, કુંટલુ, પગનો અંગુઠો એ પ્રમાણે મહિનાના એ પક્ષમાં શુક્લપક્ષમાં પગથી માથા સુધી, ડાબી બાજુના ભાગમાં. તેમજ કૃષ્ણપક્ષમાં માથાથી પગના અંગુઠાસુધી ડાબી બાજુ સ્ત્રીઓમાં કામદેવનો વસો છે.

સેંથામાં નખરાં કરવાં, સુંબન કરવું, નાભમાં જરા જરા ચપટી ભરવી; નેત્ર કપાલ, હોઠ, દાંતના આગળના ભાગ તેમાં પણ નખ લગાડવા.

કુખ તથા કંઠમાં પણ હાથ લગાડવા, બન્ને સ્તન તથા છાતીમાં હાથથી તાડન કરવું, ધીમે ધીમે કેડોમાં દંઢમર્દન કરવું, નાભમાં જરા

જરા ચપટી કરવાથી તેમજ હીંચણ, છુટ્ટી તથા પમ્પના અંગુઠામાં ધાત કરવો (તણાવવા) આ પ્રમાણે વર્તવાથી સ્ત્રીને કામની શક્તિ થાય છે ને દ્રવી જાય છે.

રજસ્વળા, કામના વગરની, મલિન, અપ્રિય, વર્ણમાં વૃદ્ધ, વસ્ત્રમાં વૃદ્ધ; રોગથી પીડાતી; અંગમાં હિન; ગર્ભીણી દ્રેષ કરનારી; ચેત્તિ-રોગવાળી, પોતાના ગોત્રની સ્ત્રી, ગુરૂની સ્ત્રી, સંન્યાસ લીધેલો છે તેવી સ્ત્રી, એવી સ્ત્રી સાથે વ્યવહાર કરવો નહિ તેથી બહુ અવગુણ થવા સંભવ છે. પોતાના મનને કાષ્ટમાં ન રાખી શકે તેવો પુરુષ રજસ્વળા સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરે તો તેની દ્રષ્ટિ આયુષ્ય, તેજ, શક્તિ તેમજ ધર્મની હાનિ થાય છે, તેથી અધર્મ થાય છે.

બૈરાગ્યવાળી સ્ત્રી સાથે, ગુરૂની સ્ત્રી સાથે; પોતાના ગોત્રની સ્ત્રી સાથે, તેમજ પર્વણીમાં, બન્ને સંધ્યાના વખતમાં, વૃદ્ધ સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરવાથી જીવનો ક્ષય થાય છે. ગર્ભીણી સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરવાથી ગર્ભને પીડા થાય છે. વ્યાધિવાળી સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરવાથી બળનો ક્ષય થાય છે, હીન અંગવાળી, મેલી, દ્રેષ કરનારી, ચાકસાળી, અશક્ત તથા વાંઝણી સ્ત્રી સાથે તેમજ ખુલ્લા પ્રદેશમાં સંગ કરવાથી શુક્રનો ક્ષય થાય છે તથા મન ગ્લાનિ પામે છે.

ભૂખ્યો હોય તે પુરુષ, જેનું ચિત્ત ક્રોધવાળું હોય તેવો પુરુષ, તરસ્યો તથા અશક્ત હોય તેવો પુરુષ સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ તેમ જ પુરુષ મધ્યાન્હ સમયે સ્ત્રી સંગ કરે તો તેની ધાતુ ક્ષીણ થાય છે તથા આરોગ્યની હાનિ થાય છે, અને વાયુ પ્રકોપ પામે છે.

વ્યાધિવાળો પુરુષ સ્ત્રીસંગ કરે તો તેને પીડા થાય છે, બરોજનો રોગ થાય છે, મુર્છા તથા મૃત્યુ થાય છે, પ્રભાત તથા મધ્યરાત્રે સ્ત્રીસંગ કરવાથી વાયુ તથા પિત કોપ પામે છે.

તિર્થંગ યોગિ, અયોગિ, અથવા દુષ્ટ યોગિના સંબંધથી હિપકંથ નો રોગ થાય છે, વાહુનો કોપ થાય છે, તથા વીર્ય અને સુખનો ક્ષય થાય છે.

મળસ્રુત તથા રેતના ઉછાળાને ધારણ કરનાર પુરુષને, તથા છુટ્ટી ગયેલા વીર્યને રોકનાર પુરુષને સુવકન્ઠ, પથરી, ધાતુનું જવું વગેરે રોગ થવા સંભવ છે.

તેટલા મારે આલોક તથા પરલોકનું હિત ઇચ્છનારે આ બધી બાબતો છોડી દેવી. કાષ્ટપણ રીતે ચલેલા શુક્રને રોકી રાખવું નહિ.

સ્નાન, ગંધલેપન, ઠંડો વાયુ, સાકરવાળા ખાવાના પદાર્થો, ઠંડું પાણી, દુધ, માંસરસ, યુષ્ઠ, સુષ્ઠ પ્રસન (હિરામ પ્રકારનું મધ) એવું સેવન રતી કર્યા પછી સ્વસ્થ થઇને કરવું. તે પ્રમાણે કરવાથી શરીરમાંથી ગયેલી શક્તિ પાછી આવી જાય છે.

રનાન, સાકરવાળું (કટેલું) દુધ, સાકર તથા ધીવાળા ખાવાના પદાર્થો, સંસ્કાર કરેલા પદાર્થોનું સેવન તથા ઉંધવું એ બધું સ્ત્રીસંગ કર્યા પછી હિતકારક છે.

અતિ મૈથુનથી આક્ષેપક ઇત્યાદિ રોગ થાય છે; શુળ, ક્ષયરસ તથા શ્વાસ, દુઃખળાપણું, પાંડુરોગ, આમ તથા ક્ષય ઉત્પન્ન થાય છે.

રાત્રે ઉગ્મગરો કરવો રૂક્ષ છે, કફદોષ તથા હેરની પીડા મટાડનાર છે.

વખતસર બરાબર ઉંધ લેવાથી ધાતુઓનું સરખાપણું થાય છે, ધેન રહેતું નથી. તેમજ પુષ્ટિ વર્ણ બળ ઉત્સાહ તથા જહરાગ્ન વધારે છે.

જે મનુષ્ય ખીજોરાના પાનનું સુણું મધમાં મેળવીને સુતી વખતે પીતો તે સુધ રહે છે તે પીડાકારક વાયુના અવરોધથી પીડાતો નથી તે સુખેથી સુધ રહે છે.

પરોઢીએ પાણી પીવાના ગુણ

સૂર્યનારાયણના ઉદય વખતે આઠ અંજલી ભરીને જે માણસ પાણી પીવે છે, તે માણસને રોગ તેમજ જરા (ધરડપણ) નડતાં નથી પુરાં સો વર્ષ સુધી તે જીવે છે.

પ્રતિ દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં મળમત્રોત્સર્ગ કર્યા પહેલાં જો પાણી પીધામાં આવે તો વાયુ, કફ, પિત્ત અને અગ્નિ સંબંધી દોષો મટે છે. તે સો સ્ત્રીઓને ભોગવતો સો વર્ષ સુધી જીવે છે.

જે માણસ રાત્રીમાં પરોઢીએ ઉઠીને સવારમાં નાકથી પાણી પીવે છે તે બુદ્ધિમાન થાય છે તેની આંખો ગરૂડ જેવી થાય છે વળાયાં તથા પળીયાં આવતાં નથી, તેમજ તમામ રોગથી મુક્ત થાય છે. હરસ, સોજ, મલ્લુ, તાવ, પેટના વ્યાધિ, ઘડપણ, કાષ્ટવિકાર મેહનાં વિકારો, મુત્રાધાત, અને રક્તપિત્ત, અને કાન, ગળું, માથાના રોગો મટે છે. કેડતું શુળ આંખના રોગ મટે છે. શિવાય બીજા વાયુ, પિત્ત, કફ ઉરૂક્ષતથી થતા તથા કફ વિગેરે વિકારો પરોઢીએ પાણી પીવાના અભ્યાસથી મટી જાય છે.

જેણે સ્નેહ લીધો હોય તેણે, તથા જેને ઉરૂક્ષત થયો હોય તેણે, શોષન ઓષધથી કાઠો શુદ્ધ ન કર્યો હોય તેણે, આક્રોશ હોય તેણે પેટ સ્તબ્ધ થઈ ગયું હોય તેણે (બંધકુષ્ટવાળાએ), હેઠ્ઠીવાળાએ, કફ તથા વાયુના વ્યાધીવાળાએ પ્રાતઃકાળમાં ઉશાપાન કરવું નહિ, (પાણી પીવું નાહ.)

જે મનુષ્ય આ દિનચર્યા પ્રમાણે દિન પ્રતિ ન વર્તે તો તેને રોગ થાય છે તેટલા માટે પર્યયથી વર્તવું હિતકારક છે.

રૂતુચર્યા

૧ શિશિર, ૨ વસંત, ૩ ગ્રીષ્મ, ૪ વર્ષા ૫ શરદ ૬ હેમંત એમ છ રૂતુઓ પોષ માસથી ક્રમવદે કરીને જાણવી, અને માસની ૬ રૂતુઓ ક્રમ પ્રમાણે પોષ માહા, (શિશિર) ફાગુન, ચૈત્ર, (વસંત); વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, (ગ્રીષ્મ) અસાદ, શ્રાવણ (વર્ષા) ભાદરવો; આસો; (શરદ), કારતક. માગશર, (હેમંત) રૂતુ સમજવી. પ્રથમની ત્રણ શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ ઉત્તરાયનમાં જાણવી અને બીજી ત્રણ વર્ષા; શરદ, હેમંત એ દક્ષિણાયનમાં જાણવી. પ્રથમની ૩ ઉત્તરાયને છે તે ગરમ છે, તેથી બળ ઓછું કરનાર છે અને બીજી ૩ દક્ષિણાયન છે તે બળ આપનાર તથા ઠંડી છે, તેમાં શિશિર અત્યંત ઠંડી છે, રૂક્ષ (લુપ્ત) છે, વાયુ તથા અગ્નિ વધારનાર છે. વસંત મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, કફની વૃદ્ધિ કરનાર છે, ગ્રીષ્મરૂતુ લુપ્ત છે, અત્યંત તીખા છે, પિત્ત કરે છે. અને કફનો નાશ કરે છે.

વર્ષારૂતુ ઠંડી છે, વિદાહિ છે. અગ્નિને મંદ કરે છે, વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે.

શરદરૂતુ ગરમ છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે, પુરુષોને (મધ્ય) સાધારણ બળ આપનાર છે.

હેમંત રૂતુ ઠંડી છે, સ્નિગ્ધ છે, સ્વાદવાળી છે; જઠરાગ્નિને વધારનાર છે.

સંચય (બેગું થવું) પ્રકોપ (કોપ પામવો) પ્રશમન (સમાધિ જવું) ગ્રીષ્મને આદિ લક્ષને વાયુ, પિત્ત, કફ, તે ત્રણ રૂતુમાં અનુક્રમે થાય છે. ગ્રીષ્મમાં વાયુનો સંચય થાય છે. વર્ષારૂતુમાં પિત્તનો સંચય થાય છે, અને શિશિરમાં કફનો સંચય થાય છે.

દોષોના સંચય, કોપ તથા શમન એ આહાર વિહારના સેવન પ્રમાણે થાય છે.

કાળ પ્રાપ્ત ન થયો હોય તો પણ આહાર વિહારના યોગ્ય સેવનથી સમતાને પામે છે. વિપરીત આહાર વિહારથી વિપરીતપણું (પ્રક્રોધ) પામે છે.

સંચયનું લક્ષણુ--પોતાના સ્થાનમાં રહેલા દોષોની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે કોઠો જડાઇ જાય છે (દસ્ત ધારાગર આવતો નથી ને જડતા જણાય છે) પીળું પીળું જણાય છે. અગ્નિમંદ થાય છે, શરીર ભારે થાય છે. ને આળસ આવે છે. એ સંચયનું કારણુ છે. તે તે વસ્તુનો દ્વેશ થાય છે, (તે દોષ ઉત્પન્ન કરનાર વસ્તુ ગમતી નથી) તે સંચયનું લક્ષણુ છે.

સંચય થતાંજ દોષને હણવામાં આવે તો આગળ દોષો વધી શકતા નથી અને જો યોછા કરવામાં ન આવે તો વધતાં વધતાં અત્યંત બળવાન થઇ જાય છે.

વર્ષાંશુ-(અસાડ, આવણુ)

વર્ષાંશુમઃ વાયુ બળવાન હોય છે, તેટલા માટે મીઠા, ખાટા તથા ખારા એ ત્રણુ રસોનું સેવન કરવું. તે પવનની શાંતિ માટે વિશેષ સેવન કરવા જોઇએ, વર્ષાંશુમાં, શરીરમાં ક્ષેદ (બિનાશ) વિશેષ થાય છે તેટલા માટે ક્ષેદની શાંતિ માટે કડવા, તીખા તથા તુરા રસનું સેવન કરવું. શેક કરવો, મર્દન કરાવવું, ગરમ પદાર્થ સાથે દહીંનું ભોજન કરવું, ઘઉં, ચોખા, અડદ, કુવાનું જળ, વરસાદના જળનું (વરસાદનું અદ્ધરથી ત્રીસેહું પાણી) સેવન કરવું (ગાંગજળ).

પૂર્વદિશાનો પવન સેવવો નહિ. વરસાદમાં ફરવું નહિ, તડકામાં ફરવું નહિ, ઠંડકમાં ફરવું નહિ, મહેનત કરવી નહિ, નદી કાંડે જવું નહિ, દિવસે સુવું નહિ, રક્ષ પદાર્થનું સેવન કરવું નહિ, તથા નિય મૈથુન કરવું નહિ.

શરદ્શુ-(બાદરવો, આસો.)

શરદ્શુમાં ધીનું, મધુર(ગળ્યા), તુરા, કડવા, રસોનું સેવન કરવું. શીતળ તથા હલકા પદાર્થો સેવવા, દુધ, સ્વચ્છ ઘોળી શેરડી, થોડોક ખારો રસ, જવ, મગ, ચોખા, નદીના જળનો ઉપયોગ કરવો. અંશુદક ચંદ્રમાની જોતરના, ચંદન, ચાંદની, કપુર, સ્વચ્છ માળાઓ, કમળ, શુદ્ધ વસ્ત્રોનું સેવન કરવું, મિત્રમંડળમાં વિઆમ લેવો, મધુર વાતો કરવી, તળાવોમાં ક્રિડા કરવી, પિત્તવાળાને રેચન આપવું, બળ-

વાનની શીરા ખોલવી; આ બધી ક્રિયાઓ વરસાદના અંત સમયમાં (શરદમાં) હિતકારક છે. દહીં, કસરત, ખાટાં, તીખાં. ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ એ પદાર્થોના ત્યાગ કરવો. દિવસે સુવું નહિ. ઠંડક અને તડકાનો ત્યાગ કરવો.

અંશુદક જળ-દિવસે સૂર્યના તાપથી તપેલું, રાત્રે ચંદ્રના ક્ષીરણથી શીતળ થયેલું જળ તે અંશુદક કહેવાય છે. તે સ્નિગ્ધ છે, ત્રિદોશ મટાડનાર છે.

શેરડી, શાલના ચોખા, મગ, સરોવરનું પાણી, ઉકાળેલું પાણી, પ્રદોશ સમયના ચંદ્રનાં કિરણો એ શરદરૂતમાં પથ્ય છે.

હેમંતરૂત-(કાર્તિક, માગશર)

હેમંત રૂતમાં સવારમાં લોજન કરવું, ખાટું, મધુર તથા ખારા પદાર્થોનું સેવન કરવું. શરીરે તેલ ઇત્યાદિ ચોળવું, ગરમીનું સેવન કરવું. શ્રમ કરવો, શેરડી, શાકના ચોખા, અડદ, મિષ્ટાન્ન, લોટની બનાવટો; તાણુ આવેલું અનાજ ખાવું, તલનું સેવન કરવું. કરતુરી, ઉંચું કેશર, અગર, ઉતું પાણી વાપરવું. શોચ ક્રિયામાં પણ ઉતું પાણી વાપરવું. અગ્નિનું સેવન, સ્નિગ્ધ પદાર્થોનું સેવન કરવું, પોતાની સ્ત્રીના સાથે આનંદ કરવો, ખારે તથા ઉનનાં ગરમ વસ્ત્રો પહેરવાં. એટલાં વાનાં હંમેશાં સેવવાં જોઈએ.

શિશિરરૂત-(પોષ, મહા)

શિશિરરૂતમાં ઠંડી વધારે હોય છે તેમજ તે રૂત રક્ષક છે અને તે આદાનકાળ ગણાય છે તેથી તેમાં પણ વિશેષતઃ કરીને હેમંતની બધી વિધી વાપરવી.

વસંતરૂત (ફાગણ, ચૈત્ર)

વસંતમાં વમન નરય (નાકમાં એમ્પ્રધ) સુંઘવું, હરડેનું ચુર્ણ મધમાં ચાટવું, કસરત કરવી, શરીરે એમ્પ્રધ ચોળી ઉદ્ધર્તન કરવું. કફ દવાઓ મધ સાથે ચાટવું, કવલચહ (ફાગળા) કરવા, જુદી જુદી જાતના ધઉંને આટો, જુદી જાતના ચોખા તથા મગ, જવ, સાંઈ ચોખા વાપરવા. ચંદન, કુંકુમ, અગરનો લેપ શરીરે કરવો, રક્ષ, તીખાં, ગરમ તથા હલકા પદાર્થો વાપરવા. મધુર, ખાટું, દહીં, ચીક્ષ્ણા પદાર્થો દિવસે સુવું નહી. ન પચે તેવો ખોરાક ડાહ્યા માણસે રૂતમાં અવશ્ય છેાડી દેવો જોઈએ.

ત્રીજમશ્તુ-(વૈશાખ, જેઃ)

ત્રીજમશ્તુમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, ઠંડા, હલકા પદાર્થો તથા પ્રવાહી પદાર્થો-શીખંડ ઇત્યાદિ, મુરખ્યાઓ, સાકર, સાથવો, દુધ, તળીયાં (સકરટેડી) સાકર તથા દુધ સાથે શાળનાં ચોખા ખાવા, ચંદ્રમાના શાંત કીરણોનું સેવન કરવું, દીવસે સુવું, ચંદન તથા સુખટ ઇત્યાદિથી શીતળ કરેલું નીતારેલું પાણી ઉનાળામાં સેવન કરવું. તીખાં, ખારા તથા ખાટા પદાર્થોના ત્યાગ કરવો, તડકે ફરવું નહીં, મહેનત કરવી નહીં.

ઉપર પ્રમાણે કહેલા નિયમ પ્રમાણે દરેક શ્તુમાં વર્તનાર માણસ ને કદી દોશો નડતા નથી એટલે તે સુખી રહે છે.

પાણીના ગુણો

દિવસે સૂર્યના ગરમ કિરણોથી તપેલું તથા રાત્રીએ ચંદ્રમાના શીતળ કિરણોથી શીતળ થયેલું તેમજ અગરજના ઉદયથી રાત્રી-દિવસ નીર્દિશ થયેલું (સ્વચ્છ થયેલું જળ) તે અંશોદક કહેવાય છે તે અંશોદક પવિત્ર છે. જે જળમાંથી મેલ જતો રહ્યા છે તે નિર્મળ પાણી શુદ્ધ કરવું નથી, અથવા લુપ્ત પણું નથી તેમજ તે પીવામાં પણ અમૃત જેવું છે.

પાણી ઠંડું, શીતળ, રક્ષ છે. પિત્ત, વીત્તબ્રમ મટાડે છે. દાહ, અજીર્ણ, બ્રમ, ઉલટી, મોહ, મુર્છા તથા મદાત્મ્ય (મદનન્ય રોગ)ને મટાડે છે. મુર્છા, પિત્ત, ગરમી, દાહ, વિષ (ઝેર ખાધું હોય) તે રક્ત-દોષ, મદાત્મ્ય, બ્રમ, પ્લાની, અતીસાર તથા ચાલવાથી થતી ઉલટી ઉર્ધ્વગામી, રક્તપિત્ત વિગેરેમાં ઠંડું પાણી વખાણવા લાયક છે.

ઉકાળેલું પાણી—ઉકાળેલું પાણી વેગવિનાનું; શીથ વિનાનું સ્વચ્છ કરેલું છે. ઉકાળેલ પાણી ઉકાળતાં તેને અડધું બાકી રાખેલું હોય, તેને ઉષ્ણોદક કહે છે. તે ઉષ્ણોદક કફ, મેદ, વાયુ. આમને મટાડે છે, દીપન છે, અસ્તિનું શોધન કરનાર છે, ઉષ્નરસ, શ્વાસ, તાવ મટાડે તેમજ ઉષ્ણોદક, સદા પથ્ય અને હિતકારી છે.

ચોથા ભાગનું ઉકાળેલું પાણી પથ્ય છે, વાયુથી થયેલા રોગો ને મટાડે છે. અડધા ભાગનું બાકી રાખેલું પાણી વાત તથા પિત્તને મટાડે છે.

ચોથા ભાગનું રાખેલું પાણી વાત, પિત્ત કફને (ત્રિદોષ) મટાડે છે. લોહાનો ગોળો તપાવીને લાલ કરી તેના ઉપર નાંખેલું પાણી

અથવા માટીની ઈંટને તપાવી તેને બોળા તૈયાર કરેલું પાણી તમામ દોષોને મટાડે છે ને સદા નીરોગી રાખે છે.

સુંઠ અથવા અજમો નાંખીને ઉકાળેલું પાણી (કમથી કરેલું) કફ રોગ તથા વાતરોગવાળાને પથ્યકારક છે પરંતુ પિત્તરોગવાળાને કાયદાકારક નથી. તમામ રોગમાં ઠંડુ પાણી વાપરવું નહિં.

પાણી તપાવવાના નિયમ

શુદ્ધરૂપમાં આઠમો ભાગ પાણી બાળાને પાવું, હેમંતરૂપમાં ચોથો ભાગ પાણી બાળવું, શિશિર, વસંતરૂપ તથા શિષ્મરૂપમાં અડધું પાણી બાળી અડધું રાખવું. રૂપનું વિપરીતપણું હોય ત્યારે તેમજ વર્ષાંરૂપમાં આઠમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે પાણી આપવું.

રાત્રે ઉષ્ણોદક પીવાથી કફના સમુહનું બેદન થાય છે, વાયુનું આકર્ષણ કરે છે, અજીર્ણને તરતજ પાચન કરે છે, તેથી રાત્રે ઉનું પાણી વાપરવું.

દિવસે ઉકાળેલું પાણી રાત્રે ભારે થઈ જાય છે, રાતનું ઉકાળેલું પાણી દિવસે ભારે થાય છે, માટે દિવસનું રાત્રે તેમજ રાતનું ઉકાળેલું પાણી દિવસે વાપરવું નહીં.

ઠંડુ પાણી ક્યાં વાપરવું નહિ

પડખાનું શૂળ હોય ત્યારે, રોજખમમાં, વાયુના રોગમાં, ગળું ઝલાઈ ગયું હોય ત્યારે, આફરાના વ્યાધિમાં, કોઠો જડાઈ ગયો હોય ત્યારે, તરતની શુદ્ધિ રેચ, ઉલ્ટી ધત્યાદીને લીધે કોઠો સાફ કર્યો હોય ત્યારે, અને તરતના આવેલા નવા તાવમાં, હેડકીના રોગમાં તથા સન્નિપાતના વ્યાધિમાં ઠંડુ પાણી વાપરવું નહિ.

કયા રોગમાં થંડું પાણી પીવું તે

અરોચક રોગમાં, સજેખમમાં, મેંઢામાંથી થુંક વારંવાર આવતું હોય તે રોગમાં (લાગ ઝરતી હોય) તે દરદમાં, સોજમાં, ક્ષયમાં, અગ્નિમંદ હોય ત્યારે, પેટના રોગમાં, કોષ્ટવિકારમાં, તાવ તથા નેત્ર-રોગમાં, વૃણમાં, મધુપ્રમેહમાં પાણી થંડું પીવું.

ઉકાળીને ઠંડુ કરેલું પાણી--ગોજો, હરસ, ગ્રહણી, ક્ષય, જઠરના રોગમાં અમિના મંદપણમાં, આફરામાં, સોજના વ્યાધિમાં ખાંડુરોગમાં, ગળાના ગલગંડમાં, પ્રણ વ્યાધિમાં, પ્રમેહ તથા નેત્રના

રોગોમાં, વાયુ અશ્વિ કફ, આડાનો વ્યાધિ તથા કફના રોગમાં, કુષ્ટ-રોગ અને સળેખમમાં ઉતું કરેલું પાણી ઠંડું કરીને થોડું થોડું આપવું.

જળ પચવાનો નિયમ—ઠંડું પાણી ૧ પ્રહરમાં પચી જાય છે. ઉકાળાને ઠંડું કરેલું પાણી અડધા પ્રહરમાં પચે છે અને ઉકાળાને નવશેકું પાણી પીવાથી, તેથી અડધા વખતમાં પચે છે, ઘર્ણું કરીને પાણી પચવવાના એ ત્રણ કાળ છે. ખીજા અંથોમાં ઠંડું પાણી પીધા પછી ૨ પ્રહરે પચે છે. ઉકાળા ઠંડું કરેલું ૧ પ્રહરે પચે છે ને નવશેકું તેથી અડધી વખતે પચે છે એ ૩ કાળ કહેલા છે.

પાણી વધારે પીવાથી મનુષ્યને આમૃત્વદિ થાય છે, આમની વૃદ્ધિથી મંદાગ્નિ થાય છે, મંદાગ્નિથી અજીર્ણ થાય છે, અજીર્ણથી જ્વરની ઉત્પત્તિ થાય છે, જ્વર આવવાથી ધાતુનો નાશ થાય છે, ધાતુના નાશથી એક પછી એક એમ સર્વ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

સાકરવાળું પાણી કફ કરે છે, પવન (વાયુ) મટાડે છે, ખડી-સાકરનાથી કરેલું પાણી વીર્ય વધારનાર છે તથા દોષનાશક છે. ગ્રોળ-વાળું પાણી મુતકચ્છ મટાડે છે, પિત્ત તથા કફ કરનાર છે.

નાળીયેરના પાણીના ગુણ—નાળીયેરનું પાણી સ્નિગ્ધ, મધુર, ઠંડું, હૃદયને હીત કરનારું, દીપન, અસ્તિશોધન કરનાર, (મૂત્ર, પંચન, આડો) સાક્ર લાવનાર, કામોત્તેજક, પિત્ત તથા તૃષ્ણા મટાડનાર છે, તેમજ હલકું છે.

દૂધના ગુણ

અગ્નિ પ્રદિપ્ત હોય તેને. બહુ દુગ્ધાણને, બાળકને, ધરડા માણસને કામદેવની ઇચ્છાવાળા પુરૂષને; દૂધ અત્યંત હિતકારી છે; કારણ કે દૂધ તરત વીર્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

જીર્ણજ્વર; મુતકચ્છ, રક્તપિત્ત; મદાત્મયકારી આત્મમાં વૈધોએ ગાયનું દૂધ વખાણ્યું છે. ગાયનું દૂધ મીઠું છે. ઠંડું છે, બારે છે, સ્નિગ્ધ છે, રસાયણ સ્વરૂપ છે, પ્રુષ્ટિ આપનાર છે, ધાવણ વધારનાર છે બાળ આપનાર છે જીવનરૂપ છે. વાયુ તથા પિત્તને મટાડે છે.

દૂધ આઠ પ્રકારનું છે--૧ ગાયનું, ૨ ભેંસનું, ૩ બકરીનું, ૪ ઉંટનું, ૫ સ્ત્રીનું, ૬ ઘેડીનું, ૭ હાથણીનું. ૮ ઘોડી વિગેરે ખરીવાળાં જનાવસૈનું. તેમાં કાળી ગાયનું દૂધ ઉત્તમ છે, વાયુ પિત્ત કફ મટાડે છે. પીળી ગાયનું દૂધ, વાયુ તથા પિત્ત મટાડે છે. રાતી ગાયનું દૂધ વાયુ

મટાડવામાં ઉત્તમ છે. કામરચિત્રિ ગાયનું દુધ પશુ તેજ ગુણવાળું છે. યોળી ગાયનું દુધ કફ કરનાર છે. તથા ભારે છે, નાનું વાછરડું હોય તેનું અથવા વાછરડા વગરની ગાયનું દુધ ત્રિદોષ કરનાર છે.

વિચાણાને ઝાઝા દિવસ થયા હોય તો (પાકટ) ગાયનું દુધ ત્રિદોષ મટાડનાર છે, તુપ્તિ આપનાર તથા બળ દેનાર છે. બોળ વિગેરે ખાવાથી નિકળેલું દુધ ભારે તથા કફ કરનાર, ઉષ્ણ, વીર્ય; સ્થૂળપણું, બળ, સ્થૂળપણું વધારનાર; અગ્નિ મંદ કરનાર છે અને ઠંડુ છે.

દુધના ક્ષીણના ગુણો—કાળી ગાયના દુધનું શીથ તથા બકરી ના દુધનું શીથ વખાણવા લાયક છે; તે અગ્નિનું મંદપણું; દુબળા પણું તેમજ ઝાડાવાળા રોગીને વિશેષેવડે કરીને ઉપયોગી છે. ઉત્સાહ વધારનાર છે; અગ્નિ દિપન કરી બળ આપનાર છે; સ્વાદિષ્ટ છે, વાયુ મટાડનાર છે. જલ્દી બળ આપે છે આટલા ગુણ ઉકાળેલ દુધમાંથી હાંડાથી હલાવી કાઢેલ શીથથી થાય છે.

ક્ષીણજવરવાળાને તાવ અતિસાર; આમરોગ, વિષમજ્વર, મનદાગ્નિના આશ્રયે થએલા રોગોમાં દુધનું શીથ વખાણવા લાયક છે.

ભેંસનું દુધ—મધુર છે, સ્વીકાશવાળું છે, ભારે, બળ આપનાર છે, નિદ્રા લાવનાર, વીર્ય વધારનાર છે, ઠંડુ છે. અભિષ્મંદિ (શરદી કરનાર) અગ્નિમંદ કરનાર છે.

બકરીનું દુધ—ગાયના દુધના જેવાજ ગુણવાળું છે, ગ્રાહિ છે. વિશેષ વડે કરીને દીપન છે, દલકું છે. ક્ષય, અર્શ, અતિસાર ત્રિદોષ, રક્તવિકાર, તાવ તથા શ્રમ મટાડનાર છે.

બકરીનું શરીર નાનું હોવાથી કડવા તેમજ તીખા પદાર્થો ખાવાથી; વળી બહુ ક્ષવાથી તથા થતું પાણી પીવાથી વિગેરે કારણોથી બકરીનું દુધ ત્રિદોષકર છે.

ઘેટીનું દુધ સ્વાદિષ્ટ, કેશ વધારનાર, સ્વિકાશવાળું વાયુ તથા કફ હણનાર છે, ભારે છે. કામને અનુસરીને થનારા વાયુના વિકારને મટાડે છે, અથવા કેવળ વાયુ મટાડનાર છે.

ઉંટડીનું દુધ—મધુર છે, રસ છે, ખાર; દલકું તથા દીપન છે. કમિ કુષ્ટ, કફ, આનાહ સોળ, ઉદરરોગ મટાડવામાં ઉત્તમ છે.

હાથણીનું દુધ—પચવામાં કઠણ છે, વાયુ તથા કફ કરનાર છે. ભારે છે, મીઠું (સ્વાદિષ્ટ) છે, પિત્ત જીતનાર છે, ઠંડુ છે, તથા શ્રમવાળાને હિતકારક છે.

ઘોડીનું દુધ-ઘોડીનું દુધ ગરમ છે, રક્ષિ છે. બળ આપનાર છે, શ્વાસ તથા વાયુ મટાડનાર છે, સર્વ એક ખરીવાળા પશુનું દુધ ખાટું, ખરું, હલકું તથા સ્વાદવાળું છે.

ગધેડીનું દુધ-શ્વાસ તથા વાયુ મટાડનાર છે, ખાટું છે, ખાર છે, રૂચિ તથા દિમિ કરનાર છે, કફ તથા ઉધરસ મટાડનાર છે, બાળ-કના રોગને મટાડનાર છે.

સીતું દુધ-હલકું છે. ઠંડુ છે, વાયુ તથા પિત્ત છતનાર છે. નેત્રની પીડા તથા નેત્રાભિષાતને મટાડનાર છે, નસ્ય તથા અશ્વચો-તનમાં હિતકારક છે. તેમજ પ્રલાપ (લવગી) મૂર્છા, બ્રમ, દાહવાળાને તૃષાવાળાને દોષો ભેગા થયા હોય તેવાને હિતકારક છે, જવરના આવ્યા પહેલાં જો મનુષ્ય ધાવણ પ્રાશન કરે તો જ રત્ની શાંતી થઇ જાય છે. દ્રાક્ષ નાંખીને મસળી કાઢેલું દુધ આહાર અર્થે વાપરવું. દોષજન્યમાં અતિસારમાં, શુળમાં ગ્રહણીરોગમાં, પાંડુરોગમાં, ક્ષયમાં અર્શરોગમાં, સોજમાં મંદાગ્નિ, અરૂચિ, લાળ ઝરવામાં, સજેખમમાં, કૃમિરોગમાં, ભગંદર, ઉદાવર્ત, અને કાકેરા એ રોગોમાં સ્ત્રીસ્તનપાન વખા-ણવા લાયક છે.

સીતું દુધ સ્વાદિષ્ટ છે. તુરં રસવાળું ઠંડુ છે, નસ્ય તથા અશ્વચોતનમાં હિતકારક છે. હલકું, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર છે.

ધારોષ્ણુ (દહોતી વખતે ગરમ) દુધ વખાણવા લાયક છે, ધારો-ષ્ણુ ભેંસનું દુધ વખાણવા લાયક છે. શિતોષ્ણુ ઉકાળી (ઉકાળી નવ શેકું) ઘેટીનું દુધ પથ્ય છે, ઉકાળી ઠંડુ કરેલું બકરીનું દુધ પથ્ય છે.

ભેંશનું દુધ પિત્ત મટાડનાર છે, ભેંટીનું દુધ વાયુ મટાડે છે; વાયુ તથા ગરમી ગાયના દુધથી મટે છે બકરીનું દુધ ત્રિદોષ મટાડનાર છે.

ગાયનું દુધ-ધારોષ્ણુ દુધ, પવનનો પ્રકાપ મટાડનાર છે, પ્રુષ્ટિ આપનાર છે, પાંડુ તથા કમળો મટાડે છે, ધાતુ તથા ઓજશક્તિ આપનાર છે, રસ વધારનાર છે, કાંતિ વધારનાર છે, દાહ તથા હાય પગ અને નેત્રમાં બળતરા થતી હોય તે તથા પિત્તના વ્યાધિ, કુષ્ટ, રક્તવિકાર, કૃશપાણું તેમજ બીજા દુઝળાપણાથી થતા રોગ જેવાં કે જઠરાગ્નિ મંદ થતી વિગેરે મટાડે છે.

કાચું દુધ શરદી કરનાર, ખારે, કફ તથા આમ વધારનાર છે, ગાય તથા ભેંસના દુધ શિવાય બીજાં સર્વે દુધ અપથ્ય છે.

ઉકાળેલું નવશેકું દુધ કફ તથા વાયુ મટાડે છે, ઉકાળી ઠંડું કરેલું દુધ પિત્ત મટાડે છે. આટલું પાણી નાંખી ઉકાળી આઠી રાખેલું દૂધ કાચા કરતાં વધારે હલકું છે તથા હિતકારક છે.

ઉકાળ્યા વિનાનું દુધ ૧૦ ધડીસુધી સાફ રહે છે. ઉકાળેલું દુધ તેથી બમણું ૨૦ ધડી સુધી સાફ રહે છે તે પથ્ય છે. પ્રાતઃકાળમાં રસ-વાળું દૂધ અનુકુળ પડે તેટલું (રૂચિ પ્રમાણે) પીવું તેમ જીર્ણીભવરમાં કફ ઓછો થયા પછી દુધનું પ્રાશન કરાવવું (પીકરાવવું) તે દૂધ પાન અમૃતસમાન જાણવું. તેજ દુધ જો તરૂણીભવરમાં પાવામાં આવે તો હલાહલ ઝેરની પેઠે મનુષ્યને મારી નાંખે છે. ચોથા ભાગનું પાણી નાંખીને યત્નવડે કરીને ઉકાળેલું દુધ નિયમમાં આપે તો તમામ જાતના રોગો મટે છે. બળ આપે છે, પુષ્ટિ આપે છે. દુધ ઓળ વધારનાર તથા અતિશય પ્રશસ્ત છે.

પૂર્વાન્હકાળ. (સવારમાં દુધ બળ આપનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, અગ્નિની વૃદ્ધિ કરનાર છે.

મધ્યાન્હકાળ (બપોરે) બળ આપનાર, રૂચિ કરનાર, મુત્રકૃત્ચ તથા પથરીને બેદન કરનાર છે.

બાળકને અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર છે, ક્ષયરોગમાં બળ આપનાર છે, વૃદ્ધ પુરૂષોને રેત (વીર્ય) આપનાર છે.

રાત્રે દૂધ ધણી દોષ મટાડે છે તે દરેક મનુષ્યે હંમેશાં સેવવા યોગ્ય છે.

દૂધ ક્યારે ખાવું નહિ

નવિન તાવમાં, અગ્નિમંદમાં; આમ દોષમાં, કુષ્ટ વ્યાધિ વાળાએ. શુળવાળાએ, કફના દોષવાળાએ, ઉધરસ વાળાએ, દુધનું પાન કરવું નહિ, વિશેષ કરીને કૃમિના દોષો મટાડે છે.

સાકર સાથે દુધ કફ કરે છે; પવન મટાડે છે. ખડી સાકર સાથે દૂધ વીર્ય વધારનાર તથા દોષ મટાડનાર છે.

ગોળ સાથે દુધ મુત્રકૃત્ચ મટાડે છે તથા પિત્તને કફ કરે છે.

દુધ ઉકાળ્યા વગર ખાવું નહિ. ઉનું કચું હોય તો પશુ લવણ સાથે કઠી ખાવું નહિ.

ખીકું સંધાન, (મધ) તુરા પદાર્થો, મગ, ધી શેરડી સાથે દુધ ખાવું નહિ. કંદ તથા બીજા એવા ફળ સાથે દૂધ ખાવું નહિ.

દુધના મિત્ર પદાર્થો

કેરી, દ્રાક્ષ, મધ, ધી, માખણ આદુ, ખીંપર, ખરી, સાકર, પાવા (સંધવ, પડવાહ, મુંદ, હરડે, એટલા પદાર્થો મધુરવર્ગમાં દુધ સાથે સારા છે. ખાટા વર્ગમાં આંબળાં પથ્થ છે. મધુર રસમાં સાકર, શાક વર્ગમાં પરવળ, તીખામાં આદુ, તુરામાં જવ, લવણમાં સિંધવ ઉપયોગી છે.

દૂધ સાથે કયા પદાર્થો ખાવા નહિ

મત્સ્ય (માછલાં) માંસ, ગેળ, મગ, મુળા સાથે દુધ ખાય તો કોડરૈગને ઉત્પન્ન કરે છે.

શાક જાંબુ, સુરા (મધ) સાથે દુધ ખાય તો સર્પના ઝેરની પેઠે તેનું ઝેર એકદમ મારી નાંખે છે.

નીચેના પદાર્થોને ત્રેળવીને દુધ કદી ખાવું નહિ

ખધા ઉના ઘટ અગર પ્રવાહિ પદાર્થ સાથે દૂધ ખાવું નહિ.

મુળા-(લીલાં શાકો) રાન તુળશી, સરગવો, રાતીરાહ, લસણ, ડુંગળા, તેલ, ખોળ, સરસવ, કોહું, જાંબુ, લીંબુ, ફણસ, ખીન્નેડ, વાંસ, જોર, કેળું, ખાટુ દાડમ અને આ પ્રમાણે બીજાં ફળો તેજ પ્રમાણે બીલીનું ફળ વિરુદ્ધ છે. આવા વિરુદ્ધ પદાર્થો એકાદ પણ દૂધ સાથે ખાવામાં આવે તો બહેરાપણ, આંધળાપણ, વર્ણનું બદલાવું, મુગાપણ થાય છે અને વખતે મરી પણ જાય છે.

દુધની મલાઈના ગુણ-ઉકાળેલ દુધના ઉપરની તર દૂધમાં જોવીજ છે. તે તર બારે છે ઠંડી છે. ધાતુ વધારનાર છે. લોહિ વિકાર તથા વાયુ મટાડે છે.

દહિંના ગુણ.

ગાયનું દહિં ઉત્તમ છે. બળ આપનાર છે, પાકમાં સ્વાદવાળું છે, રચિ ઉપજાવનાર છે, પવિત્ર છે, દીપન છે, સ્નિગ્ધ છે, પુષ્ટિ આપનાર છે તેમજ વાયુ મટાડનાર છે.

બેંશનું દહિં-બહુ સ્નિગ્ધ (ચીકાશવાળું) કફ કારક, વાયુ તથા પિત્ત મટાડનાર છે. પાકમાં સ્વાદવાળું છે, અભિષ્યદિ (શરદી કરનાર) છે, વીર્ય વધારનાર છે, બારે છે તથા લોહિ બગાડનાર છે.

ખકરીનું દહિં-ઉત્તમ છે. ગ્રાહિ (ઝાડો ખાંધનાર) છે, હલકું છે. વાત પિત્ત તથા કફ ત્રણે દોષો મટાડનાર છે. શાસ, ઉધરસ, અર્શ, ક્ષય, કુબળાપણ વિગેરે દુર કરે છે ને દીપન છે.

સાર કાઢી લીધેલું, ઉપરથી તર કાઢી લીધેલું (સાર વગરનું) દહિં, આહિ છે, તુર છે, વાયુ કરનાર, હલકું, દસ્ત તથા પવન, પેશાબ પિગરે રોકી રાખનાર છે. દીપન, રુચિકારક, ગ્રહણી રોગનો નાશ કરનાર છે. અહધ મળેલું દહીં દાહ કરનાર, ઝાડો પેશાબ થવનાર ત્રિદોષકારક છે.

મંદ દહિં (અધકચરૂં) દુધની પેઠે અસ્પષ્ટ (દિખાઇ આવે તેવો નહિ) રક્તવાળું જરા જાડું થાય છે. સાકર સાથે દહીં ખાવું એ ઉત્તમ બોજના છે. તરશ, પિત્ત રક્તના વ્યાધિ તથા દાહ મટાડે છે.

જાળ સાથે દહિં વાયુ મટાડનાર છે. કામોતેજક પૌષ્ટિક તથા તુષ્ટિ આપનાર તથા ભારે છે. રાત્રે દહિં ખાવું નહિ. તેમજ ધી, સાકર વિનાનું પણ ખાવું નહિ. મગની દાળ વગરનું, મધ વિનાનું, ઉતું કરીને પણ દહીં રાત્રે ખાવું નહિ, આંખનાં વગરનું દહિં પણ ખાવું નહિ, રાતે દહિં ખાવું એ વખાણવા જેવું નથી, કદાચ ખાવું પડે તો ધી તથા પાણી નાંખીને ખાવું.

રક્તપિત્ત તથા કફના વિકારમાં દહીં ખાવું કદિ હિતકર નથી. મુત્રકચ્છના રોગમાં, સજેખમમાં, ટાઢીયા તાવમાં, ત્રિશમન્વરમાં અતિસારમાં, અરૂચિ, કૃશપણું એવા વિકાર માટે દિવસે દહીં ખાવું યોગ્ય છે.

હેમંતરત્ન, શિશીરરત્ન તેમજ વર્ષારત્નમાં દહીં ખાવું યોગ્ય છે.

શરદ-ગ્રીષ્મ-વસંતમાં દહીં ખાવું એ ઘણું કરીને નિષ્ફલ છે; સાંઝે નથી; માટે ખાવું નહિ.

દહીંના ઉપર જે પાણી છે તે મસ્તુ કહેવાય છે, તે મસ્તુ બ્લાનિ મટાડનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, બળ આપનાર છે, હલકું છે, ખાવાની ઇચ્છા કરાવે તેવું છે, નાડીયોતું શોધન કરનાર છે, આનંદ આપનાર છે. કફ, તરસ, વાયુ મટાડનાર છે. વૃધ્ધ નથી પણ મન રાજી રાખે છે. તે મળના સંગ્રહને જલદી અવાવનાર છે.

દહીંના ઉપર જે જાડો ભાગ છે તે ઘન કહેવાય છે (તર) તેમાં રહે છે; (ચીકણી છે) તેને સર કહે છે, પાણીને મસ્તુ કહે છે, સર સ્વાદવાળી છે, ભારે છે, વૃધ્ધ છે, વાયુ તથા અગ્નિનો નાશ કરે છે, અસ્તિ શુદ્ધ કરનાર છે; ખાડું છે, પિત્ત તથા કફને વધારનાર છે.

ધોળા-મયિત ઉદ્ધિયત, તક એ પ્રમાણે ડાસના ૪ પ્રકાર છે.

પાણી ન નાંખતાં ત્રીકાશવાળી તર સહિત વસોવવામાં આવે તે ઘોળ (ઘોળવુ) કહેવાય છે, તર કાઢી નાંખીને પાણીને નાંખીને વસોવવામાં આવે તે મથિત કહેવાય છે. ત્રોથો ભાગ પાણી નાંખીને વસોવવામાં આવે અને માંખણુ કાઢી લે તે તક કહેવાય છે. ત્રોથું પાણી નાંખીને વસોવવામાં આવે તે ઉદ્દિશ્વ કહેવાય છે, દેવોદાસના રીવાજ પ્રમાણે અર્ધા જળથી તક જાણવી. કાશીના રાજ્ય ધન્વંતરી, શુશ્રુત આચાર્યના ગુરુ પ્રજ્ઞતી (આચાર્ય)ના મત પ્રમાણે ત્રોથા ભાગનું પાણી નાંખીને વસોવવું એ ઉદ્દિશ્વ કહેવાય છે.

ઘોળ વાયુ તથા પિત મટાડે છે, મથિત કફ પિત મટાડે છે, તક ત્રિદોશ મટાડે છે, ઉદ્દિશ્વિત કફ કરનાર છે.

ગાયત્રી તક દીપન છે, બુદ્ધિ વધારનાર છે, હરસ, ત્રિદોશ મટાડનાર છે, ગુલ્મ તથા જાડાવાળાને હિતકારક છે અને બરોલ તથા હરસ તથા ગ્રહણિરોગમાં વાપરવી.

ભેંસની તક કફ કરનાર છે; લોચા જેવી છે; સોળ કરનાર છે, ભારે છે.

બકરીની છાશ, સ્નેહવાળી, હલકી છે, ત્રણે દોષ મટાડનાર છે, ગોળો, હરસ, ગ્રહણી, સોળે, પાંડુરોગ મટાડનાર છે.

વાયુના રોગમાં ખાટી છાસ, સિંધવ સાથે લેવી. પિતના વ્યાધિમાં, મધુર છાસ સાકર સાથે લેવી. કફના વ્યાધિમાં રક્ષ, તક. સુંઠ, મરી, પીપર તથા જવખાર સાથે લેવી, મુત્રક્રંચમાં ગોળ સાથે લેવી પાંડુ રોગમાં ચિત્રક સાથે આપવી.

હિંગ જીરું નાંખીને કરેલું ઘોળ અને જેને સિંધવનો પાશ આપેલ છે તેવું ઘોળવું તે અત્યંત વાત્ત્વ છે. હરસ તથા જાડાને મટાડનાર છે. રૂચિકારક છે, પુષ્ટિકારક છે, બળ આપનાર છે, પેદાવું શુભ નાશ કરવાવાળું છે, ઠંડીના વખતમાં અગ્નિમંદપણમાં કફ તથા વાયુના રોગમાં, અરૂચી તથા નાડીયોના રોગમાં અમૃત જેવી છે.

તક ક્ષત (ઉરક્ષત)વાળા રોગીને આપવી નહિ, ઉનાળાના વખતમાં વાપરવી નહિ, દુગળા માણસે ખાવી નહિ. સુર્ણ, બ્રમ તથા દાહ વાળાએ વાપરવી નહિ. તેમજ રક્તપિતના રોગીએ વાપરવી નહિ.

છાસ (મીઠું) સીંધવ નાંખીને ખાવાથી ગ્રહણી રોગમાં દીપન છે, લવણ વિનાની છાસ ગ્રહણી તથા અર્શના વિકાર કરે છે, બૃષ્ઠ વધારે છે, નેત્ર રોગને મટાડે છે, શૂક્રત આપે છે, રક્ત તથા માંસ

વધારે છે, આમનાશક છે, કફ તથા વાયુ હણનાર છે. એ આઠ ગુણ તકમાં કહેલા છે.

કાચી તક કોકાનો કફ તોડે છે, કંઠમાં કફ કરે છે, પીનસ; આસ, કાસ વગેરેને પાકી તક મટાડે છે.

તકને સેવન કરનારો કદી પીકા પામતો નથી, હાસથી બળેલા રોગો કદી ફરી થતા નથી. જેમ દેવતાઓમાં અમૃત પ્રધાન છે, તેજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં મનુષ્ય માટે હાસ અમૃત પ્રધાન જાણવી, તકથી મંથ હલકું છે, તર્ક કુર્ચિકા હઠી તથા હાશના ગુણવાળી છે. ગાય, બકરી, ઘેડી, બેંસની તક હઠી જેવા ગુણવાળી છે.

જે કૈલાશમાં તક હોત તો મહાદેવજીનો કંઠ લીસો થાત નહિં. કદાચ વૈકુંઠમાં તક હોત તો હજી સુધી કેશવ ભગવાનનું શરીર કાળુ શા માટે રહેવું જોઈએ ? ઇંદ્રને બગંદર, ચંદ્રમાને ક્ષય, ગણપતિનું મોઢું પેટ, તેમજ કુબેરને કોડ, અને અગ્નિમાં ગરમી, શા માટે જોવામાં આવત માટે ત્યાં તક નથી એવો ભાવાર્થ છે.

માંખણના ગુણો

ગાયનું માંખણ—ગાયનું માંખણ ઠંડું છે, વીર્ય વધારનાર છે, વર્ણ, બળ તથા અગ્નિ કરનાર છે, સંગ્રાહિ છે, વાયુ, પિત્ત; અર્શ, ક્ષય, અર્દિત તથા ઉધરસ મટાડનાર છે.

તે બાળક તથા વૃદ્ધને હિતકારક છે અને નાનાં બચ્ચાને અમૃત સમાન છે.

બેંસનું માંખણ—બેંસનું માંખણ વાયુ તથા કફ કરનાર છે, દાહ, પિત્ત, તથા શ્રમ હરનાર છે, મેદ તથા વીર્ય વધારનાર છે.

બકરીનું માંખણ—ત્રિદોશ મટાડનાર છે તે માંખણમાં સૌ થી શ્રેષ્ઠ છે.

દુધમાંથી કાઢેલું માંખણ—દુધનું માંખણ અતિ સ્નિગ્ધ છે, ચક્ષુને તેજ આપનાર છે, રક્તપિત્ત મટાડે છે. વીર્ય વધારનાર, બળ આપનાર, આહિ, મધુર અને શીતળતામાં શ્રેષ્ઠ છે.

તાણું લરલણું કાઢેલું માંખણ—તાણું માંખણ સ્વાદિષ્ટ આહિ, ઠંડું હલકું છે, શુદ્ધિ વધારનાર, કંઠ તુરૂ તથા ખાકું છે, તેમાં કંઠ બાંધતો બાજ રહેવાથી છે.

ઝાઝા--દિવસનું માંખણ ખાર, તીખુ, ખાટું હોય છે. તેથી ઉલટી, હરસ, કુષ્ટનો કોપ કરે છે, કફ કરનાર છે, ભારે છે, મેઢ વધારનાર છે, જુના માંખણના એ ગુણ છે.

ધીના ગુણો.

ગાયનું ધી--યુદ્ધિ,કાંતિ, યાદદાસ્તિ વધારવાવાળું, બળ આપવા વાળું, ધારણશક્તિ કરવાવાળું, શરીરની શુદ્ધિ કરવાવાળું છે, વાયુ મટાડનાર, શ્લેષ્મ મટાડનાર, સ્વર આપવા વાળું, પિત્ત હજીનાઈ તથા પોષ્ટિક છે. અગ્નિની વૃદ્ધિ કરનાઈ છે, પાકમાં મધુર છે. કામોત્તેજક છે, શરીર મજબુત કરનાર છે. ધીમાં ઉત્તમ ગાયનું ધી બહુ ગુણવાળું છે તેથી તેને તાજી જ હંમેશાં સેવન કરવું જોઈએ.

ગાયનું ધી અમૃત જેવું છે, વિષ મટાડનાર છે, નેત્રને તેજ આપનાઈ છે, આરોગ્ય આપનાઈ છે, વીર્ય વધારનાર, રસાયણ સ્વરૂપ છે, મંદ યુદ્ધિવાળાને અત્યંત યુદ્ધિ વધારનાર છે, તથા સ્નેહમાં ઉત્તમ છે. એમ કાલા માણસે એ વખાણ કરેલાં છે.

ભોજનું ધી--ઉત્તમ ધારણશક્તિ આપનાર છે. સુખ દેનાઈ, કાંતિ આપનાઈ, વાયુ તથા કફ હજીનાઈ છે, બળ આપનાર છે, શરીરનો વર્ણ ઉત્તમ કરનાર છે. તેમજ હરસ, શ્લેષ્મના વિકાર મટાડનાર છે, મંદાગ્નિ પ્રાપ્ત કરનાર છે, ચક્ષુને હિત કરનાર છે. ગાયના ધી કરતાં બદલામાં હૃદયને હિતકારી તથા મનોહર છે તેથી સૌને પ્રિય છે.

બકરીનું ધી--અગ્નિદીપન કરનાર છે, ચક્ષુને હિતકારક છે. બળવર્ધક છે. ઉદરસ, શ્વાસ, ક્ષયમાં પથ્ય છે ને પીવામાં હલકું છે.

ઘેટીનું ધી--અત્યંત ભારે છે, તેથી સુકુમાર માણસોને પીવા યોગ્ય નથી (ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે) એ તત્કાળ બળ તથા પુષ્ટિ આપે છે. ઉંટડીનું દુધ સોજનો નાશ કરે છે.

તાજીનું ધી--ભોજનની તૃપ્તિ કરવામાં તથા મહેનત કરી હોય ત્યારે તાજી ધી વાપરવું. બળનો ક્ષય થયો હોય ત્યારે, પાંડુરોગમાં, કમળો તથા નેત્રરોગમાં તાજી ધી વાપરવું.

જીનું ધી વાપરવું--દસ વર્ષ રહેલું ધી જીનું કહેવાય; તે જીનું ધી ત્રિદોષ તથા ત્રિભીરોગ મટાડવામાં ઉત્તમ છે. મૂર્છા, કુષ્ટ, વિશ, ઉન્માદ, ગ્રહ, અપરમાર (વાધ)નો નાશ કરે છે. દશ વર્ષથી વધારે વયનાં જીનું ધી રસાયણ કહેવાય છે સો વર્ષનું જીનું ધી કુંભસર્પી

રાક્ષસ બાધા મટાડે છે. તેથી વધારે જીવ તે મહાધૃત રાજાઓને પીવા યોગ્ય છે. કેમકે તે મહાધૃત ગુણમાં અધિક છે. જેમ જેમ જીવ ચાય છે તેમ તેમ તેનો ગુણમાં વધતો જાય છે; જીવું ધી ખાવાથી હિંદરસ મટે છે, આંજવાથી આંખોના રોગોને મટાડે છે, માથે ચોળવાથી હિર્વજંતુ રોગોને મટાડે છે, જેમ જીવું ધી તેમ વધારે ફાયદા કારક છે.

રાજક્ષયવાળાએ—કફના આશ્રયવાળા રોગમાં, આમવાળા રોગમાં, વિશુચિકા, મળાવરોધમાં, મદાત્મ્યરોગ, જ્વર, મંદાગ્નિ, પ્રમેહ એ વ્યાધિમાં બાળક અથવા વૃદ્ધને માટે બહુ ધી વાપરવું નહિ.

તેલના ગુણો

તમામ જાતના તેલ વાયુને મટાડનાર છે, તલનું તેલ વધારે સાફ છે, તલનું તેલ યોગવડે કરીને વાપરવાથી તમામ રોગ મટાડે છે.

તલનું તેલ—કેશને સુશોભિત કરે છે, મધુર છે, કડવું, પુર, ગરમ, તીક્ષ્ણ છે, બળ આપનાર છે, કફ, વાયુ, ક્રમિ, ખરજ, મળ ચળ ને બીજી પીડા મટાડનાર છે. તેમજ કાંત આપનાર છે. તલ નું તેલ, ચળ મટાડનાર છે, ક્રાંતિ વધારનાર છે, તેજ વધારનાર છે, આંદાં રૂઝવનાર છે. તેવું તલનું તેલ બાળક તથા વૃદ્ધને માટે પથ્ય છે. તેલ પિત્તરોગવાળાને તથા રક્તના વ્યાધિવાળાને તથા મહા વાત વિકાર સંબંધી રોગવાળાને પથ્ય નથી. તેમજ તેલ વાયુના વિકારના સર્વ દોષ મટાડે છે.

ઝેરંડીનું તેલ—દીવેલ બળ આપનાર છે, બારે છે, ગરમ છે, સ્વાદિષ્ટ, દસ્ત લાવનાર છે, રાતા ઝેરંડાનું તેલ અત્યંત ઓકાશ વાળું આમગંધી પિત્તકારક કડવું તથા ગરમ છે, ઝેરંડીનું તેલ ક્રમિ નાશ કરનાર છે, તમામ જાતનાં શુળ મટાડનાર છે, વાયુ મટાડનાર છે, કુષ્ટ મટાડનાર છે, રસાયણ સ્વરૂપ છે, પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર તથા વાયુનું શોધન કરનાર છે. વધરાવળ, ગોળા, વાયુ, અને કફ મટાડનાર છે, પેઠના રોગ, વિશમજ્વર તેમજ વાયુના શુળરૂપી હાથીને મારવા માટે ઝેરંડ સ્નેહ રૂપી કેશરી છે તે સિંહની પેઠે વાયુના શુળને હરાવે છે.

સરસીયું તેલ—ક્રમિ મટાડે છે, કુષ્ટ, કંક, (ચળ (ખસ) મટાડે છે, હલકું છે, પિત્ત તથા રક્તને દુષિત કરે છે, મંદબ્યાધિ, કાનના રોગ, શિરોગ્રહને મટાડે છે.

કસુંબીનું તેલ—મળ રોકનાર છે. પાકમાં તીખું, ભારે, દાઢ કરનાર, વિશેષવટે કરીને તમામ દોષ કોપાયમાન કરે છે.

રાઈનું તેલ—સરસવના જેવું છે, તે મૂત્રકચ્છ, મળ, ખસ મટાડે છે દાદર ક્રમિનો નાશ કરે છે તેમજ તિક્ષ્ણ છે.

અગત્તીનું તેલ—આંખને ખગાડનાર છે, પિત્ત કરનાર તથા વાયુ મટાડનાર છે.

બહેડાનું તેલ—કફ તથા વાયુ મટાડનાર છે, કંથ સુધારનાર છે, નેત્ર તથા કાનને તર્પણ કરનાર છે.

માલકાંકણીનું તેલ—પિત્ત કરનાર છે, સ્મૃતિ તથા બુદ્ધિ વધારનાર છે.

લીંબોળીનું તેલ—કુષ્ટ નાશક છે, વ્રણ, પ્રમેહ તથા મોટા ક્રમિ મટાડનાર છે.

તમામ ધાન્ય તથા ફળના તેલો તેમના જેવા ગુણવાળા હોય છે. તેના લેપ ખરજ, અને મળનો નાશ કરનાર છે.

મધના ગુણો

મધ—ત્રિદોષ મટાડનાર છે, તેમજ સન્નિપાત વિગેરેનો નાશ કરે છે. વાત, પિત્ત, કફ જુદા જુદા પણ મટાડે છે. હેડકી, શ્વાસ, ક્રમિ, હર્દિ, મોહ, તુષ્ણા, વિષને હણનાર છે.

માક્ષીક—બ્રામર, ક્ષોદ્ર, પૌટિક, છાત્ર, આર્ધ્ય, ઓદાલક અથવા દાલક એ આઠ મધના જાતો છે.

માક્ષિક મધ—તેલ જેવું છે. બ્રામર સ્ફટિક જેવું છે, ક્ષોદ્ર મધ, કાળાશપડું રાત્રું વર્ણનું હોય છે. પૌટિક તેલના જેવું; છાત્ર મધ પીળું તથા ભુંખરા રંગનું છે. આર્ધ્ય મધ શીકું પીળું હોય છે. ઓદાલક પીળું તથા કપિલવર્ણનું અને દાલક અનેક વર્ણનું હોય છે.

માક્ષીક મધ ઉત્તમ છે, તે હલકું છે તથા નેત્રના રોગને મટાડનાર છે.

બ્રામર મધ રક્ત તથા પિત્તને મટાડે છે; મૂત્ર નહિ કરવા વાળું ભારે છે.

નવું મધ શરદી કરનાર છે, રિન્ગ્ધ કફ મટાડવામાં શ્રેષ્ઠ તથા હસ્ત સાફ લાવનાર છે.

જુનું મધ ગ્રાહી છે; રૂક્ષ છે, મેદ મટાડનાર છે, અતિલેખન છે.

પિત્ત તથા તરસ, નેત્રમાં પાણી આવવું, રક્તગુલ્મ, ક્રમ્મિ, શુળ, કુષ્ઠ, શસ્ત્ર વાગવું, હૃદયનો અલિધાત, ક્ષય, પ્રમેહ, ઉદરનો રોગ હેડકી, પિત્તાતિસાર, અલ્પી રોગ એ તમામ જાતના રોગો મધથી મટી શકે છે.

ક્ષયમાં માલિક જાતનું મધ વાપરવું. આમર રક્તપિત્ત મટાડે છે, ક્ષોદ્ર પ્રમેહ મટાડનાર છે, વ્રણમાં પૌષ્ટિક નામનું મધ ઉત્તમ છે, છાત્ર નામનું મધ વખાણવા લાયક છે. આર્ધ્ય નામનું મધ આંખના રોગમાં ઉત્તમ છે. ઔદાલક કેડ મટાડનાર છે. દાલક ર્ચ કરનાર છે, એ પ્રમાણે મધના વિશેષ ગુણો સુનિ લોકોએ કહેલા છે.

૪૪ તોલા મધ, ગાયનું દુધ તોલા ૩૨, હળદર તથા હરડેદળ દરેક ૪-૪ રૂપીયા બાર, બધું મધ શિવાયનું એકત્ર કરીને ઉનું કરવું પછી નીચે ઉતારી તેમાં મધ નાંખવું તે મધ કરવાની રીત છે.

શેરડીના દોષ ગુણ

શેરડી સ્વાદવાળી છે, બારે છે, ઠંડી છે, પૌષ્ટિક છે, સ્નિગ્ધ છે. બળ આપનાર છે, જીવન આપનાર છે, વાયુ તથા પિત્ત મટાડે છે. મુત્ર કંક તથા ક્રમ્મિ ઉત્પન્ન કરે છે. શેરડી મુગમાં અતિ મધુર છે, મધ્યમાં સાધારણ મંદી છે, આગળ ગાંઠના ભાગમાં ખારો રસ રહેલો છે. રાત્રિ શેરડી બારે છે. ઠંડી છે, વ્રણ રક્તપિત્ત તથા મુત્રકચ્છને મટાડે છે. શેરડી શીતળ છે, સ્નિગ્ધ છે પૌષ્ટિક છે, કંક કરવાવાળી છે, દસ્ત લાવનાર છે, કાળી શેરડી પણ તેવા જ ગુણવાળી છે વિશેષ કરીને દાહ મટાડનાર છે. વંશક (લાંબી કાતળીવાળી શેરડી, કાંઈ કંક કરે છે, વીર્ય વધારનાર છે, સ્નિગ્ધ છે, વિપ્લવ મટાડનાર છે.

પૌડ્રીક (કાખર ચીતરી) શેરડીના સારા સારા પતિકાને રાત્રે ચંદ્રના કિરણમાં રાખવા, સવારે ઉઠીને યથાશક્તિ પચી શકે તે પ્રમાણે યુક્તિથી ખાવાથી લાંબા વખતનો તાવ, ટાઢીયો તાવ, જીર્ણ જવર, ક્ષય થકી જલ્દી સુકાઈ જવું તે રોગ મટે છે. પિત્તનું શમન થાય છે, શરીર પુષ્ટ થાય છે, બળ વધે છે, અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે.

દાંતથી શેરડી ચાવીને ખાય તો જો શેરડી કુણી હોય તો તે દાંતને મીઠાશ આપે છે. વીર્ય વધારનાર છે. રક્તપિત્તનું શમન શ્રેષ્ઠ રૂપે કરે છે, શીતળ છે, શ્રમ મટાડે છે; કાંઈક કંક કરનાર છે, સ્નિગ્ધ

છે, હૃદય છે; બદ્ધ છે. રૂચિકારક છે, આનંદ વધારે છે, મુત્ર સ્વચ્છ કરનાર છે. શરીરની કાંતિ લાવનાર છે, બળ આપનાર છે, ખૂબીય તથા તૃપ્તિ આપનાર છે. ખાધા પહેલાં શેરડી ખાયતો પિત્ત મટાડે છે. ખાધા પછી ખાવાથી પિત્તનો પ્રકોપ કરે છે, ખોરાકના વચ્ચમાં ખાય તો બારે છે. એ પ્રમાણે શેરડીના ત્રણ ગુણો છે.

કાષ્ઠીત કાઠવી-ભારે છે, શરડી કરનાર છે, દોષ કરનાર તથા મુત્રનું શોધન કરનાર છે.

ગોળ-મીઠો છે, ખારો છે, ભારે છે, ગરમ છે, કફ તથા વાયુ મટાડનાર છે, પિત્ત તથા રક્તના દોષોમાં અપથ્ય છે, જેમ જુનો તેમ રસાયણશક્તિ લાવનાર અને ક્ષાયદાકારક છે.

જુનો ગોળ-પિત્ત મટાડનાર છે, રૂચિકારક છે, હૃદયને હિતકર, ત્રિદોષને મટાડનાર છે, સંયોગથી તાવ મટાડનાર, દાહ અને સંતાપ મટાડનાર છે, શાંત આપનાર છે, ઝાડા તથા પેશાબના રોગો મટાડનાર, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર, પાંડુ તથા પ્રમેહ મટાડનાર છે.

ખડી સાકર-સાકર દસ્ત લાવનાર, ભારે, વાનપિત્ત મટાડનાર તથા ઠંડી છે. વીર્ય વધારનાર, શ્રમ, થાક, ગ્લાનિ ઉલટી, દાહ, મૂર્છા તથા મેહ મટાડનાર છે.

મીઠી સાકર-સાધારણ રૂચિકારક, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, મોહ, દાહ, મદ, શ્રમ તેને ખાંડ મટાડે છે, તે ઠંડી તથા ભારે છે, પિત્ત તથા વાયુ મટાડે છે.

સિતા, ફીસી સાકર-પક્ષી, એ ચીનાઈ સાકરના મદનપાલ નિષ્કંઠમાં બેદ છે, સિતા હિમ છે, દસ્ત લાવનાર છે, શક્તિ આપનાર છે, બળ તથા તૃપ્તિ કરનાર છે. હલકી છે, તરશ, ગ્લાનિ, મહેનત, પિત્ત, રક્તદાહ, મોહ, વાયુને મટાડનાર છે.

આધવી શર્કરા-(મધની સાકર) રૂક્ષ છે; પિત્ત તથા રક્તના વિકાર મટાડે છે, ભારે છે.

આઠ પ્રકારનાં મુત્ર

ભેંશ, બકરી, મેંઠી(ધેત્રી), ૪ ગાય, ૫ ઘોડી ૬ ગધેડી, ૭ ઉંટડી, હાથા એ રીતે આઠ પ્રકારનું મુત્ર શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

ગોમૂત્ર-તીખું, કડવું, ગરમ, સારવાળું, લેખન (ઉખેડનાર),

સર (દસ્ત લાવનાર)છે, હૃદયુ છે. અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર છે. બુદ્ધિ વધારનાર છે, પિત કરનાર, કફ તથા વાયુ મટાડનાર છે, શુળ ગુલ્મ ઉદર, આનાહ, થાપ ઇત્યાદિ વિકારોમાં, આશ્વાપન બસ્તિ વિગેરેમાં મૂત્રના પ્રયોગની યોજનાઓમાં ગાયના મૂત્રનો ઉપયોગ કરવો.

બકરીનું મૂત્ર—ઉદરસ તથા શ્વાસ મટાડનાર છે, સોજા કમળા પાંડુરોગ મટાડે છે; રૂક્ષ, ગરમ, તીખું છે. તથા જરા પવન કોપાવનાર છે.

ઘેટીનું મૂત્ર—બરોહ, ઉદરના રોગ, શ્વાસના વ્યાધિ, ઉદરસ, સોજા અને બંધકોશને મટાડનાર છે. તે ખારું, તીખું, કડવું, ગરમ. તથા વાયુ મટાડનાર છે.

ભેંસનું મૂત્ર—દરસ, ઉદરના રોગ, શુળ, કુષ્ઠ, મેહ, વિમુચ્ચિકા, આહરા, સોજા, ગુલ્મ પાંડુરોગમાં ભેંસનું મૂત્ર સાડું છે.

હાથણીનું મૂત્ર—કડવું, ખારું, મળબેદક, વાયુ મટાડનાર છે. પિત કોપાવનાર, તીક્ષ્ણ, ક્ષારવાળું છે. કોલાશ નામના કોડમાં હાથાનું મૂત્ર વાપરવું.

ઘોડીનું મૂત્ર—અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર છે, તાખું છે, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ છે. વાયુના રોગના વિકારને મટાડે છે, કફ મટાડે છે, રૂક્ષને દાદરનો નાશ કરે છે.

ઉંટડીનું મૂત્ર—કુષ્ઠ, ઉદર, ઉન્માદ, સોજા, અર્શ, કમિ, વાયુ મટાડે છે, ઝેરના દોષ મટાડે છે, માનસિક રોગ મટાડે છે, (અપસ્માર) વિગેરે તેનો નાશ કરનાર તેમજ તીક્ષ્ણ છે.

ગધાડીનું મૂત્ર—દીપન છે, કમિ, વાયુ તથા કફ મટાડનાર છે, તુરં છે, કડવું છે, તે હેડકી તથા શ્વાસ મટાડવામાં ઉત્તમ છે.

મનુષ્યનું મૂત્ર—પિત, રક્ત, કમિ મટાડનાર છે, રેચન, કફ, વાયુ, મટાડનાર છે, કડવું મોહ મટાડનાર તથા વિષ મટાડનાર છે.

ઔષધોના ગુણ

૧ હરડે ૨ બેડાં ૩ આંબળાં એ ત્રણ મેળવવાં તે ત્રિક્ષ્ણાં કહેવાય છે.

ત્રિક્ષ્ણાં—ત્રિક્ષ્ણાં સોજા; પ્રમેહ તથા વિષમજ્જર મટાડે છે, દીપન છે, કફ તથા પિત્ત મટાડે છે, કોડ મટાડનાર તથા રસાયણ છે, ધી તથા મધ સાથે ખાય તો નેત્રના તમામ રોગ મટાડે છે.

ત્રિકટુ—પીંપર, મરી અને સુંઠ, એ ત્રણ વાનાં મેળવવાં તે ત્રિકટુ.

કહેવાય છે. તે ત્રિકટુ ત્ર્યુશણ, વ્યોશ તથા કટુત્રિક પણ કહેવાય છે, તે દીપન છે, રચિકારક છે, વાત, રક્ત, મંદાગ્નિ અને શુળ મટાડે છે.

પંચકોણ ગુણ—પિંપર, ગઠોડા, ચવક, ચિત્રક, સુંદ એ પાંચ ચીજ સમભાગ મેળવવી. તે પંચકોણ કહેવાય છે. પંચકોણ ત્રિદોશ મટાડનાર છે, રચિકારક છે, દીપન છે, પાચન છે, સ્વરભેદ મટાડનાર છે, તે શુળ તથા ગોળાની પિડા મટાડે છે.

શકુશણ—પંચકોણમાં મરી મેળવવાથી શકુશણ થાય છે, તેના પંચકોણ જેવા ગુણ છે, વિશેષમાં તે અગ્નિ વધારનાર છે.

ચતુરશણના ગુણ—ત્રિકટુ સાથે ગઠોડા મેળવવાથી ચતુરશણ ગણાય છે, ચતુરશણનો ગુણ પણ ત્ર્યુશણ જેવોજ છે. કફ, અગ્નિમંદ, વિષ્ટંભ, અરચિ, પિત્ત, અને ઉષ્ણરસને મટાડે છે.

ત્રિજાત તથા ચાતુર્જાતના ગુણ—તજ, એલચી, તમાલ પત્રને ત્રિસુગંધી કે ત્રિજાત કહેવાય છે, નાગકેશર તેની સાથે મળે તો ચાતુર્જાત કહેવાય છે. તે સ્વરભેદ, શ્વાસ; ઉષ્ણરસ, મુખના દોશ મટાડનાર છે, બળ આપનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, યોગવાહિ છે. તેમજ ચાતુર્જાત રસાયણ છે.

દશમૂળ—બીલીતું મુળ, અરણીતું મુળ, મોટો અરડુસો (ટંટું મુળ), શિવણતું મુળ; પાડળ મુળ એ મોટાં પંચમુળ છે. સાલવણ; પીઠવણ, ઉભી ભોરીંગણ, બેઠી ભોરીંગણી, ગોખર એ લઘુ પંચમુળ છે (નાનાં) એ બંનેને દશમૂળ કહે છે. આ દશ મૂળ શ્વાસ તથા સન્નિપાતના તાવ મટાડે છે.

લઘુપંચમૂળ—સાલવણ પિઠવણ એ જાતની ભોયરીંગણી, અને ગોખર એ લઘુ પંચમુળ કહેવાય છે.

બૃહત્ પંચ મૂળ—બીલી, અરણી, ટંટું, શીવણ તથા પાડળ મુળ આ મોટાં પંચમુળ જાણવાં. બન્ને ભેગાં થાય તે દશમૂળ છે, પંચમુળ ત્રિદોશ મટાડે છે, દશમુળ વાયુ મટાડે છે. તાવ, ઉષ્ણરસ, શ્વાસ, શુળ મદાગ્નિ, અરચિ મટાડે છે.

મધ્યમ પંચમૂળ—બદા, (ચિકણા મુળ.) સાટોડી, એરડો, જંગલી મગ, જંગલી અડદ એ મધ્યમ પંચમુળ છે. કફ તથા વાયુ કરનાર છે, અત્યંત પિત્ત કરનાર નથી.

પંચવલ્કલના ગુણ—વડ, ઉંબરો, પીંપળો, પીંપરનું ઝાડ,

નેતર એ પાંચે વૃક્ષની છાલને પંચ વલ્કલ કહે છે. તેનો ક્વાથ રસમાં તુરો છે, ઠંડો છે, વર્ણુ સુધારનાર છે.

દાહ તથા તરસ મટાડનાર છે, યોનિના દોષો, કફના વ્યાધિ, સોજા વિગેરેને આ પંચવલ્કલ નામનો ક્વાથ મટાડે છે.

પંચભૂંગ—કુકડવેલાં, ખીજડી, ભાંગરો, નગોડ તેમજ શમક (નાની ખીજડી) એ પંચભૂંગ છે. રોગ મટી ગયા પછી સ્નાન પાનને માટે આનો ઉપયોગ થાય છે.

અમ્લપંચક—ખીજોર, જાંબીર (ખાટું લીંબુ) નારંગી, અમ્લવેતસ, આંબલી એ પાંચ ફળ પંચામ્લ કહેવાય છે અથવા અમ્લપંચક પણ કહેવાય છે.

પંચાંગ—છાલ, પાંદડાં, ફળ, મળ, ફુલ એ એક જ વૃક્ષનું (શાખાનું) હોય તે પંચાંગ કહેવાય છે તે બધાં એકઠાં મેળવવાં.

સંતર્પણનાગુણુ—દ્રાક્ષ, દાડમ, ખજૂર, સાકર મેળવી પાણી નાંખી શરબત બનાવવો પછી તેમાં લાઝઝૂર્ણ તથા મધ મેળવીને ચાટવું (પીવું) તે સંતર્પણ કહેવાય છે. તે તર્પણ શિતળ ને સ્વાદિષ્ટ પીણું છે, નેત્રના રોગને નાશ કરનાર છે, બળ આપનાર છે, રસાયણ છે, હૃદયને હિત કરનાર છે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરવામાં ઉત્તમ છે.

ચક્ષુર્દર્શનગુણુ—કેશર, કપ્પલાગર, કસ્તૂરી, કપુર, ચંદન તે મહા સુગંધ રહેવાય છે તે ભેગાં કરવાથી ચક્ષુર્દર્શન એવું નામ કહે છે, તે શીતળ છે, ચામડીના દોષો મટાડનાર છે, સુગંધીદાર છે. કાંતિ દેવાવાળું છે. માથાની પીડા તથા મેદ મટાડે છે.

કેશરનાં નામ તથા ગુણુ—કુંકુમ, અગ્નિશેખર, કાશ્મિરજ, પીતક, કાસ્મીર, રચિર-વર-પિશુન, રક્ત, શઠ, શોણિત બાલ્હિક કુસુમ પ્રેષ્ય, અશુભ કાલેયક, જાગુડ, કાન્ત, વન્દિશિખ, કેશરવર ગૌરવરાક્ષિ એ પ્રમાણે કેશરના ૨૨ બાવીશ નામ છે.

કેશર-સુગંધીવાળુ, કડ્ડુ. તીખુ, ગરમ, ઉષ્ણરસ, વાત, કફ, કંઠની વેદના મટાડે છે, માથાનું શુળ, વિશદોશને મટાડે છે, મન પ્રસન્ન કરનાર છે, રચિકારક છે, શરીરનું તેજ વધારે છે, વસંતરૂપમાં કેશરના સાથે કસ્તૂરી તથા ચંદનનો સારો લેપ થાય છે. તે લેપ લગાડેલ હોય તથા નવા મોગરાનાં ફુલોની માળાથી શરીર શણગારવા

માં આવે તો તે ત્રિદોશનો નાશ કરે છે. તથા મદનની કેવળ જન્મ ભૂમિ રૂપજ ગણાય છે.

સુગંધીપંચક ગુણ--કંકાલ (ચણક બાલા), સોપારી, લરીંગ, જયફળ, કપુર મેળવીને જે બનાવટ થાય તે સુગંધી પંચક કહેવાય છે. આ સુગંધીપંચક ઠંડુ છે, રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર છે, તે મુખની ગંધ તથા પિત્તસનો નાશ કરે છે.

શડરસ--તીખો, કડવો, તુરો, લવણ (ખારો), ખારો તથા (ગળ્યો) એ પ્રમાણે છ રસો ગણાય છે.

મધુરત્રય--ધી, ગોળ, મધ, તે મધુર ત્રય ગણાય છે. તે મધુર પણ કહેવાય છે, તેને મધુરત્રિક એમ પણ કહે છે.

સમત્રિક--હરડે, સુંઠ, અને ગોળ એ ત્રણ એકત્ર કરવાં તેને ત્રિસમ કહે છે, અથવા સમત્રિક પણ કહે છે.

ક્ષારત્રય--સાજખાર, જવખાર, ટંકણખાર તે ત્રણ મળીને ક્ષારત્રય કહેવાય છે અથવા ત્રિક્ષાર પણ કહેવાય છે.

ક્ષારપંચક--ખાખરો, તલસરાં, મોક્ષવૃક્ષ (ધોળી કાંકય), સાજખાર, જવખાર એ પાંચે સરખે ભાગે મેળવવાં તે ક્ષારપંચક કહેવાય છે.

ક્ષારાષ્ટક--અંધાડાનો ખાર, ખાખરો, આકડો, તલ; ધોળીકાંકય, જવના મુળનો ખાર, સાજખાર, ટંકણખાર એ આઠ વાનાનો ખારો ક્ષારાષ્ટક કહેવાય છે.

ક્ષારદ્વય--સાજખાર, જવખાર તે બન્ને ક્ષારદ્વય કહેવાય છે તે બન્ને ખાર અગ્નિ જેવા જાણવા. એ બન્ને સાજખાર, જવખાર અને બીજા ખારો પણ ગોળો, હરસ, ગ્રહણીની પીડા મટાડે છે, સારક છે, પાચક છે, દૂધિ, પુશ્પત્વ મુત્રશર્કરા તેમજ પથરીનો નાશ કરે છે.

લવણત્રય--સિંધવ, સંયળ, ખીડલવણ એ ત્રણ જાતનાં મીઠાં લવણત્રય કહેવાય છે. એને ત્રિલવણ પણ કહે છે.

લવણપંચક--સંયળ, સિંધાલુણ, બલવણ (જમીનમાં ક્ષારર્થ; થતું ધશીયું મીઠું), વડાગરં, સમુદ્રનું મીઠું એ ક્રમ પ્રમાણે એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ પ્રકારનાં મીઠાં જાણવાં. તે લવણો મધુર છે, ઝાડો, પેશાબ પ્રવર્તાવનાર છે, સ્નિગ્ધ, સુદૃઢ છે, બળને હણનાર છે, હિષ્ણુ-વીર્ય છે, દીપન છે, તીક્ષ્ણ છે. કફ હણનાર છે, પિત્ત વધારનાર છે.

લવણશટક--સમુદ્રનું મીઠું, સિંધવ, સંયળ, ખીડલવણ, રોમક નામનું નહીના પાણીનું બનાવેલ મીઠું ઓક્ષિફ, જમીનમાથી થતું મીઠું,

ધશીયું એ ૭ પ્રકારના મીઠાને શાસ્ત્ર જાણનારા લવણશટક કહે છે.

ચંદ્રના ગુણુ-સ્વાદમાં કડવું છે, ધસવાથી પીળું છે, કાપવાથી રાતું, દેખાવમાં ઘોળું (ઘોળાશ્વપર), ગાંઠવાળું જેમાં ખાડા ખડીયાં પડ્યા હોય તે ચંદ્ર ઉચ્ચ સમજવું.

ચંદ્ર શીતલ છે, રક્ષ છે, કડવું છે, મનને પ્રસન્ન રાખે તેવું છે. તથા હલકું છે. હૃદયને પોષ્ટીક છે, વર્ણ સુધારનાર છે. વિશ્વ, ક્ષત્ર તૃણ્યા; પિત, રક્ત દાહને મટાડે છે. કાલીયક નામનું ચંદ્ર, (પીળું ચંદ્ર), રતાંજલી જેવા ગુણુનું છે. વિશેષવડે કરીને રોગને નાશ કરે છે.

કૃષ્ણાગર-ગરમ છે. કર્ણુ, આખના રોગ મટાડનાર ટાહું તથા હલકું છે.

ગળેના સત્વના ગુણુ-ગળેનું સત્વ તમામ જાતના તીવ્ર તાવો, દાહો ન મટી શકે તેવા તાવ મટાડે છે. વખતસર લેવામાં આવે તો સખત તાવ પણ મટાડે છે, દાહ પ્રમેહ, તાવ અરુચિ, તરશ, શ્વાસ, પાંડુ હરસ, હેડકી, સ્ત્રીઓનાં રક્તપ્રદર ઇત્યાદિ રોગો તેમજ ક્ષયરોગોમાં પણ ઉપયોગી છે.

સ્વરસાદિની કલ્પના

હવે પછી સ્વરસ, કટક, ક્વાથ, હિમ, ક્ષાંત એ પાંચ પ્રકારના ક્વાથ છે તે એક બીજાથી ઉત્તરોત્તર હલકા છે.

જેને કોઈ જાતનો સડો લાગ્યો નથી તેવા સંપૂર્ણ અંગવાળાં, તરત નાં કાઢેલાં ઓષધો ખાંડીને તેનો રસમાં દાખી કાઢેલો રસ તે સ્વરસ કહેવાય છે. ૧૬ રૂપીયાભાર ઓષધ લઈને ખાંડીને અમણા પાણીમાં નાંખીને રાત્રિ દિવસ રાખીને તેને વાટી ગળીને રસ લેવો તે પણ સ્વરસ કહેવાય છે. જે તે પ્રમણે સ્વરસ ન મળે તો સૂકું ઓષધ લાવી ખાંડીને આઠ ઘણા પાણીમાં ઉકાળીને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું તે પણ સ્વરસ કહેવાય છે.

સ્વરસ ભારે છે માટે અર્ધ પલ (એ રૂપીઆભાર) પાવો. રાત્રે પલાળી અગ્નિ પર ઉકાળીને પીવાના સ્વરસની માત્રા ચાર રૂપીયા ભાર [૧ પલની] છે, તે સ્વરસમાં મધ, સાકર, ગોળ, સાકરવાળા પદાર્થો જીરૂ, સિંધવ, ધી, તેલ, ઇત્યાદિ એક કોલ માત્ર અડધાભાર નાંખવું.

ગળેના રસ મધમાં આપવાથી તમામ જાતના પ્રમેહ મટાડનાર

છે, હળદરના ચૂર્ણની સાથે અથવા આંખજાના રસની સાથે મધ આપવાથી પ્રમેહ મટે છે.

પુટપાક

જે દ્રવ્યનો પુટપાક કરવો હોય તે દ્રવ્યને પાણીમાં વાટીને તેનો ગોળો કરીને તેનાપર શીવણુ, વડ, જાંબુડો વિગેરેનાં પાન લાવીને તે ગોળાપર વીંટવાં પછી તેને સુતર વીંટી બે આંગળનો માટીનો જાડો લેપ કરવો અથવા અંબુઠા બરાબર લેપ કરવો. પછી તે ગોળાને અગ્નિમાં પકાવવો, અંગારા જેવો રાતો થાય ત્યારે કાઢીને, ઠરવા દઈ તેના ઉપરની માટી કાઢી નાંખી તે ગોળાને નીચોવી રસ કાઢવો તે પુટપાક છે. પછી તેમાંથી ૪ રૂપીયાભાર રસ લઈને ઠરવા દઈ તેમાં મધ ૩ એક લાર નાંખી પી જવું. કફ, સ્વર્ણ, દ્રવ ઇલાદિ સ્વરસમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે વૈદે નાંખવું.

કુટજ પુટપાક—સોળ રૂપીયાભાર તાજી કડાછાલ લાવીને ઝીણી બાંધીને ચોખાના ધોવણુમાં વાટવી પછી ગોળો કરીને તેને જાંબુડાના પાનમાં વીંટાળવો તેને સુત્રથી બાંધીને પછી ઘડનો લોટ ઉપર ચડાવવો, પછી તેને જાડો, માટીનો લેપ કરીને તે ગોળાને છાણના અગ્નિમાં મૂકવો. માટી લાલચોળ અંગારાના જેવા વર્ણની થાય ત્યારે અગ્નિમાંથી તે ગોળાને કાઢવો. પછી તેમાંથી રસ કાઢી લઈને ઠંડો થયે તે રસ મધ નાંખીને પીવો, જેથી તમામ જાતના જાડાના રોગને મટાડે છે. લાંબા વખતના ન મટી શકે તેવા જાડા મટાડે છે.

કલ્કની રીત—લીલું ઓષધ લાવીને ખરલમાં વાટવું અને સૂકું હોય તો જળ નાંખીને વાટવું તે કલ્ક કહેવાય છે. પ્રક્ષેપ અને આલાપ એવાં તનાં બે નામ છે. તેની માત્રા રૂપીયા એકભારની જ. કલ્કમાં મધ, ઘી, તેલ, બમણી માત્રામાં નાંખવો. સાકર ગોળ સરખે ભાગે આપવાં. દ્રવ પદાર્થ (પ્રવાહી) ૪ ગાળું નાંખવું.

વર્ધમાન પિચ્છલી—ત્રણ, પાંચ, સાત એમ રોજ વધતી પીપરો વાટીને દસ દિવસ સુધી વધતી વધતી લેવી તથા તેજ દસ દિવસ પ્રમાણે રોજ ઓછી કરતા જવું તે વર્ધમાન પીપર કહેવાય છે. તેથી પાકુ રોગ, વાતરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, અરૂચિ, જ્વર, ઉપરના રોગ, અર્શ રોગ, ક્ષય, શ્લેષ્મરોગ, વાતરોગ તેમજ છાતીનું જલાઇ જવું એ નાશ પામે છે.

કવાથ કદંપના-૪ રૂપિઆભાર ઔષધ ખાંડીને સોળગણા પાણીમાં નાંખીને માટીના વાસણમાં ઉકાળવું તે તેને ઉકાળતાં આઠમો ભાગ આકી રાખવો તે કવાથને ધીમા અગ્નિથી પકાવવો. જરા ગરમ રાખી પીવો. તેને શ્રત, કવાથ, કશાય, નિયુહ એવાં નામો આપેલાં છે.

ખાધેશો અહાર બરાબર પચી ગયો છે એમ જાણીને વૃદ્ધ વૈદ્યના બતાવ્યા પ્રમાણે સારી રીતે પાકેલો કવાથ ૮ આઠ રૂપિઆભાર લેવો. તેમાં સાકર ચોથા ભાગની, આઠમા ભાગની અને સોળમા ભાગની પિત્ત; વાત, કફના રોગમાં નાંખવી, તેથી મધ ઉલટું એટલે પિત્ત; વાત તથા કફમાં ૧૬મા ભાગનું ૮ મા ભાગનું, ચોથા ભાગનું નાંખવું.

જીર, ગુગળ; ક્ષાર, લવણ, શીલાજીત, હિંગ, સુંઠ, મરી, પીંપર કવાથમાં ૩ બાર નાંખવું, દુધ, તેલ, મૂત્ર અને બીજા પદાર્થો તેમજ કલ્ક અને ચુર્ણ કવાથમાં ૩. ૧ બાર નાંખવાં.

ગુડુચ્યાદિ કવાથ-ગળો, ધાણા, લીંબડો, રતાંજળી, પલ્લક, એ પાંચ વાનાંને ગુડુચ્યાદિ કવાથ કહે છે. તે તમામ જાતના તાવને મટાડે છે.

ખાંડેલાં ઔષધ ૪ રૂપિઆભાર ૨૪ રૂપિઆભાર પાણીમાં પલાળવાં. સવારે ચોળીને તે પાણી ગળી લેવું તે હિમ કહેવાય છે તેને શીત કશાય કહે છે; તેનું પ્રમાણ ફાંટ પ્રમાણે જાણવું એ પ્રમાણે દરેક શાસ્ત્રોત્તો નિશ્ચય છે.

આંખો, જાંબુડો, અર્જુનવૃક્ષ (સાદડ) ની છાલ ખાંડીને પાણીમાં નાંખવી તેનો હિમ કરીને સવારમાં મધ નાંખી પીવાથી રક્ત પિત્ત મટાડે છે.

ફાંટ ૪ રૂપિઆભાર ઔષધમાં ૧૬ રૂપિઆભાર ઉતું પાણી નાંખીને પછી પલાળીને લુગડાવતી ગાળી લેવું તે ચૂર્ણ દ્રવ કહેવાય છે તેને ફાંટ પણ કહે છે તેનું પ્રમાણ ૮ રૂપિઆરતું છે. તેમાં મધ, સાકર, ગોળ કવાથના પ્રમાણમાં નાંખવાં.

મહુડાનાં ટુલ, જેડીમધ, અંદન, ફાલસાં, કમળનાં કેશર, કમળ, લોહર, શિવણ, નાગકેશર, ત્રિફળા, ઉપલસરી, દ્રાક્ષ, શાળની ધાણી કંઈક ઉના પાણીમાં નાંખવી તે ગળીને મધ તથા સાકર નાંખી પીવી તે ફાંટ કહેવાય છે અથવા તેનો હિમ બનાવવો તે મધુકપુષ્પ હિમ અથવા ફાંટના ઉપયોગથી રક્તપિત્ત મદને મટાડે છે તેમાં કાંઈ વિચાર કરવા જેવું નથી.

ચુર્ણની કદપના—જે ચુર્ણ અત્યંત સુકું હોય તેને ખુબ ઝીણું ખાંડીને વસ્ત્રથી ગાળી લેવામાં આવે તેને ચુર્ણ રજ, કહે છે. તેની માત્રા ૧ રૂપીયાભારની છે, ચુર્ણમાં ગોળ સરખો નાંખવો, સાકર બમણી નાંખવી, તેમાં શેકેલી હીંગ, જીરું શેકેલું નાંખવાનો કેટલાકનો મત છે.

વટકની કદપના—વટક તેને ગોળી અથવા વટી કહે છે. મોદક, વટિકા તથા પિંડી; ગુડ, વર્તી એ પણ વટકનાં જ નામ છે.

ગોળ અથવા સાકરનો અવલેહ પ્રમાણે પાક કરવો અથવા ગુગળનો પણ તેજ પ્રમાણે પાક કરીને તેમાં ચૂર્ણ નાંખીને ગોળી વાળવી કોષ વખત પકાવ્યા વગર ગુગળની ગોળી કરવી હોય તો ગુગળને શોધીને તેમાં ચૂર્ણ નાંખીને ગોળી વાળવી, પ્રવાહી પદાર્થ મેળવીને અથવા મધ મેળવીને પણ ગોળી વળે છે. ગોળામાં સાકર ૪ ગણી નાંખવી. ગોળ બમણો નાંખવો, તમામ ચૂર્ણના જેટલો ગુગળ તેજ પ્રમાણે મધ પ્રવાહી બમણું નાંખવું એ પ્રમાણે ઉત્તમ વેદે પ્રમાણ નાંખવું. ગોળીની માત્રા ૧ એક રૂપીયાભારની છે તે બળ જોઈને આપવી.

કવાથ તૈયાર થયા પછી કે પાછો સુકે ચઢાવીને ઉકાળીને જાડો આંગળી પર ચડે તેવો થાય તે અવલેહ કહેવાય છે. તેને રસક્રિયા તથા લેહ પણ કહે છે તેની માત્રા ૪ રૂપીયાભારની છે. તેમાં સાકર ૪ ગણી નાંખવી ચુર્ણથી બમણો ગોળ નાંખવો, પ્રવાહી ૪ ગણું નાંખવું તે પ્રમાણે સર્વ અવલેહનો નિર્ણય છે.

અનુપાન—દૂધ, શેરડીનો રસ, પંચમૂળ, કશાયનો યુથ અરકુ-શીનો કવાથ એ અનુપાનમાંથી રોગીને જે અનુકુળ આવે તે અનુપાનની ચોજના કરવી.

તેલની કદપના—તેલ સિદ્ધ કરવામાં પ્રથમ કવાથ તૈયાર કરવો. તેમાં દૂધ તથા કલક નાંખવાં પછી તેમાં સુગંધી પદાર્થો વિગેરે નાંખવાં ને તેલ સિદ્ધ કરવું. તે ક્રમ પ્રમાણે વિધી છે, સ્વચ્છ કરેલા લોઢાના મજ્જ્યુત તાવડામાં તેલ નાંખી ધીમા અગ્નિથી તેને પકવવું જ્યારે ફીણ વળતું અટકી જાય ત્યારે પાકું થયું જાણી ઠરવા દેખી શીતળ થાય ત્યારે મજ્જક, હળદર, લોદર, મોથ, તજ, હરડે, બેડાં, આંબળાં, કેવડો, વડની કુંપળો અને વાળાની ભાવના આપવાથી તેલની ગંધ જતી રહે છે, (સુગંધી થાય છે) તેલની દુર્ગંધી દુર કરવા માટે મંજીષ્ઠ નાંખવી તે તેલના ૧૬ માં ભાગે નાંખવી અને ત્રિકૃષ્ણાં, મોથ, હળદર, વાળો, લોદર, કેવડો, વડની કુંપળો, ગુલાબનાં ફુલ તે દ્રવ્યો મળી તેલના

અર્થે ભાગે નાંખવું. તેનો કલ્ક કરી તેલમાં નાંખવો તેથી સિધ્ધ કરેલા તેલની દુર્ગંધી નાશ પામે છે.

આંખળાં, જાંબુડો, કોહું, બીજોર, બીલાં એ પાંચ વક્ષનાં પાન સાથે તેલનું તેલ ઉકાળવું, પાનના પ્રમાણે કલ્ક તથા રસ નાંખીને તેલ સિધ્ધ કરવું.

કલ્ક થકી ચાર ગણો સ્નેહ (ધી અથવા તેલ), સ્નેહથી ક્વાથ ચાર ગણો નાંખવો, ક્વાથના દ્રવ્યથી ચારઘણું પાણી નાંખીને ક્વાથની રીત પ્રમાણે ક્વાથ કરીને નાખવાને દ્રવ્ય જેટલા રાખવો ને તે ક્વાથથી તેલ પકાવવું.

ત્યારે ઓષધ કુણાં હોય ત્યારે ૪ ગણું પાણી મુકવું સુકાં તથા કઠણ દ્રવ્ય હોય તો આઠ ગણું પાણી નાખવું બહુ જ સુકાં તથા અત્યંત કઠણ હોય તો સોળ ગણું પાણી નાખવું.

૧ રૂપીયા ભારથી ૪ રૂપીયા ભાર સુધી ૧૬ ગણું પાણી નાંખવું તે પછી કુડવ સુધી આઠ ઘણું પાણી નાંખી ક્વાથ કરવો. પ્રસ્થથી ખારી સુધી હોય તો ૪ ગણું પાણી નાંખી પકવવું. અગ્નિમાં નાંખવાથી કાષ્ઠપણ શબ્દ (તડતડાટ થાય તો તેલ ધી સિદ્ધ થયું જાણવું).

ફીણ બ્યારે તેલમાં આવે ત્યારે તેલ પાક્યું જાણવું. ફીણની શાંતિ થાય ત્યારે ધી પાકી ગયેલું જાણવું. ગંધ, વર્ણ તથા રસની ઉત્પત્તિ ખરાખર જણાય ત્યારે સ્નેહસિદ્ધિ થયો જાણવો.

જે કઠણ દ્રવ્યનો કલ્ક થઇ શકે નહિ તેનો વિચાર કરીને જેદે કાઢો કરાવી ઉપયોગમાં લેવો. ખીજાઓના કલ્ક કરી ઉપયોગમાં લેવો એવો વૈદોનો મત છે.

દ્રવ્ય ઓષધો વાટીને પાણી નાંખીને ચટણી જેવું કરે તે કલ્ક તથા અગ્નિ ઉપર ચઢાવીને ઉકાળો કરે તે ક્વાથ કહેવાય છે.

સ્નેહ પાક ત્રણ પ્રકારનો છે, મૃદુ, મધ્ય, ખર એ પ્રમાણે ત્રણ જાતનો છે કલ્ક જરા રસવાળો રહે તે મૃદુ પાક કહેવાય છે.

કલ્ક રસ વિનાનો પણ કોમળ રહે તેમ મધ્યમ પાક કહેવાય છે.

કલ્ક કાંઇક કઠણ થઇ જાય તે સ્નેહ પાક, ખર થઇ જાય છે.

તેથી વધારે દઘ પાક કહેવાય છે. તે દાહ કરનારો છે તથા નકામો ચાપરવાને લાયક નથી. આમ પાક વીર્ય વિનાનો છે, અગ્નિ મંદ કરે છે, બારે છે.

નાકમાં દીપાં નાંખવા માટે ચૂક પાક રાખવો, મધ્યમ પાક તમામ ઉપોગમાં લેવો ખરપાક જોગવામાં ઉપોગમાં લેવાય છે. જોને જોવો રોગ હોય તે પ્રમથુ તેનો ઉપોગ કરવો.

ધી તેજ, ગોળ એક દિવસે પકવવાં નહિ, જો એક દિવસ પલાળી બીજો દિવસે પકવી ઉપોગમાં લેવામાં આવે તો વિશેષ શુભ થવાનો સંભવ છે.

વધિ પ્રમાણુ તેલને પાત્રમાં નાંખીને ઉકાળો. દૂધ કદક વિગેરે નાંખીને તેમાં કસ્ટુરી, ચંદન, કપુર, વાળો, કન્યુરો, કેશર, ઉપલેટ, તબ, મજ્જ, સિત્તારસ, કૃષ્ણામર, મેખલા, તમાલપત્ર, પીળો વાળો, કંકોલ છત્વાદ સુગંધી અથવા શોધન દ્રવ્યમાં એક દિવસ સાધાણુ અગ્નિથી પકવવું.

લાખના રસનો વિધિ

લાખથી દશમો લાગ લોદર, તેથી દશમેઃ ભાગ સાણખાર, લોડાં બોરડીના પાન, એ બધું સો ગણુ પાણીમાં ઉકાળવું, ૩ ચોથો ભાગ આઠા હે ત્યારે વજન ગણીને તેનો રસ લઇ લેવો તે લાક્ષ રસ કહેવાય છે.

આસવ તથા અરિષ્ટની કલ્પના.

ધણુ વખત ઓષધો પ્રવાહી પદાર્થમાં રહે તે તેની આથો આવે તે આસવ જાણવો. તેની રીતે આસવાદિ તૈયાર થાય છે. અને તે ઓષધોમાં ઉત્તમ આસવ તથા અરિષ્ટ કહેવાય છે. પાના અંદર કાચા ઓષધોનું તૈયાર કરેલું મધ તેનું નામ આસવ જાણવું.

ક્યાય ઉકાળીને બનાવેલું તે અરિષ્ટ કહેવાય છે, તેને ઉકાળાની પેઠે ઉકાળીને તે પ્રવાહીમાં નાંખેલાં ઓષધોનો ઉભરો આવે તે અરિષ્ટ છે આસવ તથા અરિષ્ટ પીરાનું પ્રમાણુ ૧ એક પૂત્ર એટલે ચાર રૂપી આભારની છે. અરિષ્ટમાં નખરાનાં ઓષધોનું પ્રમાણુ બતાવ્યું ન હોય તો તેમાં દ્રવ પદાર્થ (પ્રવાહી) દ્રોણ (૧૦૨૪ નોલો) હોય તો ગોળમાં અર્ધોભાગ મધ અને તેમાં ઓષધોનું પુર્ણ ગોળથી ૧૦ માં આવે નાખવું.

ઉકળ્યા વિના કાચા શેડીના રસ વિગેરે મીઠા પદાર્થથી જેમ મધ ખાવવામાં આવે છે તે થીતરસ સીધું કહેવાય છે. સારી રીતે માટેલા શેડીના રસ છત્વાદિ મીઠા રસનો બનાવેલો જે મધ તે પકવ

રસ સીકું કહેવાય છે. ચોખા આદિ રાંધેલા અન્નમાંથી અનાવેલા અગ્નિગવડે યંત્ર કાઢવામાં આવેલું જે મધ તે સુરા કહેવાય છે, તે સુરાને જે મંડ (પાતળા ભાગ) તેનું નામ પ્રસન્ના જાણવું.

તેથી જાડા ભાગ પ્રસન્નાથી તેને કાઢખર કહે છે, તે જાડા ભાગથી નિચેનો ભાગ તે જગલ એવા નામથી ઓળખાય છે, તે જગલથી જાડા ભાગને મેદક કહેવાય છે, મેદકને પકાવીને તેમાંથી સાર કાઢે છે ત્યારે પછી જે બાકી રહે છે તેને સુરાખીજ અથવા કપ્પવક કહે છે.

તાડનો રસ (તાડી) અને ખજૂરીનો રસ એમાંથી અગ્નિ સંયોગગવડે યંત્ર દ્વારા કાઢવામાં આવે છે તેને મધ વાણી એવું નામ આપ્યું છે,

સુકત કરવાના વિધિ-કંદમુળ, ફળ, તેલાદિક સ્નેહ, લવણ એ સર્વે પદાર્થોને પાણી આદિ પ્રવાહી પદાર્થોમાં નાખીને તેમાંથી કાઢેલ મધ તે સુકત નામનું મધ જાણવું.

સુક કરવાની વિધિ-ખગડીને ખાટું થઈ ગયેલું મધ અથવા ખગડી ગયેલા મીઠા પદાર્થોમાંથી મધ અનાવવામાં આવે તેનું નામ સુક કહે છે.

ગુડ સુકત-ગોળ, પાણી, તેલ, કંદમુળ, ફળ એ બધાને ભેગાં કરી આપવાથી જે ખટાશ આવે તે પદાર્થનું નામ છદ્ધસુકત કહેવાય છે.

મૃદ્ધિકાસુકત-પ્રાક્ષ, પાણી, તેલ, કંદમુળ, ફળ, એ સર્વ પદાર્થોને એકત્ર કરીને આથવાથી ખટાશ આવે તેનું નામ મૃદ્ધિકા સુકત કહે છે.

કાચા બરેલા ફાતરાવાળા જવને પાણીમાં આથા પછી તેમાં આવેલ આથાને સોવીર જાણવું, ફાતરાં વગરના જવને રાંધીને આથવાથી તેમાં આવેલ આથાનું નામ સોવીર જાણવું.

કાંજક-(કાંજ કરવાની વિધી) કળથી તથા ચોખા ઇત્યાદિને પાણીની સાથે રાંધી તેનું ઓસામણ કાઢવું, પછી તેમાં સુંક, રાષ્ણર, હીંગ, સિંધવ, હળદર, અંદર નાખીને તેને ૪ દિવસ રાખ્યા પછી જે આથો આવે તે કાંજ જાણવી.

રાંડાકી કરવાની રીત-મુળાનાં પંચાંક રાષ્ણ, હળદર, હીંગ, સિંધવ, જર, સુંક એ સર્વના ચુરણને પાણીની અંદર નાખી વામણ

તું મોઢું બંધ કરી ત્રણ ગાર દિવસ રાખવાથી જે આવે આવે તેને શંકાકી બણવી.

શીલાશ્લત કરવાની વિધિ

ઉત્તમ પ્રકારના શીલાશ્લતના કડકા શીલામાંથી લાવવા, પછી તેને ખુબ ખાંડીને વસ્ત્રવડે ચાળી, પછી ઉના પાણીમાં નાંખીને ૧ પ્રહર સુધી ઉકળતા પાણીમાં રાખવા, પછી તેને દરવા દમ ને તે પાણીને ખુબ ચોળવું ત્યારપછી તે પાણી ગાળી લેવું (વસ્ત્રથી ગાળવું) પછી તે ગળેલા પાણીને માટીના ઠામમાં દરવા દેવું. તેને ડાહ્યા માણસે તડકામાં સુકીને સૂકાવવું પછી તપીને ઉપર જે નળો થર બાજે તેને બીજા વાસણમાં ઉતારી લેવો, પાણી રહેવા દેવું. પાછો તેનો નવો પદાર્થ જે પેલા વાસણમાંથી નળો થર ઉપર દરેલ લમ લીધો હતો તેને તડકે સૂકવવો પછી તેના ઉપરનો નળો ભાગ લમ લેવો, પાણી પડવું રહેવા દેવું એ પ્રમાણે વારંવાર કરવું જેથી એ મહિને શીલાશ્લત તૈયાર થાય છે. આ શુદ્ધ શિલાશ્લત અગ્નિ પર નાંખવામાં આવે તો લિંગાકાર નિર્ધુમ થાય છે તે શીલાશ્લત તમામ ઓષધોમાં યોજવા વાપરવાલાયક થાય છે. બકીરહેલું પાણી ફેંકી દેવું.

ધાતુ લક્ષણ, શોધન, મારણ

સોનું, ચાંદી, પિત્તળ, તાંબુ, સીસું, કલાઇ, લોહ આ સાતે ધાતુઓ કહેવાય છે, કેટલાએક પારદને આઠમી ધાતુ માને છે.

બીજાના મત પ્રમાણે, સોનું, ચાંદી તાંબુ, બંગ, સીસું પીત્તળ કાંસુ અને લોખંડ એમ આઠ ધાતુઓ કેટલાએક કહે છે, સર્વ ધાતુઓને શોધન કરવાની વિધિ.

તેલમાં, હાશમાં, ગાયના મૂત્રમાં, કાંજમાં, કળથીના ઉકાળામાં એપ્રમાણે દરેક દવામાં સાત સાત વાર ઉતું કરી જાળવાથી સર્વ ધાતુ શુદ્ધ થાય છે.

ધાતુઓની ભસ્મના રંગો. સુવર્ણનો ચંપકના પુલ્કન જેવો, રંગ થાયછે, (પીળો) તામ્ર તથા ચાંદીની ભસ્મ, કાળાશ પડે છે. કાંસુ સુખશ રંગનું થાય છે, સીસુ પારેવાના રંગ જેવું થાય છે, બંગ સફેદ થાય છે, લોહ જાંબુડાના રંગની થાય છે, અબ્જભસ્મ ઈંટના ઝીકાગા જેવા રંગની થાય છે, આ પ્રમાણે ધાતુઓની ભસ્મોના રંગ આવે છે.

સર્વે ધાતુઓને મારવાની વિધી, મણશિલ, ગંધક, આકડાનું

કુદ એ યોગનેના લેપ કરીને ગજપુટ દેવો, એ પ્રમાણે બાર બાર પુટ દેવાથી સર્વ પ્રકારની ઉત્તમ પ્રકારની ભરમ થાય છે.

(મારવા લાયક) સુવર્ણની પરિક્ષા, જે સોનું અગ્નિમાં તપાવતાં રાતા રંગનું થાય તેને છેદન કરવાથી ઘોળું જેવામાં આવે છે, કસેલી પર ચઢાવવાથી ફેસરતા રંગ જેવો રંગ જણાય છે, જેમાં ચાંદ (કપું) અથવા તાંબુ મળેલું હોય તેમાંથી શોધન કરીને કાઢી લીધેલું સોનું, ચીકટ, પોચું અને બારે હોય છે તે ક્તમ હોય છે.

નહિ મારવા યોગ્ય સોનું—જે સોનું જેવામજાળીકું હોય, કઠણ હોય, રક્ષ હોય વર્ણ (રંગ) અદલાર્થ મળેલું હોય જેનાં પત્રા (વરખ) રંગમાં હલકાં ફીકાં, તપાવવામાં તથા કાપવામાં ઘોળું ફીકું ને વ નમાં હલકું હોય તે કનિષ્ઠ ગણાય છે. તે પાના કામમાં લેવા યોગ્ય નથી.

સુવર્ણ શોધન—ઉત્તમ સુવર્ણ આગ્નિમાં ગાળીને ૩ વાર ફરી ફરીને કાંચનારના રસમાં નાખવાથી ઉત્તમ પ્રકારે શુદ્ધ થાય છે.

સોનાની ભરમનો વિધિ—સોનાને અગ્નિમાં ગાળીને તેથી સોળમાં બાજે સીસું નાંખવું જાણી તેના પર પાણી બરીક જૂકા કરી લીંબુ અથવા બીજી ખટાઈતા રસમાં ધુંટાવવું તેના ગેળા કાઢીને તે ગેળા ના વજન બરાબર ગંધક પાથરીને પાંચે ઉપર ફરેના ન ગેળાને ગંધક ચઢાવેના ત્યારપછી તે ગેળાને કેડીવાના સંપુટમાં ઘાલી કપડ મટી કરીને વીસ અઢાણની (મોટા જાણીમાં) મધ્યમાં મુકી સળગાવેના એ પ્રમાણે સાત પુટ દેવાથી સુવર્ણની નિરત્ય ભરમ થાય છે.

ખીજો પ્રકાર—સોનાનાં પત્રાં નાનીને ગીસાની ભરમ લાગને લીંબુના રસમાં ધુંટીને તેને સોનાના પત્રાપર લેપ કરવો. શરાવસંપુટમાં ઘાલી કપડમટી કરીને ગજપુટ આપના, એમ ત્રણ ગજપુટ દેવાથી સોનાની ભરમ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર—પારેવાની ચરક વાટીને અથવા કુકાની ચરક વાટીને સોનાના પત્રાપર લેપ કરીને ઉપર નીચે ગંધકનો જૂકા બહાગવીને (સરખે બાજે ગંધક લેવો) શરાવ સંપુટમાં ઘાલીને પાંચ મોટા અઢાણાં જાણીમાં કુકટપુટ દેવો તે પ્રમાણે નવ પુટ દેવા તથા ફરસો મોટા ગજપુટ દેવો, તે ૩૦ ત્રીસ જાણીને દેવાથી સુવર્ણની ભરમ બની જાય છે.

સુવર્ણ ભરમના મુદ્દા—સોનું ઠંડુ છે, પવિત્ર છે, સમ, ઉલ્લી, હિરમ, શાસ, પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, માતુલીજ્વરા, એની અમર, વરકલ

અતિમાંથી લોલી પડ્યું, પ્રદર, રક્તપદર વિગેરે મટાડે છે, મધુર છે, કંઠી, તુરી છે, વીર્ય વધારનાર છે યુક્ત વધારનાર છે. અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર છે. શરીરને કાન્તિ આપનાર છે, ગગપણ્યવાળું દસ્ત લાવનાર, કુમ્ભીમાપણું મટાડનાર છે. વળી ત્રિદોષ, ઉન્માદ, વામ, ક્રેદર, શુળ, તથા તાવનો નાશ કરી શરીરને પુષ્ટિ આપે છે. નેત્રને હિતકર છે તથા પથ્ય છે.

સોનાની ભસ્મ-ત્રિકટું (સુંઠ, મરી, પીપળ) તથા ઘી સાથે યોગ્ય પ્રમાણમાં ૨૨૧ ચાટવાથી મનુષ્યનો ક્ષય, મંદાગ્નિ, શ્વેત, હિમરસ, અરૂચિ મટાડે છે. ઓળ ધાતુને વધારે છે, બળ આપે છે પાંડુરોગનો નાશ કરે છે, પથ્ય છે સર્વે પ્રકારના ઝેરા મટાડે છે તથા કુષ્ટ ગ્રહણી ઇત્યાદિ રોગને મટાડે છે

અશુદ્ધ સોનાના દોષો-અશુદ્ધ સોનું મનુષ્યોના બળ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે અને રોગોના સમૂહોને વધારીને શરીર બગાડે છે, અને તેથી શરીર નિરંતર અસ્વસ્થ બગાડવાળું જ રહે છે અને અંતે દોષવાળું કાચુ સોનું મરણ પણ કરે છે.

સોનાના વરખનો ગુણ-શુદ્ધ સોનાનો વરખ, સર્વે પ્રકારના ઝેરના દોષને મટાડે છે, હૃદયનું શુળ અમ્લપત્ત વગેરેને મટાડે છે. હેડકી તથા આનાહનો રોગ મટાડવામાં હિતમ છે. કફ મટાડનાર છે. નિરંતર મનુષ્યોને હિતકારક છે ને દરેક રોગપર યોગ્ય અનુપાન સાથે સોનાનો વરખ આપવાથી સર્વે રોગ મટાડે છે.

રૂપાની ભસ્મ કરવાનો વિધિ-રૂપાના ગુણો

હિતમ પ્રકારની ચાંદી બારે છે, ચીકટ છે, કુણી છે, સફેદ રંગે છે, બાળવામાં કાપવામાં જેનો રંગ બદલાતો નથી હિતમ સુંદર ચંદા કતી, ચંદ્ર પ્રમાણે તેજસ્વી, ગુણ્યવાળું રૂપું સમજવું.

બનાવવી રૂપું-કઠણ છે તેનાં પત્રાં રાતાં પીળાશ પડતાં થાય છે. તે વજનમાં હલકાં થાય છે, વળી તપાવતાં તથા કાપતાં તેનો રંગ બદલાય છે. એ પ્રમાણે રૂપામાં ગુણ્યદોષ કહેલા છે. ચાંદીનાં પત્રાંને અગ્નિપર તપાવીને અગધીમાના પાંદડાંના રસમાં ત્રણવાર ઝળોળવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ચાંદી સોષનનો પ્રકાર-ચાંદીનાં પત્રાં (કાગળ ત્રીણાં કરીને જેવાં) પારદ ગંધકની કાળજી કરી તેમાં હડતાળ મેળવવી. પત્રાંના વજન

પ્રમાણે દરેક વસ્તુ લેવી તેને ખરેખરમાં નાંખી એક કરીને કુંવારના રસમાં ઘુંટી તે પત્રાને તેનાથી લેપન કરવું, પછી કાઢીયાના સંપુટમાં તેને ઘાલીને કપડમટી કરી ત્રીશ અડાયા છાથામાં પુટ આપી પકાવવું એ પ્રમાણે ૨ વખત કરવાથી રૂપાની ભરમ થાય છે.

બીજો પ્રકાર—ચાંદી શુદ્ધ કરીને તેનો જર પકાવીને તેને પાર દમાં મેળવવો (સરખે વજનને) પછી હરતાળ, ગંધક સરખે વજનને લઇ લીંબુના રસમાં બે ત્રણ પુટો દેવાથી ભરમ થાય છે. તે ભરમ સર્વે પ્રકારના રસોના બનાવટમાં વાપરવી.

ત્રીજો પ્રકાર—શુદ્ધ ચાંદીના કંટકવેધી પત્રા કરાવી તે પ્રમાણે શુદ્ધ હિંગળો તથા શુદ્ધ સુવર્ણમાક્ષિક મેળવીને લીંબુના રસમાં ઘુંટીને તે રૂપાનાં પત્રાંપર તેનો બન્ને બાજુ લેપ કરવો અને પુટ આપવો એમ બે ત્રણ પુટ આપવાથી જોમ મહાદેવના સ્મરણથી સર્વ પાપો ભરમ થઇ જાય છે તે પ્રમાણે આ રૂપાની ભરમ શુદ્ધ થઇ જાય છે.

ચાંદીના ગુણો—ચાંદી ઠંડી છે; તુરિ છે, ખાટી છે, મધુર છે, ત્રિદોશ (વાયુ, પિત્ત, કફ) મટાડે છે, સ્નિગ્ધ છે, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર છે. આંખોના રોગ તથા કુદિના રોગો મટાડે છે, તથા દાહ ઝેરના દોશો, મેદ, મદાત્યયને મટાડે છે. કાંતિ, આયુષ્ય અને આરોગ્ય આપનાર છે. અપસ્માર (વાધ, ફેફસ) શુળ, પાંદુરોગ પળાંત (ઘોળા વાળ થવા) પ્લીહા તથા તાવ મટાડે છે, દરત લાવનાર છે.

અશુદ્ધ રૂપાના દોષો—અશુદ્ધ રૂપ, પાંદુરોગ, ચળ અને ગળાના રોગો કરે છે, મળબદ્ધતા, વિચિત્રતા નાશ, બળતી હાનિ તથા માથાનો દુઃખાવો ઉત્પન્ન કરે છે.

તાંબુ—ખરા ઝેરને ઝેર કહેવામાં આવતું નથી પણ તાંબુ ખરું વિશ છે. એમ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે વિશમાં એક દોષ છે અને તાંબામાં આઠ પ્રકારના દોશો રહેલા છે. ૧ જ્વર; ૨ મૂર્છા, ૩ વિદાહ, ૪ સ્વેદ, ૫ ક્લેદ, ૬ વાંતિ (હિલટી), ૭ અશ્મિ, ૮ ચિત્તને સંતાપ કરવો, (પરિતાપ) એ આઠ દોષો તાંબામાં છે. તે ઝેર જેવું છે તેથી જ દોષનો નાશ થવા માટે તાંબાને શોધીને જ ભરમ બનાવવી જોઇએ.

તાંબાની શુદ્ધિ—ત્રણ પારવાળા ચોરના કુપમાં મિઠું વાંટી ને તેને તાંબાનાં પત્રાં પર લેપ કરવો અને અગ્નિમાં તપાવીને નમેક

ના રસમાં ૩ વાર ઝમોળવું, ત્રિધારા (હુંગળીયો) થોરતું કુપ્ત અથવા આકાશના કુપ્તના રસમાં ત્રણ ત્રણ વાર ઝમોળવાથી તાત્ર શુદ્ધ થાય છે. ગૌમુત્ર આંખનાં તથા વડાગરૂ મીઠું એ સર્વે ભેગાં કરીને પત્રાને સુલાપર સઙ્ગીને નીચે સખત અગ્નિ એક પ્રાદર આપવાથી તાત્ર શુદ્ધ થાય છે.

મારણ્ય-શુદ્ધ તાત્રનો ભુકે લઈને તેના વજન પ્રમાણે શુદ્ધ પારદ મેળવી મર્દન કરવું પછી તેને ખરલમાં નાંખી ખુબ ઘુટી એકત્ર કરીને તેમાં તે બન્નેના વજન પ્રમાણે શુદ્ધ ગંધક નાંખીને ખરલ કરી ૧ દીવસ ગળપુટમાં ટુંકવું તેથી તાત્રબેરમ થઈ જાય છે.

તાત્રની સફેદ ભરમ--તલવણી (કાગડીયું)ના રસમાં પત્રાને લેપ કરવો ને બઠ્ઠીમાં સુકવાથી સફેદ ચળકતી ભરમ થાય છે તેમાં કાંઈ વિચાર કરવા જવું નથી.

તાત્રભરમ વિધિ--તાંબાનાં શુદ્ધ પત્રાં (૪ તોલા લેવાં) પછી શુદ્ધિત ૧ તોલો, કલાઈ ૧ તોલો લેઈ તેને તાંબાનાં પત્રાંપર વીંટવા પછી એકપ્રદર પર્યંત ઘટી ચંત્રમાં પકવવા. જ્યારે બધું એક થાય ત્યારે બહાર કાઢીને એક વાલ ખાવી, આદુ અથવા જવખાર અથવા મરી સાથે ખાવાથી કફના રોગો, અરુચિ, ખરોલ, મટાડે છે. આ બનાવટને ત્રયુતાત્ર કહેવામાં આવે છે.

સોમનાથી તાત્ર--તાત્રના જેટલોજ પારો તથા પારા જેટલો ગંધક તથા ગંધકના વજનથી અડધી હરતાલ, હરતાલથી અડધું મધુસિદ્ધ લઈ પ્રથમ પારદ ગંધકની કાજળી કરવી, પછી તે સર્વને મેળવીને તેની ખારીક કાજળી કરવી તે કાજળીનો (કાજળીને લીંબુના રસમાં અથવા કુંવારના રસમાં ઘુટવી એવો પર્માયછે), તાંબાના પત્રાંપર લેપ કરવો પછી તે પત્રાંને ચંત્રાધ્યાયમાં કહેલ વિધિ પ્રમાણે વાલુંકા ચંત્રમાં પકવવું એ પહેાર સુધી પકાવીને ઠંડુ થવા દેવું. ઠંડુ થયા બાદ તેને કાઢવું.

આ તાત્ર ૨ વાલ માત્રમાં દરેક રોગના અનુપાન સાથે ચાટવાથી પરિશ્વાસ શુળ, હિરના રોગો, શુળ રોગ, પાંડુ રોગ, જ્વર (તાવ) ખરોલ, મંદાગ્નિ શરીરની ગ્લાનિ, આસ તથા ઉધરસ, દુષ્ટ મહાશ્વે રોગ વિગેરેને આ સોમનાથી તાત્ર અવશ્ય મટાડે છે.

બીજો પ્રકાર--તાંબાનાં પાતળાં પત્રાં કરવાં તેના પ્રમાણે શુદ્ધ પારદ લેવો. પારદ પ્રમાણે ગંધક, ગંધકથી અર્ધે હિસ્સે હરતાલ, હરતાલથી

અર્ધા હિરસે મણ્વશિલ લેઈ પ્રથમ પારદ ગંધકની કળલી કરી તેમાં બીજાં પાંચો મેળવી સારી રીતે ઘુંટીને સુંદર કળલી કરવી પછી તે કળ લીંબુના રસમાં અથવા કુંવારના રસમાં મેળવી તાંબાના પત્રા પર ચડાવવી (અથવા ખાતી કળલી પણ ચડાવાય છે) પછી તેને વાલુકા મંત્રમાં એક પહેર પાચન કાગવવાથી બરમ થાય છે તે સ્વાગશીતળ થયે કાઢીને ઉ યોગમાં લેવી ઉત્તમ પ્રકારની બરમ થાય છે.

તાંબાના સામાન્ય ગુણુ-તાંબુ ઠંડુ છે, તેમજ વજ્ર, કમિ, જઠરના રોગો, ઠંડું પુત્રવું, જરોલ, પાંડુરોગ ઉધરસ, શ્વસ, વાતગત, ક્ષય, વાતવિકાર, શુભ, પરિણામ શુભ, ગુહમ, અઢાર પ્રકારના કોડ, રક્ત પિત્ત, અમ્લપિત્ત, વિગેરેનો નાશ કરે છે. તેમજ શક્ત વધારે છે. દુષ્કારક તથા કામોદીપક છે. અશુદ્ધ તામ્ર કમિ, પેટના રોગ, આંધ્રો વિગેરે રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

પિત્તળ પીતળ બે પ્રકારનું છે, તેમાં એક રાજ રીતીકા અને બીજું કાકતુંડી છે. તેમાં પ્રથમનું ગુણમાં અધિક છે. (સોના પીતળ) લઈ પિત્તળને તાપમાં તપાવીને લાલ કરીને કાંજમાં ઝમેળવાથી તે પીતળ રતાશ પડતા રંગનું થાય છે, કાકતુંડી પીતળ લીનું કરીને કાંજમાં ઝમેળવાથી કાળાશ પડતું થઈ જાય છે તેને ઉપયોગમાં લેવું નહિ.

કાંસુ—કાંસુ ૨ પ્રકારનું છે ૧ પુષ્પ ૨ તૈલિક એમ બે જાતનું પુષ્પ અત્યંત ઘોળું હોય છે અને તૈલિક લાલાશ પડતું કાળું હોય છે, તેમાં પુષ્પ જાતનું કાંસુ ઉત્તમ છે તે રોગ મટાડવા માટે ઉપયોગમાં લેવું.

રાજ રીતીકા—(પિતળ) સોના પિતળ તથા પુષ્પ જાતનું કાંસુ તામ્રમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે કરવું તથા તેની બરમ બનાવવાની રીતિ પણ તામ્ર પ્રમાણેજ કરવી એમ સારા વૈદોનો મત છે.

પિત્તળના ગુણુ બે પ્રકારનાં પીતળ રક્ષ છે, કડવાં છે, ખાસ હસ્ત લગાડનાર શોષન તથા પાંડુરોગ મટાડનાર, કમિષ્ન લેખન તથા ઠંડું છે.

કાંસુ પુર, કડવું, ગરમ, લેખન, નિર્મળ, સારક, રક્ષ, બારે, મેત્રને હિતારક તથા કદ પિત્તને મટાડવામાં ઉત્તમ છે.

સોખાંડ—લોહના તથા ૩ ભેદ છે. મુક, તીક્ષ્ણ તથા કાંતલોહ. મુકજાતના લેહથી તીક્ષ્ણ (પોલાહ) સો ગણું ગુણુકારક છે અને તીક્ષ્ણભેદ કરતાં કાંતલોહ સો ગણું ગુણુકારક છે.

મુંડ જાતિનું લોહ પર્વતમાં અથવા જમીનમાં ગોળ મોટા દેડા (ગાંઘડા) જેવું નિકળે છે. ગળવેલના લોહને (પોલાદ) તીક્ષ્ણ લોહ કહે છે. લોહનું મક એ કાંતલોહની જાત છે.

લોહ પરીક્ષા જે લોહમાં પોતાનું અંગ જણાય તે પોલાદ (ગળવેલ) કિતમ જાતનું જાણવું. હીંગકશી તથા આંખજાનો કક્ક કરી લોહનાં પત્રાંપર ચોપડી બરાબર રીતે સ્વચ્છ કરીને જોવાથી લોહ માં અંગ તથા મુખ દેખવાનાં આવશે.

કાંતલોહ ઇ લક્ષણો—જે લોહનાં વાસણમાં પાણી ભરીને તેમાં તેજનું રીધું નાંખતા કેલામ નાહ, જેના ખાલી વાસણમાં હીંગ નાંખતાં તે હાંગનો વાસ બેસતો નથી, જેમાં હીંગડાનો કક્ક તે વાસણમાં નાંખીને તે કક્ક કાઢતાં હીંગડાની ડડાસ તે વાસણને અડતી નથી, તેમજ જે વાસણમાં ફૂલ વિનું કરતાં વિબરો આવે છે પણ બદાર જવું નથ (દોળાવું નથી) તેમજ પાણીમાં પલળેલા ચણા વગર દેવતામાં શેકાઈ ચા જેવા જ થઈ જાય છે તેને કાંત લોહ જાણવું.

લોહનું શોધન લોહનાં પાતળાં પત્રાં કરીને સસજાનું રકત બન્ને બાજુ ચોપડવું તે પર થોડું થોડું પાકવાનું દુધ એ પડવું તે પત્રાં ત્યાર પછી અગિ માં તપાવવાં અને તેઓના પર ત્રિકાળના કવાથ સીંચવો (એટલે પત્રાં કિનાં કરી ત્રિકાળના કવાથમાં ઝમાળવાં) એ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવાથી લોહ અવશ્ય શુદ્ધ થઈ જાય છે.

બીજી રીત—ત્રિકાળાં ૬૪ ચોસડ તોલા લઈને તેમને આઠ મથ્થા પાણીમાં ઉકાળવાં, ચોથો ભાગ પાણી બહી રાખવું, તેમાં લોહ તોલા ૨૦ (પાચપજ)નાં પત્રાં કરાવીને કિનાં કરીને વાગંવાર ૭ સાત વખત ઝમોળવાં એ પ્રમાણે કરવાથી લોહ ધાતુ શુદ્ધ થાય છે.

લોહમારણ—પારદની ભરમથી સર્વે ધાતુઓનું મારણ કિતમ જાણવું. મુળીવાં વિગરે વનસ્પતિના ઉકાળામાં ધાતુઓ મારવી તે મધ્યમ મારણ સમજવું. ગંધક ઇત્યાદિથી મારણ કરવું તે કનિષ્ઠ રીત જાણવી.

સે.આમૃત—પારદ શુદ્ધ ભાગ ૧, શુદ્ધ ગંધક ભાગ બે; મળવેલનો શુદ્ધ કરેલ ભાગ ૩ એ સર્વેને કુંવારના રસમાં ધુંડીને (એ પ્રકર ધુંડવા બાક) તેનો ગોળો કરીને તે પર એરંડાના પાન

વિંટાળીને સુતરથી બાંધી તાંબાના પાત્રમાં રાખવું (તાંબાના સંપુટ) ડાબલામાં રાખવું, તેનું મોઢું કપડામાટીથી લેપન કરવું તે માટી સુકાઈ ગયા પછી ૩ દિવસ અનાજના ઢગલામાં તેને કાઢી રાખવો ૩ દિવસ થયા બાદ તે ધાનના ઢગલામાંથી કાઢીને તે ડાબલો હાથાડીને લોહનો ગોળો કાઢી લેવો તેને ખરલમાં ઘુટી માળી લેવો (વચ્ચેમાં કરવો) તે લોહ પાણી પર હાંસની પેઠે તરે છે. આ લોહભરમને સોમામૃત નામ આપવામાં આવ્યું છે.

બીજો પ્રકાર—શુદ્ધ ગજવેલના વજનથી બારમોભાગ શુદ્ધ હિં-ગળો મેળવવો તેને કુંવારપાકાના રસમાં ખરલમાં નાંખી ખુબ ઘુટી મેળવવું એ પ્રકાર ઘુટ્યા બાદ કોડીયામાં સંપુટ કરીને ગજપુટથી પકવવું એ પ્રમાણે ૭ સાત પુટ દેવાથી લોહની ભરમ પાણીપર તરે તેવી થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર—લોહ ગજવેલનો શુદ્ધ કરેલ બૂકો તોલા ૪, સુરોખાર તો. ૪, તથા આહનનું ચુર્ણ તો ૪, સર્વે ચીજોને એકત્ર કરવી, પછી કુંવારના રસમાં ૧ દિવસ ઘુટીને તેના ગોળો કરીને એરડાના પાનમાં વિંટાળીને તેપર માટીનો થર ચઢાવી, ગજપુટમાં ઘુંટી દેવો. સવારે ઠંડુ પડી જાય ત્યારે લઈને તેને વાટી નાંખવો. આ લોહ ભરમ સિદ્ધરના રંગની થાય છે. તે વારીતર થાય છે. તે સર્વે કાર્યમાં ઉત્તમ છે.

ચોથો પ્રકાર—દાડમના પાંદડાનો કવાચ કરી તેના રસની બાવ ના આપવી. ૭ બાવનાઓ તડકે તપાવી આપ્યા બાદ ૨ બાવના ગજ પુટની આપવી એજ પ્રમાણે કરવાથી વારીતર શુદ્ધ ભરમ થાય છે. જેમ ચુરું વાકય સત્ય હોય છે તે પ્રમાણે આ લોહ સર્વે કાર્યમાં વાપરવા લાયક થાય છે.

પાંચમો પ્રકાર—શુદ્ધ લોહનું ચુર્ણ લઈને તેના જેટલું ગાયનું દહિં લેવું તેમાં તેને પલાળીને ઘુટવું, સુકાયા બાદ તેને અગ્નિમાં તપાવીને તેને ત્રિફળના ૩ પુટ દેવાથી વારીતર ભરમ થાય છે તેમાં કાંઈ ચંકા રાખવા જેવું નથી.

છઠ્ઠો પ્રકાર—લોહચુર્ણ ભાગ ૧, તેજ પ્રમાણે નવસાર લેવો તેમાં જરા ગરમ પાણી નાંખવું એ સર્વે એકત્ર કરીને બાકા લુગડામાં ચળાવત બાંધવું ૧ પ્રકાર રહેલા દઈને બનેલામાં ચોળીને બિરથી

ધસવું તે તેથી ભસ્મ ઝરે છે તે વારીતર થાય છે તે તમામ રોગમાં વાપરવી તે સર્વ રોગોને મટાડે છે.

નિરૂથ ભસ્મ—સર્વ ધાતુઓની ભસ્મ પંચ મિત્રથી મિશ્રિત કરી શરાવસપુટમાં ધાલી ડુંકવી, જે ભસ્મ તેવી ને તેવીજ રહે તેને નિરૂથ જાણી સેવન કરવું તે પાણીપર તરનારી છે.

પંચમિત્રી—મધ, ગોળ, ધી, ચહણોડી તથા ટંકણખારને પંચ મિત્ર કહે છે, તે નિરૂથાનમાં વાપરવું. ગુંજા, ધી, લાખ, મધ, ટંકણ તથા ઉત એ બધાં સાથે દવા મેળવી શરાવસપુટમાં મૂકી ડુંકવાથી સાતે ધાતુઓ કાચી હોય તે ઉત્થિત થાય છે.

આ પ્રમાણે ઉત્થિત થયેલી ભસ્મને ધાતુ સમાન ગંધક મેળવી ખરલમાં નાંખીને એક દિવસ કુંવારપાકાના રસમાં ઘુટીને શરાવસપુટમાં કપડમટી કરીને ગજપુટમાં પકાવવી. એ પ્રમાણે કરવાથી સર્વ ધાતુઓ પાકી થાય છે.

લોહભસ્મના ગુણો—કાંતલોહ ઠંડુ છે મધુર છે, તુરં છે, આ યુધ્ધ આપનાર છે, ધાતુ વધારનાર છે, તેમજ ત્રિદોષ, મેહ, વજ્ર, કુષ્ઠ, બરેલ, ઉદરના રોગ, રસોળી વિષ વિકાર તથા કૃમિરોગને મટાડનાર છે, તેમજ પાંદુરોગ તથા ક્ષય તથા ક્ષીણતાને જલ્દી મટાડે છે. ઉધરસ, બ્રમ અને કફવિકારને મટાડે છે, લોહિ વિકાર ગુદમ ગુળ, પીનસ, ઉલ્ટી, શ્વાસ, પ્રમેહ, અશ્ચિ વિગેરેને તરતજ જડમૂળમાંથી મટાડે છે, કંપ મટાડે છે. લોહ ઠંડી તથા નેત્રને હિતકર છે. શુદ્ધ લોહ, પિત્ત, કફ, વાયુ તથા મોહને મટાડે છે.

પાંદુરોગ ગુળનો નાશ કરે છે એમ કહેલ છે અને અમુક લોહ અનેક પ્રકારના રોગોને ઉત્પન કરે છે.

જે ગુણો રૂપાની ભસ્મમાં કહેલ છે તેજ પ્રમાણે કાંતભસ્મના ગુણ છે. કાંતલોહની ભસ્મ ન હોય તો રૂપાની ભસ્મ લેવી એમ ભેરવનો મત છે.

લોહસેવન કરનારે પાળવાની પદ્ધતિ—કોળાનું શાક, તલનું તેલ, અડદ, રધ મધ ખાટો રસ વિગેરે લોહ સેવન કરનારે ખાવા નહિ. તેજ પ્રમાણે માછલી જીવક નામનું શાક, રીંગણાં, કારેલાં, બ્યામામ (કસરત) તીક્ષ્ણ (મરમી કરે તેવા દાહવાળા ચરમ) પદાર્થો ખાવા નહિ.

લોહનાં અનુપાનો—આ લોહભસ્મ ખાવામાં ૧ વાસ પ્રમાણમાં આપવી, થોડા અનુપાનથી આપવી. ત્રિફળાનું ચુર્ણ તથા લોહનું

સેવન કરવાથી વળીયાં તથા ધોળા વાળ મટાડે છે. ત્રિકટુ બારંગ તથા લોહ મધ સાથે ચાટવાથી ધાતુના રોગો મટાડે છે. કમ્બલી, મધ તથા પીપર સાથે આપવાથી કફના રોગો મટાડે છે. સાકર તથા આતુર્જત સાથે આપવાથી રક્તપિત્તા વ્યાપિ મટાડે છે. સાટોડીના મૂળું ચુર્ણ તથા દુધ સાથે લોહભસ્મ લેવાથી બગમાં વધારો કરવામાં ઉત્તમ છે, સાટોડીના રસમાં લેવાય પાંડુરોગ મટાડે છે. હળદર તથા લોહનું ચુર્ણ પીપર તથા મધમાં આપવાથી ૨૦ વીસ પ્રકારના પ્રમેહ ને મટાડે છે તેમાં કાંઈ સંશય રાખવો નહિ.

શીલાજીતના સાથે લોહભસ્મ આપવાથી મુત્રકચ્છ મટાડે છે, અર કુથી, પીપર, દ્રાક્ષ, લોહ તથા મધ મેળવી સવારમાં ગેળી ખાવાથી પાંચ પ્રકારની ઉધરસ મટાડે છે તાંબુલ સાથે ખાવાથી ઉત્તમ પ્રકારે કાષ્ઠો કરે છે. અગ્નિ પ્રતિષ્ઠ કરે છે. પુરુષવ વધારે છે દેહની કાંતિને વધારે છે. વગરે કહેવાથી શું થયું લોહના મૂળું મળ્યુત શરીર બતાવે છે.

ખારો તથા મધક થોડા મેળવી થોડી ઓષધાયોના પુટ આપી થોડા પુટ આપી બનાવેલી કાપા બ મ મનુષ્યની આત્મદાનો ક્ષય કરે છે તેથી તેવી લોહભસ્મનું સેવન કરવું નહિ જોઈએ.

મંડુર લોહના કટોડા ૧૦૦ વર્ષના જુના હેમ તેા ઉત્તમ જાણવા. એશા વર્ષના જુના હોય તે મધ્યમ જાણવા, ને સાઠ વર્ષ ના જુના હોય તે અધમ જાણવા. માટે ૧૦૦ વર્ષના જુના કટોડા લેવા.

શુદ્ધિ દરજી—મેડાનાં લાકડાં સળગવીને તેના અંગારાપર મંડુરને સુરી ધમળથી અથવા બીજી રીતે લાલચેળ કરવો, પછી તેને ગાયના મૂત્રમાં બેડેડાના લકડાના પાત્રમાં (તે ન હોય તેા માત્રીનું પાત્ર લેવું) વા વાર સાત ૭ વખત ઝમેળવો. પછી ખાંડીને વસ્ત્રમણ ચુર્ણ બનાવી ત્રિકળાના ગમણા કુંવામાં છુટ્ટને અગ્નિપર ખુબ રોકવો (ખાળવો) એ પ્રમણે કરવાથી ઉત્તમ બકરનો મંડુર થાય છે.

મંડુરના ગુણો—મંડુર દડો છે, રાચ કરનાર છે, પાંડુ, સોળ, તથા શેષને મટાડે છે. હૃદયીયક, કમળો, બરોલ, કુંબકમળો વિગેરે ને મટાડે છે.

કશિરના (કલામ) બંગના ગુણો—ખુરક અને ત્રિશક એમ બે જાતની કલામ થાય છે, તેમાં ખુરક નામની બંગ ઉત્તમ છે, અને ત્રિશક નામની બંગ વાપરવી સારી નથી.

પુરક ભત્તીનું કથીર કુણું છે, સફેદ છે, ચિકણું છે, જલ્દીથી ગળી જાય એવું છે, બારે તથા નાદ વિનાનું એવું પુરક બંગ હોય છે. મિશ્રક કાળું તથા સફેદ પડતું હોય છે.

શોધન-પુરક નામની કલાઇ લઇને તેને તવામાં નાંખીને તળે દેવતા સળગાવી ગાળવી પછી તેમાં હળદરનો બૂકો નાંખી છુટવી પછી તેને પ્રવાહી નગોડના રસમાં ઝમેળવું. એ પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ વખત કરવાથી બંગ શુદ્ધ થાય છે તેમાં કાંઇ શંકા રાખવી નહિ.

બંગમારણ-શુદ્ધ-બંગ ૧ શાણુ લેવું ને સીસું ૧ રતી લેવું તેને ઠીંચમાં ગાળીને દેવતાપર ચુસે ચડાવીને લોહાની કડછીથી હલાવવું તેથી એક પ્રહરમાં તેની ભસ્મ થઇ જશે, તે કાળજળ જેવી કાળી ભસ્મ થઇ જશે તેજ ભસ્મને ખૂબ તેજ અગ્નિ આપવાથી ઘોળા (સફેદ ભસ્મ) થઇ જશે.

પ્રયોગ બીજો-ખાખરાના રસમાં હરતાળ વાટીને તેનાથી બંગના પત્રાપર લેપ કરવો પછી તેને ગજપુટમાં મુકવો શીતળથયે કાઢીને ફરીથી ખાખરાના રસમાં હરતાલ છુટીને પત્રાં પર લેપ ચઢાવી ગજપુટમાં મુકવાં એમ ૩ વખત કરવાથી બંગની ભસ્મ થાય છે તે નિશ્ચય છે.

પ્રયોગ ત્રીજો-મીલામાનું તેલ કાઢવું, તે તેલથી કલાઇના પત્રા પર લેપ કરવો. તે પત્રાંને વસ્ત્રથી વીંટીને આંબલી પીંપર અને ખાખરાના લાકડાના અગ્નિથી પુટ મુકવો તેથી કલાઇ મરી જાય છે.

૪ થો. પ્રકાર-માટીના કલેડામાં બંગ નાંખીને તેને ગળી જવા દઇને તેથી ચોથા ભાગનાં પીંપળો તથા આંબલીના છોડાનો બૂકો (ચુર્ણ) નાંખતા જવું અને હલાવતા જવું એમ બે પ્રહર કરવાથી બંગની ભસ્મ થાય છે. હવે તે ભસ્મના જેટલી હરતાળ મેળવી ને લીંચુના રસમાં મર્દન કરવી. ગજપુટમાં મુકવું શીતળ થયે તેને કાઢીને તે ભસ્મના દસમા ભાગની શુદ્ધ હરતાલ નાંખી ૧ પ્રહર લીંચુના રસમાં ખરલ કરીને ગજપુટમાં મુકવું. એ પ્રમાણે દસ પુર કરવાથી બંગ અવશ્ય મરી જાય છે, ભસ્મ થાય છે.

બંગના ગુણ-બંગ ભસ્મ, કડવી છે, ગરમ છે, રક્ષ છે, કાંઇ કાંઈક વાયુ પ્રકોપવાળી છે; પ્રમેહ, કફના વ્યાધિ મટાડનાર છે, મેદ ચઢાડે છે, કમીનો નાશ કરે છે.

કાચી અથવા અશુદ્ધ બંગ પ્રમેહના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે, શિવાય એમ, હૃદયના રોગો, શુળ, હરસ, કાસઆસ અને હિલડીના રોગો કરે છે.

શીશાની ભસ્મ કરવી

સીસુ-બઢી પ્રવાહી અને છે, અત્યંત બારેછે, કાપવામાં કાળું છે તથા ચળકવું, દુર્ગંધયુક્ત, બહાર કાળું એવું સીસું શુદ્ધ અને ઉત્તમ છે. તેથી ખીખ્ત ગુણવાળું અશુદ્ધ (અયોગ્ય) સમજવું.

શોધન-શિશાને અગ્નિપર ચડાવી ગાળીને એક વાસણમાં આડાવું દુધ ભરીને તેનાપર ખીખું ઢાંડવું દિવ્રવાળું મૂકીને તેમાં ગાળેલું સીસું રેડવું એ પ્રમાણે ૩ વખત કરવાથી સીસું શુદ્ધ થાય છે.

મરણુ-સીસાથી ચોથો ભાગ પીપળા તથા આંબલીની ઢાલ ની રાખ લેવી, પછી તે સીસું ઠીબમાં ઓગાળીને તેને અગ્નિ પર ચડાવવું, સીસુ ગળી જાય ત્યારે તેમાં પીપળા તથા આંબલીના છોડાની ભસ્મ નાંખીને લોઢાની કડછીથી (તવેતાથી) હલાવવું એ પ્રમાણે ૧ પ્રહર કરવાથી સીસાની ભસ્મ થાય છે, પછી તે ભસ્મ લઈ ને તેના જેટલો જ મણુશિલ મેળવીને લિંબુના રસ અથવા કાંજમાં ખરલમાં નાંખીને ઘુંટવું પછી શરાવસપુટમાં મૂકીને કપડામટી કરીને પુટ દેવો પછી સ્વગ શીતળ થયે કાઢીને પછી તે ભસ્મને ૧૦ માળે મણુશિલ મેળવવો અને તેને પહેલાં પ્રમાણે ૧ પ્રહર સુધી લિંબુના રસ અથવા કાંજમાં ઘુંટોને ફરીથી પુટ દેવો, એ પ્રમાણે ૫૦ પુટો દેવાથી શુદ્ધ નિશ્ચય નાગભસ્મ (શિશાની ભસ્મ) થાય છે.

કુંભ પુટ-મણુશિલ અને શુદ્ધ ગંધકને અરકુશીના રસમાં ખરલ કરીને તેને સીસાના પત્રાપર લેપ કરવો તેને કુંભપુટમાં પકાવવો તે પ્રમાણે ૩ ત્રણ પુટ દેવાથી સીસાની ભસ્મ થાય છે એમ વિદ્વાનેનો મત છે.

કુંભ પુટની વિધિ-એક માટીના મોટા ઘડો લેવો તેને તળે લગભગ ૪૦ હિદ્રો પાડવાં, તેમાં અડધો ભાગ કોલસાથી ભરવો, તેના વચમાં ઓશધ સુકવું, મોઢા પર એક માટીયું ઢાંકી કપડામટી કરીને તેનું મોઢું લીપાવવું. પછી તેને ચુલાપર ચડાવી તેમાં નિચે ચુલામાં ખુબ કોલસા ભરી સળગાવવું. ખાલી આળ લગાડવું ૩ દિવસે સ્વાગ શીતળ થાય ત્યારે અંદરનું ઓશધ કાઢી લેવું તે કુંભીપુટ કહેવાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર-નાગરવેલના પાનના રસમાં શુદ્ધ મણુશિલને ખરલમાં વાટીને તેનો શુદ્ધ સીસાના પત્રાને લેપ કરવો ને પુટ દેવો તેથી ૩૨ જત્રીસ પુટ દેવાથી નિશ્ચય શીસાની ભસ્મ થાય છે.

સીસાના યુગ્મ—સીસુ અત્યંત ગરમ છે, સિંગવ છે, કડ્ડુ છે, વાયુ તથા કફ મટાડનાર છે; પ્રમેહ તથા પાણીના દોષને મટાડે છે તેમજ આમવાતનો નાશ કરી અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે.

અશુદ્ધ સીસુ—પ્રમેહ, ક્ષય, કમળાને રોગ કરે છે એટલા માટે સારા વૈદાએ સુધ્ધ કરીને સીસાની ભરમ કરવી.

ઉપધાતુઓ

ઉપધાતુઓનું શોધન—અષ્ટક, અક્ષિક, તામ, મનારીય, કાળા સુરમે, મોરયુધ, ખાપરીય એ સાત ઉપધાતુઓ કહેલી છે.

અષ્ટકભરમની વિધિ

અષ્ટક—ખેત, રક્ત, પીત્ત, કૃમ્મ, કોમ ચાર વ્રતનો અષ્ટક છે અને તેનાં પિનાક, દુદર, નાગ, વજ્ર એ અતુકમે નામ જાણવાં.

પિનાક નામના અષ્ટકનાં પદો અગ્નિમાં તપાવવાથી તેના જુદા જુદાં પત્રા પડે છે, અને દુદર નામનો અષ્ટક દેવતાપર તપાવવાથી દેહકાના અવાજ જેવો તપતાં અવાજ થાય છે, જુજંગ નામનો અષ્ટક દેવતાપર તપાવતાં કુંદાડા મારે છે તે સર્પના કુંદાડા જેવો અવાજ થાય છે તે વજ્રઅષ્ટક નામનો અષ્ટક દેવતાપર તપાવતાં તે વિકાર પામતો નથી ને જીવેતો તેવો જ રહે છે. પિનાક નામના અષ્ટકના સેવનથી કુટ(કોડ) ઉત્પન્ન થાય છે, દુદર નામનો અષ્ટક મૃત્યુ આપેનાર છે. નાગ નામનો અષ્ટક, વગંદર રોગ કરે છે, વજ્રનામનો અષ્ટક રોગના સમુદાયનો નાશ કરે છે.

અષ્ટક શોધન—અષ્ટકને આંજનપર તપાવીને સાત વખત કાંજના પાણીમાં ડુબાડવો તેથી તે શુદ્ધ દોષવિનાનો થાય છે. ગોસુત્ર અથવા ત્રિશૂળનો કવાથ અથવા ગાયના દુધમાં તેજ પ્રમાણે ઉતો કરીને ૭ સાત વખત અભોગવાથી અષ્ટક શુદ્ધ થાય છે.

બીજો પ્રકાર—કાળા અષ્ટકને કડાયામાં નાંખીને અગ્નિ પર તપાવીને દુધમાં અભોગવો પછી તેનાં જુદાં જુદાં પત્રાં કરીને તાંદ-વજાના રસમાં અને લીંબુના રસમાં આઠ પ્રહર ખરલ કરવો તેથી તે અષ્ટક શુદ્ધ થાય છે.

ધા-ચાઅષ્ટક—અષ્ટપથી ચોથા ભાગની શાળ (ડાંગર) લેવી તેમાં અષ્ટક મેળવી એકત્ર કરીને તેને કાંમળીથી બાંધવું પછી તેને રાત્રીએ પાણીમાં ઘુસાડીને બાંધી રાખવું પછી ચોથે દિવસે તે કાંમળી

એ હાથથી ખૂબ મસળવી તેથી કાંબળ સોસરું મળીને તે અશ્વખતું વેળું જેવું સુર્ય પાણીમાં ૫૩શે તેને ધાન્યાશ્વક કહે છે, ને તે મારણ કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

અથ મારણ—ઉપર પ્રમાણે ધાન્યાશ્વક કરીને તેને સુકવીને ખરલમાં નાંખીને આકડાના દુધમાં ૧ એક દિવસ ખરલમાં છુટીને તેની ચકરડીઓ (નાના નાના પેંડા આકારની) કરવી તે ચકરડીઓને આકડાના પાનમાં વિટાળીને મોટા ગજપુટમાં પકાવવી, પાછી ફરીથી તે અશ્વકને કાઢી ખરલ કરી આકડાના દુધમાં છુટી ઉપર પ્રમાણેજ પુટ દેવો (૧ દિવસ છુટીને) પુટ દેવો. એ પ્રમાણે વારંવાર સાત વખત પુટ દેવો ત્યારબાદ વડની વડવાઇના ઉકાળાના ત્રણ પુટ દેવા, તેથી અશ્વક મરી જાય છે, તેમાં કાંઇ સંશય રાખવો નહિ ને સર્વે રોગમાં ઉપયોગ કરવો.

અશ્વક ભરમ પ્રમાણે ધી લઇને લોહના પાત્રમાં નાંખીને તેને પકાવવો ધી પી ગયા પછી તે અશ્વખ લઈ લેવો ને સર્વે રોગમાં વાપરવો.

ધાન્યશ્વક આકડાના દુધમાં અથવા આકડાના સુળના રસમાં (કવાયમાં) વાટી વાટીને સાત સાત પુટ આપવાથી અશ્વક નિશ્ચયે મરી જાય છે.

ળીજી પ્રકાર—ધાન્યાશ્વકને તાંદળજી, કેળતું પાણી, મોથનો કવાય ટંકણખાર અને અંકલના પાણીમાં ખરલમાં નાંખી મઢન કરીને ગજપુટ સુકવો. આ પ્રમાણે દરેકના બાર બાર પુટ આપવા, ત્યારપછી ઘોળી ઘો (ચુકો) લુણી, ભાંગરો એનો રસ તેમજ ત્રિફળાનો કવાય કરી દરેકમાં ૭-૭ દિવસ મઢન કરવું, તેમાં તેના વજન પ્રમાણે ગંધક લઈ હેકળ ઉપર પાથરીને ગજપુટ દેવો તેથી અશ્વક મરી જાય છે.

ત્રીજી પ્રકાર—આકડો, ચોર, વડતું દુધ, કુંવારનો રસ, હાથીનું મૂત્ર, માણસનું મૂત્ર, વડની કુંપળોનો રસ, ભાંગરોનો રસ, અજીનું રક્ત, એઓમાં વાટીને દરેકના અગ્યાર અગ્યાર પુટ દેવા એમ મળી ૧૦૦ પુટ પુરા દેવાથી પચારાગા (સુંદર રાતા કમળના) રંગની ભરમ થાય છે.

ચોથો પ્રકાર—ધાન્યાશ્વક લઇને તેને મોથના ઉકાળાના ત્રણ ક પુટ આપવા તેજ પ્રમાણે સાટોડીના મૂળના કવાયના તથા કોથુંબના

રસ (કવાથ)ના ત્રણ પુટ દેવા, નાગરવેલના પાનના રસની તથા ધીની તથા દુધના નોખા નોખા ત્રણ ત્રણ ગજપુટ દેવા, દરેક દિવસે તે દરેક રસોથી ખરસ કરીને પુટ દેવાને તેજ પ્રમાણે વડની વધવધના ઉકાળાના કવાથના ૩ પુટો આપવા, ત્યાર પછી મુસળીનો કવાથ ગોખરનો ઉકાળો ને કવચાના કવાથના ૩-૩ પુટ આપવા, ફેળતું પાણી તથા એખરાના રસના ૩-૩ પુટો દેવા, ત્યાર બાદ ગાયના દુધનો એક હલકો પુટ દેવો, દહીં, ધી, મધ, શુદ્ધ ખડીસાકરનો અઢેકો પુટ આપવાથી અધક શુદ્ધ રીતે મરી જાય છે.

પાંચમો પ્રકાર-ધાન્યાધક-૧ ભાગ, ટંકણપાર ૨ ભાગ વાડીને સરાવસપુટમાં ઘાલીને તિવ્ર અગ્નિથી ગજપુટ મુકવો સ્વાંગથીત થયે કાઢીને તેને સર્વ કામમાં વાપરવો.

અધકના ગુણો-વમન વિરોધનથી શરીર શુદ્ધ કરીને ચંદ્રિકા વિનાની શુદ્ધ અધક ભરમ સેવન કરવાથી રસાયણ રૂપ (જરા વ્યાધિ મટાડનાર) છે. તેજ પ્રમાણે ચંદ્રિકા વાળો અધક વિષજેવો જાણવો વાધ, નહાર વિ. ના પેટે મૃત્યુ આપનાર છે.

સોળ ભાગ ત્રિકાળનો કવાથ, ૬ ભાગ ગાયતું ધી, ૧૦ ભાગ અધક ભરમ, ત્રણ ચીજો એકત્ર મેળવવું. પછી તે સર્વેને મધ સાધારણ અગ્નિ પર લોઢાના કડાયામાં ચઢાવી જરા શેકીને ધીમી ધીમી આંચે પકાવવું એને અમૃતીકરણ કહે છે.

વાવડીંગ સુંઠ, મરી, પીંપર, ધી સાથે ૧ વાલ અધકભરમનું સેવન કરવાથી પાંડુરોગ, ગ્રહણી, શૂળ, આમ તથા કોઠાના વ્યાધિ મટાડે છે. મહા પીડાવાળો શ્વાસરોગ, પ્રમેહ, અશ્મિ અને કૃષ્ણાધ્ય ઉધરસનો વ્યાધિ મટી જાય છે. તેમજ મંદાગ્નિ, જઠરની પીડા તથા સર્વે રોગને મટાડે છે.

આ અધક પરમ અમૃત રૂપ છે, વાયુ, પિત્ત તથા ક્ષયને મટાડે છે, બુદ્ધિને જગૃત કરનાર છે, જવર શ્વેત કરે છે. અને કામો દિપ્ત છે, તેમજ આયુષ્ય આપનાર, પૌષ્ટિક, ઉત્તમ, અને બળ આપનાર છે, સ્તિગ્ધ છે, શ્મિ ઉત્પન્ન કરનાર છે, દીપ્ત છે, શીત વીર્ય છે અને યોગ્ય અનુપાનથી યોજવાથી અધક સર્વે રોગોને મટાડે છે. પાવનની ગોળી બાંધી વાપરવાથી પણ તેજ પ્રમાણે કામ કરે છે.

પ્રથમ વર્ગ—ખારા પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો, કઠોળ, ધાન્ય, ખોરાં, કાકડી, કારેલાં, રીંગણ, કેરડા તેમજ તેલ વિગેરેનો અશ્વત્થ ખાનારે ત્યાગ કરવો.

દરેક રોગ પ્રમાણે અશ્વત્થ ખાવાની વિધિ

૧ અશ્વત્થભસ્મ હળદર સાથે, મધ પીપર મેઘવી ખાવાથી ૨૦ વીસ પ્રકારના પ્રમેહના રોગો મટાડે છે. તેમાં કાંઈ સંદેહ રાખવો નહિ.

૨ અશ્વત્થ ભસ્મ સોના સાથે ખાવાથી ક્ષયરોગનો નાશ કરે છે. (સોનાનાં પાનાં (વરખ) વાપરવા) ૩ રૂપુ, સેડનું અને અશ્વત્થ એ ત્રણેનું સેવન ઘાતુની વૃદ્ધિ કરવામાં ઉત્તમ છે.

૪ અશ્વત્થ, હરડે, ગોળ સાથે ખાતી અથવા એલચી સાકર સાથે અશ્વત્થભસ્મ ખાવાથી રક્તપિત મટાડે છે.

ત્રિકટુ—(સુંઠ, મરી, પીપર) ત્રિકળા, (હરડે, ખેડાં, આંખળાં), ચાતુર્ગત, (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), નાગકેશર સાકર તથા મધ સાથે સવારમાં ચાટવાથી ક્ષય, અર્શ અને પાંદુરોગનો નાશ કરે છે.

૬ ગળોનું સત્વ—સાકર તથા અશ્વત્થ ભસ્મ મેઘવી ખાવાથી પ્રમેહ નાશ પામે છે.

૭ એલચી, ગોખર, બોયઆંખલી, સાકર, ગાયના દુધની સાથે અશ્વત્થભસ્મ નિત્ય સવારમાં ખાવાથી મુત્રકૃચ્છનો રોગ મટી જાય છે.

૮ પીપર તથા મધ સાથે અશ્વત્થભસ્મ ખાવાથી જ્વર તથા જીર્ણ જ્વર મટાડે છે.

૯ મધ તથા ત્રિકળા સાથે અશ્વત્થભસ્મ આપવાથી દ્રષ્ટિને પુષ્ટિ આપે છે. (નજર વધારે છે)

૧૦ મોરવેલના સત્વ સાથે અશ્વત્થ આપવાથી વ્રણ (નારાં, બારાં, ચાંદાં) મટાડે છે.

૧૧ બોયકોળાનું ચુર્ણ તથા ગાયના દુધ સાથે અશ્વત્થભસ્મ સેવા થી જળ વધારવામાં ઉત્તમ છે.

૧૨ બીલાંમાની સાથે અશ્વત્થભસ્મ લેવાથી અર્શના રોગને મટાડે છે.

૧૩ સુંઠ, એરંડાનું મૂળ, ભારીંગ, આહન સાથે અશ્વત્થભસ્મ તથા મધ આપવાથી વાયુના વ્યાધિને મટાડે છે.

૧૪ ચાતુર્ગત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર) સાકર સાથે અશ્વત્થભસ્મ લેવાથી પિત્તનો રોગ મટાડે છે.

૧૫ કાયકળ, પીપર તથા મધ સાથે અષ્ઠકભસ્મ લેવાથી કફનો રોગ મટાડે છે.

૧૬ ટંકણુખારને લઇને સર્વે પ્રકારના ખાર સાથે અષ્ઠક ભસ્મ લેવી એ અગ્નિ વધારવામાં ઉત્તમ છે. તેમજ મૂત્રધાતુ, મૂત્રકચ્છ ને પથરીના પથ્થુ નાશ કરે છે.

૧૭ બાંગના રસમાં અષ્ઠકભસ્મ આપવાથી ધાતુનો પચિન કરવામાં ઉત્તમ છે.

૧૮ લવીંગ તથા મધની સાથે લેવાથી ઉત્તમ રીતે ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે.

૧૯ ગાયનું દુધ તથા સાકર સાથે લેવાથી પિત્તરોગનો નાશ કરે છે.

ઉપર બતાવેલા અનુપાન પ્રમાણે વિધિથી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો અષ્ઠકભસ્મ લેવાથી વળીયાં તથા પળીઆંતો નાશ કરે છે ને ખાનાર મનુષ્ય સો વર્ષ જીવે છે.

વાવડીંગ, સુંઠ, મરી, પીપર તથા ઘી સાથે ૧ વાલ અષ્ઠક ભસ્મ ખાવાથી ક્ષય, પાંદુરોગ, સંગ્રહણી રોગ, શુગરોગ, કુષ્ટરોગ, સર્વ પ્રકારના શ્વાસરોગ, પ્રમેહ, અરચિ, ન મટી શકે તેવી ઉદ્વરસ, મંદગિ, પેટના રોગ તેમજ અવશ્ય કફના વ્યાધિને મટાડે છે.

જરા તથા મૃત્યુને નિવારણ કરનાર આ અષ્ઠકભસ્મથી શ્રેષ્ઠ ખીજ કાઠ દવા નથી.

સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ.

રંગમાં સોનાના વર્ણ જેવી, ભારે, ચિકાશવાળી, કાંઇક કાળાશ પડતી આંખવાળી તેમજ કસ લેવાથી સોના જેવો લીંટો થાય તેવી સોનામુખી ઉત્તમ જાણવી.

અશુદ્ધ સોનામુખી આંખતુ તેજ જાણું કરે છે; કુષ્ટ (કાંડ) ક્ષય રોગ તથા કૃમિ વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી સુવર્ણમાક્ષિક શોધન કરીને વાપરવી જોઇએ.

શોધન વિધિ—ત્રણ ભાગ સુવર્ણમાક્ષિકના લેવા, ચોથો ભાગ સિંધવનો મેળવવો, તેને લીંણુના રસમાં અથવા બીજાના રસમાં લોઢાની કાંઇમાં નાંખી પકાવવો, ને લોઢાની કડબીથી હલાવતા જવું તે પાત્રમાં જ્યારે માક્ષીક તથા પાત્ર લાલ થઇ જાય ત્યારે સુવર્ણ માક્ષીક શુદ્ધ થઇ જાયતી આ પ્રમાણે સુવર્ણમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે.

બીજો પ્રકાર—માક્ષીકને એરંડીયા તેલમાં ખરલ કરીને કોડાની તવીમાં માલીને નિચે બળતું કરી તપાવવું જ્યારે ખુબ તપી જાય ત્યારે લીંબુ અથવા બીજેરાનો રસ નિચોવતા જવુંને હલાવતા જવું તવીયાથી હલાવતાં લાલ રંગ થઇ જાય ત્યારે કાઢી લેવી તે શુદ્ધ સુવર્ણમાક્ષિક જાણવી અથવા કેળના કંદના પાણીથી ૨ ઘડી તેજ પ્રમાણે દેવતાપર ખુબ તપાવી ત્રિકળાના કવાથમાં નાંખવાથી માક્ષીક શુદ્ધ થાય છે.

ત્રિજો પ્રકાર—અગથીયાના પાનના રસમાં સરગવાના મુળને વાટી કલ્ક બનાવવો તે કલ્કમાં સુવર્ણમાક્ષિક મેળવી શરાવ સંપુટ કપડમટી કરી ગજપુટ દેવો. જેથી શુદ્ધ થાય છે, પછી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ દેવો તેથી સુવર્ણમાક્ષીક શુદ્ધ થાય છે.

ભસ્મવિધિ

સુવર્ણમાક્ષીકના વજનથી ચોથો ભાગ ગંધક મેળવવો ત્યાર પછી ખરલમાં નાંખીને એરંડાના તેલમાં ઘુંટવું (દીવેલ) તેની ચકર દીધો કરીને કોડીયાના સંપુટમાં મૂકી કપડમટી કરી ગજપુટની વિધિ પ્રમાણે નિચે અર્ધા તથા વચમાં પાત્રો અને ઉપર અર્ધા એમ ડાંગરના ફાતરાંના સંપુટ વચ્ચે કોડીયાનો ગજપુટ મૂકવો તે ફાતરાં સળગીને સ્વાંગશીત થઇ જાય ત્યારે કાઢવું. છાથાના બદલમાં ફાતરાં બરવાં તેથી માક્ષીકની સિંદુરના જેવી ભસ્મ થશે.

દાશીનો રસ કાઢીને તેમાં સુવર્ણમાક્ષિક ઘુંટવી, ગજપુટ આપવો એ પ્રમાણે ત્રણ ૩ ગજપુટ આપવાથી સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ થાય છે. એજ પ્રમાણે કાકડીમાં શુદ્ધ માક્ષિક માલીને શરાવ સંપુટમાં મૂકી ગજપુટ દેવાથી સુવર્ણમાક્ષિકની ભસ્મ થાય છે. (બીજા અંથનો પાઠ છે).

બીજો પ્રકાર—બકરીના મૂત્રમાં અથવા એરંડીયામાં કળથી નાં કવાથમાં અથવા છાશમાં ઘુંટીને પકવવાથી સુવર્ણમાક્ષિક મરી જાય છે.

માક્ષિક—ગુણ—સુવર્ણમાક્ષિક કડવી છે, મધુર છે. પ્રમેહ, અર્શ, ક્ષય તથા કોડને મટાડે છે. કફ તથા પિત્તને હણે છે, કંડી છે, યોગવાહી તથા રસાયણ સ્વરૂપ છે.

રોગ્યમાક્ષિક અને સુવર્ણમાક્ષિક સુધ્ધ કરેલ હોય ને તેજ સેવન

કરવાથી અત્યંત ગુણ આપે છે. પ્રમેહ, કુષ્ઠ કમિ, સોના, પાંડુરોગ, અને વાહનિ મટાડે છે, પથરીને પણ ગાળી નાંખે છે.

અશુદ્ધ માક્ષિક, અગ્નિમંદ, અત્યંત બળની હાનિ, મળસ્રુત અને વાયુના અવરોધ અને તેવા જ બીજા ખરાબ રોગો તથા કંઠમાળ મડચુમડ તથા વ્રણ વગેરે કરે છે.

શુદ્ધ મારેલી માક્ષિક ધાતુગત સર્વે રોગને મટાડે છે; તે રસેન્દ્ર જે પારદ છે તેવું કેવળ જીવિત છે તેથી તે શ્રેષ્ઠ કામો તે રજીલું છે. જે ધાતુઓના મિશ્રણ થતી હોય તો તેને મેળવનાર છે, અને અત્યંત ગુણ કરનાર રસાયણોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

રોગ્યમાક્ષિક

રૂપામાક્ષિક દેખીતી કાંસા જેવી છે. કસોટી પર ઘસવાથી રૂપા જેવી જણાય છે, ભારે, સ્નિગ્ધ, ઘોળી હોય છે તે હિતમ સમજવી. રૂપામાક્ષિકમાં પણ સોનામાક્ષિક જેવા દોષો જાણ્યવા તેથી તે દોષોની શાંતિ માટે હું તમોને શોધન કરવાની ક્રિયા બતાવું છું.

શોધન, કાર્કોટી, [ક'ટોળાં-ક'કોડાં] મેથ, શૃંગ. (મેંદીઆવળ) અને લીંબુના રસની બાવના આપવી, તડકે સુકવવાથી તારમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે.

રૂપામાક્ષિકનું મારણ પણ સોનામાક્ષિક પ્રમાણે જ જાણ્યું સુવર્ણમાક્ષિક કરતાં રૂપામાક્ષિક ગુણમાં જરા ઉતરતી છે.

હરતાળ

હરતાળ—અશુદ્ધ હરતાળ આયુષ્ય હરે છે. કફ, પવન, પ્રમેહ, કરે છે; તાવ ફેફસા શરીરના અવયવોનું સંકેત્યાવું વિગેરે વિકાર કરે છે તેથી હરતાળ શુદ્ધ કરીને વાપરવી.

શોધન—હરતાળના બારીક કકડા કરી એક કપડામાં બાંધીને હાંડલામાં કાંજ ભરી તેમાં હરતાળ ટાંગી રાખી દોહાય તથા ૧ પ્રહર સુધી પકાવવું, પછી કોળાના પાણીમાં બાફવી, તલના તેલમાં ૧ પ્રહર, ત્રિકળાના કવાચમાં ૧ પ્રહર, ચુનાના પાણીમાં દોહાય તથા હરતાલ ૧ પ્રહર પકાવવાથી હરતાલ શુદ્ધ થાય છે.

ભસ્મવિધિ

મારણ, પત્રાં વાળી હરતાળ શુદ્ધ કરીને સાટોડીના રસમાં ૧ દિવસ ઘુટાવીને ખરલમાં ગોળા કરી સુકાવા દેવી, તે ગોળા સુકા

યા બાદ સાટોડીને બાળીને તેની ભસ્મમાંથી ક્ષાર કાઢી તે ૧ હાંડ લીમાં અડધી ભરી વચમાં જોળો મૂકી તેના ઉપર દાળીને સાટોડી ની રાખ ભરવી, ગળા સુધી ભર્યા બાદ મોંદાપર કોડીયું ઢંકી ૧૫૩ મરી કરી તેને ચુલાપર મુકી કમથી અગ્નિ વધારતા જવું તે જ્વરી રાખી પાંચ દિવસ સુધી ચલાવવું, વચમાં પડતર રહેવું જોઈએ નહિ એમ કરવાથી પાંચ દિવસ પિત્તાબાદ સ્વાંગ શીતળ થાય ત્યારે કાઢવું તેથી હરતાળ ભસ્મ થાય છે. ૧ રતી યોગ અનુમાનથી આપવાથી જુદા જુદા ઘણા રોગો પર અપાય છે.

હરતાળના ગુણો—હરતાળ તિખિ છે, સ્નિગ્ધ, સ્વીકાશવાળી છે, તુરો છે, ગરમ છે. ઝેર મટાડે છે, ચળ તથા દોડરોગ (પત્ત) વા તરફત પિત્ત, કફ, વૃથા વિગેરે મટાડે છે. હરતાળ કુષ્ઠરોગને મટાડે છે મૂત્ર તથા ઘડપણને પણ હકાવે છે. શોષેલ હરતાળ શક્તિ, કંતિ-તથા આયુષ્ય વધારે છે.

મણ્ડશીલ

અગ્રહ મણ્ડશીલ શક્તિ બોધી કરે છે ક્રમિ કરે છે, મળ સાફ આવતો નથી, મળ મુત્રનું અટકાવવું, મુત્ર કંકારા વિગેરે મુત્રકૃમ્મ જિગેરે રોગો કરે છે.

શોધન—મનશીલ દોલાયનથી ૩ દિવસ સુધી બકરીના મુત્રમાં પકળ્યા બાદ બકરીના મુત્રની સાત બાવનાઓ આપવાથી મનશીલ શુદ્ધ થાય છે.

બીજો પ્રકાર—અગધ્યાના પાનનો રસ કાઢીને તેની સાત વખત બાવના આપવાથી મનશીલ શુદ્ધ થાય છે અથવા તેજ પ્રમાણે આદુના રસની સાત બાવનાઓ આપવાથી મણ્ડશીલ શુદ્ધ થાય છે.

ગુણ—મણ્ડશીલ બારે છે, વર્ચુ ઉત્તમ કરનાર, દરત સાફ લાવનાર, સારક, ગરમ, લેપન. તીષ્ણ, કડવું છે, સ્નિગ્ધ છે અને વિપદાસ, કાસ, ભૂતબાધા, રક્તદોષ મટાડે છે.

સુરમો

સુરમો ૨ જાતનો છે, કાળો તથા ઘોળો, ત્રિકળાના ક્ષયમાં દોલાયનથી સ્વેદન કરવાથી બંને જાતનો સુરમા શુદ્ધ થાય છે.

ગુણ—કાળો સુરમો ગ્રાહિ છે, મધુર છે, આખનું તેજ વધારનાર છે, કફ તથા પિત્તને જીતે છે, હેઠ્ઠી કાચ, રક્તદોષને મટાડે છે, કંડો છે, સ્વેત સુરમો પણ તેવો જ છે.

મોરથુથુ-મોરથુથુ ખીલાડી અથવા પારેવાના ચરકમાં મેળવી ખરલમાં નાંખી છુંટવું તેમાં દશમો ભાગ ટંકણુખાર નાંખવો, પછી ખરલ કરીને શરાવસંપુટમાં મુકીને કપડાણુ દરી લઘુ પુટ આ પવો ત્યાર બાદ ૧ પુટ દહીંનો, અને ૧ પુટ મધનો, દેવાયો મોરથુથુ શુદ્ધ થાય છે. મોરથુથુના સમાનભાગે ખીલાડીની વિષ્ટા લેવી તેના ૧ ભાગ ટંકણુ તથા તેજ પ્રમાણે મોરથુથુથી ચોથા ભાગે મધ મેળવી તેના ૩ વખત ૩ પુટ મુકવાથી મોરથુથુ શુદ્ધ થાય છે તેથી વાંતિ જ્ઞાતિ થતી નથી.

ગુણો—મોરથુથુ તિખું, ખારું, ગુરૂ, વિશદ, હલકું, લેખન, ઝાડો ભાવનાર ને નેત્રને હિત કરનાર, ચળ, કમ્બિ, તથા ઝેર મટાડનાર છે, તેમજ કફ, રક્તપિત્ત, કુષ્ટ, પ્રમેહ તથા મેદ મટાડનાર છે.

આપરીયું.

માણસનું મૂત્ર (ઘોડાનું મૂત્ર) અથવા ગાયના મૂત્રમાં ૭ રાત દિવસ સુધી દોહાયત્રથી આપરીયાને બાદવું. ત્યાર બાદ સર્વે કામમાં વાપરવું.

ગુણો—આપરીયું તીખું છે, ખારું છે, ગુરૂ, વાંતિકારક, હલકું લેખન, બેદક, ઠંડુ, નેત્રને હિતકારક, કફ તથા પિત્ત મટાડનાર છે, ઝેર લોહિ બિગાડ; કુષ્ટ, ચળ, વિગેરે નાશ કરવામાં ઉત્તમ છે.

પારદ.

પારદ—શ્વેતવર્ણનો પારદ બ્રાહ્મણ, રક્તવર્ણનો ક્ષત્રિય પિરાવર્ણનો વૈશ્ય, કૃષ્ણ વર્ણનો શુદ્ર કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ચાર વર્ણના ચાર રંગથી પારદ ઓળખાય છે.

ઓષધો વિગેરેના કલ્પમાં વાપરવા માટે બ્રાહ્મણ જાતનો શ્વેત પારદ વાપરવો. ગોળીયોના ઉપયોગમાં ક્ષત્રિય જાતનો રાતો પારદ વાપરવો. ધાતુવાદ (કીમીયા) વિગેરે બનાવવામાં વૈશ્ય જાતીનો પીળો પારદ વાપરવો અને ખીજા કામમાં શુદ્રજાતિના કૃષ્ણ પારદ વાપરવો.

અંતના ભાગમાં લીલા વર્ણનો બહારનો બહારથી ઉન્નવળ (સુશોભિત)મધ્યમાં ચંદ્રિકાવાળો (ચંદ્રના જેવા પ્રકાશવાળો) એ રંગનો પારદ વખાણવા જેવો છે.

શુભરો, શીકાશવાળો પારદ, ચિત્રવિચિત્ર વર્ણવાળો પારદ, રસ કમ્બની સિદ્ધિ માટે વાપરવો નહિ. પુર્વના રસશાસ્ત્રને જાણનારા

મુનિ લોકોએ પારદમાં જે દોષો કહેલા છે, તેની શાંતિ માટે શોધન કરવાનો પ્રકાર કહ્યું છે.

પારદના દોષો—મળદોષ, અગ્નિદોષ, વિષદોષ, એમ પારદમાં ત્રણ દોષ છે તે નૈસર્ગિક છે. મળદોષથી મૂર્છા થાય છે. અગ્નિથી દાહ થાય છે અને વિષથી મૃત્યુ થાય છે.

અશુદ્ધ પારો મળદોષથી મૂર્છા કરે છે. અગ્નિ દોષથી દાહ કરે છે અને વિષદોષથી મૃત્યુ કરે છે. અમળાદિ ત્રણે દોષ નૈસર્ગિક છે માટે પારદ શોધન કેમ કરવું તે કહ્યું છે.

પારદમાં નાગ, બંગ, મગ, અગ્નિ, ચંચળતા, પર્વત સંબધી મિશ્રણ, વિષદોષ એ સાતે કાંચળીયો છે. (પદમિશ્રિત પદ છે, તે નૈસર્ગિક દોષો છે.

પારદ શોધન કરવાના પ્રકાર.

દોષનિવારણ—સીસાનું નિવારણ—માટે રાત્રી ઈંટનો ઝીકાળો, હળદરનું ચુર્ણ ધરતો હુમાડતો હુમસ (અડાયાની ભરમ અથવા હિનની ભરમ, ચુનો, લીંબુના રસમાં મેળવી પારદ સાથે છુટવું તેથી સીસાનો દોષ મટી જાય છે, કડવું ઇંદ્રામણું, અકોલનું મુળ કાંજીમાં નાંખીને છુટવું. જરા જરા મર્દન કરવાથી બંગદોષ મટે છે.

પારદ શોધન મારણ—ગરમાળાનું મળનું ચુર્ણ તથા કુંવાર પાઠાના રસ સાથે પારદ છુટવાથી મળદોષથી શુદ્ધ થાય છે. ચિત્રક સાથે છુટવાથી અગ્નિદોષ મટે છે. ચંચળતા માટે કાળા ધંતુરામાં પારદ છુટવો. ત્રિકટુમાં છુટવાથી ગિરિદોષ જાય છે. ત્રિકળામાં છુટવાથી વિશનો નાશ થાય છે. કુંવારના રસમાં છુટવાથી સાતે કંચુકી જાય છે.

બીજો પ્રકાર—ગરમાળો પારદના મળને હણે છે (સાત દીવસના પ્રયોગથી) કુંવાર સાત દીવસના પ્રયોગથી સાતે કાંચળીયોને મટાડે છે, અને અકોલના મુળ સાથે છુટવાથી ઝેરને મટાડે છે. ચિત્રક સાથે છુટવાથી અગ્નિને હણે છે.

દરેકમાં સાત સાત દીવસ છુટવાથી પારદ શુદ્ધ થાય છે. દરેકમાં ૧૭-૭ વખત છુટવો, તમાગ રોગમાં વાપરવો. કુંવાર, ત્રીકળા ત્રિકટુ, ચિત્રક, લિંબુનો રસ, દરેકનો એક દીવસ સાથે ભેગાં કરીને પારદ ખરલ કરવાથી દરેક રસમાં ૧ દિવસ છુટવાથી પારદ શુદ્ધ થાય છે.

દરેક મર્દન વખતે પારદને ઉની કાંજમાં ધોવો, પછી તેને સુકાવો દેવો, પછી ફવા નાંખી ધુંટવું તેને ઉર્ધ્વચાતનથી કાઢેલ પારે કહે છે તે ઝોપધીના ઉપયોગમાં સેવાય છે, તે શુદ્ધ પારદ ગણાય છે. તેમાર ક્યેલા સૌર ૧ પારદમાં સોળમેા બાગ ઇંટનો બુકો તથા ૪ ફીઆબાર શુદ્ધ ચોખો કળાયુનો નાંખીને ધુંટવો, પછી તેને ખરલમાં નાંખી ખુબ મર્દન કરવો પછી તેને તપ્ત ખરલમાં નાંખવો.

વિધિ—એક ખાડો કરીને તે ખાડામાં બકરીની લીંડીઓ તથા ઝંઝરનાં ફાતરાં ભરીને તેના પર તપેલી મૂકવી ને ખરલ તપતી જાય તેમ તેમ પારદ નાંખીને ધુંટતા જવું તેને મર્દન કહે છે તે વિદ્વાનો રસશુદ્ધિમાં વાપરે છે.

સુંક, મરી, પીંપર, હરડે, બેઠાં આંબળાં, વાંઝકટોલીના કંક, બે જાતની ભોંયરીગણી (ઉલી તથા બેડી) ચિત્રક, હળદરનો ખાર, કુંવારનો રસ, આકડાનો રસ, ધંતુરાનો રસ એઓનો ક્વાથ કરીને તેમાં પારદ ૭ દિવસ ધુંટાવવો તેથી પારદ મૂર્છિત થાયછે, તેમજ સાતે કાંચળા મૂકી દે છે. (દોશ રહિત થાય છે.)

પારાનું ઉત્થાપન—પારદને લીંબુના રસમાં ધુંટીને તડકામાં રાખવો પછી ઉત્થાપન પાત્રમાં પારદ સાથે ચૂર્ણ ભરીને અગ્નિપર રાખીને તેને ડમર્યત્રથી ચુલા પર ચડાવીને નિચે અગ્નિ કરી પારદ ઉઘડવો તે સ્વાંગશીત થયા પછી હાંડલામાંથી પારદ કાઢી લેવો.

સ્વેદન વિધિ—પારાને ચોવડા કપડામાં બાંધીને એક કુંડામાં લસણનો રસ ભરીને તેમાં સુંક, મરી, પીંપર, હરડે, બેઠાં, આંબળાં, કુંવારનો રસ, તથા કાંજ (આરનાલ) ધાલીને તેમાં દોલાયત્રથી પોટકી મૂકીને ઉપર બીજું કુંડુ ઉધું વાળી કપડમટી કરી દોલાયત્રને ચુલાપર ચડાવી પારદનું સ્વેદન કરવું તેને સ્વેદન કહે છે.

૪ આર તોલાથી ઓછો ને ૪૮૦ તોલાથી વધારે પારદ સંસ્કાર કર્મ માટે વાપરવો નહિ; તે થકી વધારે હોય તો બીજી વખત સંસ્કાર કરવા રસ શોધનનો આરંભ સારા દિવસે કરવો, સારા એકાંતવાસમાં પ્રથમ ભૈરવની પૂજા કરાવીને પછી પારદ સંસ્કારનો આરંભ કરવો.

અશુદ્ધ પારદની ભરમ કરવાથી તે ગુણ્ય કરતી નથી. કુષ્ઠ, અગ્નિ-મંદ કૃમિ, ઉલટી, અરૂચી, જડપણ, દાહ અને મરણ એવાં દરેક અશુદ્ધ પારદથી થાય છે. શુદ્ધ પારદના સેવનથી તમામ જાતના રોગનો સમુદ્ધ મટે છે, ને યોગવાદી તરીકે કામ કરે છે. યુક્તિવડે કરેલી ભરમ છે

તેવા ગુણ કરે છે તેમજ પુકિતથી વચગુણ ગંધક ભરણ કરી જાયે તે તે ધાતુ ચરનાર (મુખવાળો બુદ્ધિશીલ) પારદ ગણાય છે.

મૂર્છિત કરેલો પારદ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે, આકાશમાં ફરવાની ગતિ દેનારો છે. બાધેલ પારદ અર્થ સિદ્ધિ આપે છે ભરમ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ભરમ વાતવ્યાધિ, અર્ધકાલબેદક પક્ષાધાત ઇત્યાદિ મટાડનાર છે. દ્રષ્ટિ તથા કાંતી અને પુષ્ટિ આપનાર છે. વીર્ય વધારનાર છે, મૃત્યુ મટાડનાર છે, બળ આપનાર છે, સ્ત્રીઓને આનંદ આપનાર છે, સિંહના જેવો શક્તિવાન કરે છે, અનુપાનના પીગથી સર્વ વ્યાધિ મટાડે છે.

પારદ શોધન મારણુ—પારદ મૂર્છિત કરવાથી રોગને મટાડે છે. બાધીને પારદની ગોળી મોંઢામાં રાખવાથી આકાશમાં ફરવાની શક્તિ આવે છે. ભરમ કરી હોય તો સર્વ જાતની સમૃદ્ધિ દેનારો છે, આવો આર્યદે (પારદ) અત્યંત શુશોભિત છે. મૂર્છાથી રોગ મટાડે છે. બંધનથી આ લોકમાં મુકિત આપે છે, ભરમ કરીને વાપરવાથી અમર પશુને આપે છે. આવા પારદથી બીજને ક્યો દયા કરવાવાળો છે, જગતના ઉપર બહુ કરણા કરનાર પારદ છે.

પૈસાની બહુત સહાય હોય, રસશાસ્ત્રની પૂર્ણ માહિતી હોય, હસ્ત ક્રિયા જાણુતો હોય (યશવાન હોય), રસના કર્મોમાં કુશળ હોય, પોતાના ઉદ્યોગમાં તત્પરતા અને યોગ્ય અગ્નિએ સર્વ ગુણ અનુકૂળ હોય, તો પારદ સિદ્ધ થઈ શકે છે, અથવા પારદમાંથી કાઢેલ પારદને સ્વેદન કરીને (મીઠાના પાણીમાં) દોલાચંત્રથી સ્વેદન કરીને તે પારદ વાપરવા થી વૈદો સારા ઓપધો તૈયાર કરી શકે છે.

હીંગળાને વાટીને લીંબુના રસમાં ૧ પ્રહર સુધી છુટવો. તે સુકાય ત્યારે હમચંત્રમાં ધાલીને ચાર પ્રહર અગ્નિ આપવો ને સ્વાં મરીતળ થાય ત્યારે મોટા ઠામમાંથી ઉપર ચોટેલો પારદ કાઢી લેવો (ત્યારબાદ સ્વેદન કરી ઉપયોગમાં લેવો.)

અથવા મુખકરણુ—પારદ, ઈન્દ્રગોપ (જિંદુકીટ) બીરબેહોડી અથવા મખમલી કીડા સાથે ત્રણ દિવસ વાટીને પછી તેમાં સિંધા છુણુ, ખાદેલોણુ, (સંગળ), મીઠું ધણીયું, સાખરલોણુ, એ (પંચલવણુ) અને લીંબુનો રસ અથવા કાંઈમાં નાખી ડોળાચંત્રથી સ્વેદન કરવા થી પારદને મુખ થાય છે ને ધાતુ બક્ષણુ કરે છે.

પારદ—પંચલવણ (સિંધવ, સમળ, ખીડલવણ, મીઠું, બંગડીખાર) સરગવાના મુળનું ચુર્ણ, મોરચુચુ, રાધ, સુંઠ, મરી, પીંપર એ સર્વેનું ચુર્ણ મેળવી લીંબુના રસમાં મેળવી ખરલમાં નાંખી ૩ ત્રણ દિવસ કુંટી લીંબુના રસ અથવા કાંજી, મેળવીને હાંઘીમાં ભરી ડોલાય ત્રણ પારદને સ્વેદન આપવું તે ત્રણ દિવસ સ્વેદન આપવાથી પારદ સર્વ ધાતુઓ ખાય છે.

ગંધક જરણ—તમખરલમાં બતાવેલા વિધિ પ્રમાણે તપ્તખરલ મુકોને તેમાં પારદ નાંખવે તે તુષાગિની તપેલી ખરલમાં થોડો થોડો ગંધક નાંખીને પારદ ઘુટતા જવું; આ પ્રમાણે પારદથી ૬ થણો ગંધક જરવાવે ૬ વખત કરવાથી ૬ ગણો ગંધક જરવે છે.

કુન્ઠપચન—પોળા મોંઢાનું માટીનું એક કુંડ લેવું તે કુંડાની મધ્યમાં એક મોટું સકોરું સવળું મુકીને તે સકોરાને ફરતું મોટા કુંડામાં પાણી ભરવું (ફરતું પાણી અને મધ્યમાં કટોરું હતું રાખવું. પાણી કટોરાના કાંઠાથી જરા નિચે રહે તેમ કરવું, ત્યાર બાદ ખીજ કુંડાને બેસતું આવે એવું મોટું કુંડાનું ઢાંકણ જેવડું કટોરા જેવું લઈ તેની મધ્યમાં એક આંગળ પહોળી ખીજ કટોરાના મોંઢા પ્રમાણે પાળ કરવી, કારણ કે તે પાળ સુકાયા પછી તેમાં પારદ મુકી ઉપર ખીજું કટોરું ઢાંકાય તે પાળ ઉપરના ઢાંકણવાળા મોટા કુંડા જેવા કટોરામાં કરવી તે સાધારણ મોટું કોડીયું ઢાંકાય તેટલી ગોળાશમાં એક આંગળ પહોરાશમાં ગારાથી કરી સુકાવવી તે સુકાયા પછી તેમાં તે વચમાં કરેલી ખાડાપી પાળમાં (પાળ કરવાનો હેતુ એવો છે કે તેમાંથી પારદ તેનાપર ખીજું કોડીયું ઢાંકી કપડમટી કરતી વખતે નિકળી ન જાય ને કોડીયું આંગળ પાછળ ખસી ન જાય) કળીયુનો ચોપડવો તે સુકાયા બાદ તેમાં પારદ અને પારદના વજન જેટલો ગંધક લઈ તે પાળમાં ભરવો (ભરવાની વિધિ) તે પાળ કરેલ કુંડાના ઢાંકણ વાળા કોડીયાના તળીયાને મધ્યભાગ પાણીની અંદર મૂકેલ કટોરાના કાંઠાને અડે તેમ તેમાં ઢાંકણવાળા કોડીયાને ઉધું મુકતી વખતે મધ્યમાં કરેલી ગોળ પાળને યુનો ચોપડી તેનાપર પારદ પાથરવો ને પાસના જેટલો જ શુદ્ધ કરેલ આમલસારો ગંધક લઈ તે ગંધકને પારા પર પાથરવો પછી ઢાંકણવાળા મોટા કટોરાની અંદર કરેલી ફરતી પારને બરાબર અડે તેમ તે આમલસારો ગંધકપર ખીજું કોડીયું મુકી

લંકણાવાળા મોટા કટોરાની અંદર કરેલી પાળ તથા કોડીયા વચ્ચેની માંધપર જુમકું લપેટી તે પર રાખ તથા મીઠું પલાળી સુકા કરવી. રાખ તથા મીઠાની સુકા સુકાઈ ગયા બાદ કપડાંદ કરેલ લંકણા વાળું મોટું કટોર પાણીથી ભરેલા કુંડાપર ઉંધું મુકીને પાણી તે લંકણાપર ૪ ચાર આઠાયાં છાણાં મુકી સળગાવવાં, એ છાણાં સળગીને ઠરી મયા બાદ લંકણું પથ્થુ ઠરી જાય ત્યારે કોડીયાનું કપડું હાંડ તથા પાળ ગિજેરે કાઢી નાંખીને અંદરનો પારદ લેવો. તેજ પ્રમાણે ફરી કપડાંદ કરી બીજો ગંધક પારદ પાયરી પ્રથમ કર્યા પ્રમાણે તેજ પાત્રમાં અથવા તે ડુટી જાયતો બીજાં બનાવી અગ્નિ આપવો. એમ ૬ વખત પારદ પર નવો નવો ગંધક નાંખીને ગંધક જરણ કરવું તેથી પારદ ભરમ અગ્નિ જેવી તીવ્રથ્વ થાય છે અને તે સર્વ કામ કરે છે.

ગંધક જરણ કરેલ પારદના ગુણો-પારદ પ્રમાણે ગંધક જરણ હોયતો રોગનો નાશ કરે છે, બમણો જરવેલ હોય તો જમને મટાડે છે. તથા ભાગ ગંધક જરણ કરે તો સ્ત્રીના ગર્ભને ઢરવાની શક્તિ આવે, ૪ ભાગ ગંધક જરણ કરવાથી તેજ વાળો બને છે, શાસ્ત્રમાં કુશળ બને છે, પાંચ ભાગ જરણ કરવાથી પારદ સિદ્ધ દેવાવાળો થાય છે. ૬ ભાગ ગંધક જરણ કરે તો મૃત્યુનાશક બને છે.

જે મનુષ્ય પારદને એક દિવસ અગ્નિ આપે છે તેના સર્વે પાપો નાશ પામે છે અને પાપ કરે છે તોપણ તેમાં લેવાતો નથી. (તેને પાપ લાગતાં નથી.)

પારદ બાંધવો

પરદ બાંધન-કેળવું કંદ, ધોળા કરેણવું મુળ, ચોર (તણધારો) શીર કંદુલી (ચેરખદુધી) (મરાઠી શબ્દ છે,) રાતી સાટોરી, શીવલીંગી, જળધીપળા (મીનાક્ષી) કાચમાચિકા, કંગોળા, બેડી ખીલુડી તેમાંથી જે મળે તેટલાના ચીક દુધ (રસ)માં પારદ બાંધન થાય છે. તે પછી જુટતો નથી.

બીજો પ્રકાર-જે સ્ત્રી રૂપમતી હોય તેના ગુપ્ત ભાગમાં મુકિતથી પારો રાખવામાં આવે તો તેના પુષ્પ (સ્તના)ના પ્રભાવથી પારો કેટલાક દિવસમાં બાંધાઈ જાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર-મહત્તા (અગ્રીમયા) અને અમેહત્તા મુકીને પારો તેનું પશ્ચાત્ત આશ્રય કરીને પાણીમાં સારીરીતે ભરીને તેનું ૧ મહીકું

ખનાવવું. તેમાં પારદ વધ્યે ધાત્રીને દડો વળવો તેને પાંચ ટંકે લગ-
લાગ પારેર કમલા પર સુકવું (કમલા સળગી અંગારા રહે ત્યાર
જુકવું) તે જોળો સુકાશે એટલે પારદ બંધાઈ જશે. તે બંધાયેલો પારે
બાકાર કાઢવો તે દંડ પારે થાય છે, તે મોઢામાં રાખવાથી મોઢાના
રોગો જાય છે. સરીરમાં ખવરાવવાથી વૃદ્ધવરથા તથા ધોળા વાળ મટે
છે. તેના ચોળાથી કાનનો ધા બહુ લાગતો નથી. કામદેવની ઉત્પત્તિ
રખે છે. તે પારદનું સેવન કરનારને નવી જુવાની આપે છે, તેમાં કાંઈ
ચંકા રાખવા જેવું નથી.

પારદની ભસ્મ

પારદ ભસ્મ પ્રકાર-અધેડાનાં બી વાટીને તેનાં ૨ બે કુલડાં
કરવાં તેના સંપુટમાં પ્રથમ પારદને હિમરડાના દુધમાં વાટી મિશ્ર કરવો
પછી કુપાના કુલવાવડીંગ, ખેર(ગંધાતો) એએાનું ચુર્ણ પ્રથમ બન્ને
કોડીયામાં ભરવું પછી પ્રથમના કોડીયામાં ચુર્ણ ભરી પછી પારે
સુકી પછી ઉપર બીજા કોડીયામાં નાંખેલું ચુર્ણ ભરી ઉપર બીજું
કોડીયું લાંકવું એટલે પારદપર ચુર્ણ નો સંપુટ થયો અને ચુર્ણના સંપુટ
પર અધેડાના બીના કોડીયાનો સંપુટ થયો પછી તે જોળાને બે
કોડીયામાં કપડમટી કરીને સુકવીને ગજપુટમાં મૂકી દેવો તેથી એકજ
પુટમાં પારદની ભસ્મ થાય છે.

બીજો પ્રકાર-શુદ્ધ પારદ પ્રમાણે શુદ્ધ ગંધક મેળવી કંજલી
કરવી તેને વડના દુધમાં ઘુંટવું પછી માટીના કોડીયામાં નાંખીને ધીમા
અગ્નિથી ચુલા પર ચડાવી પકવવી જેમ જેમ અગ્નિ લાગે તેમ તેમ
મકના દાંડાથી હલાવવું. ૮ પ્રહર (૧ દિવસ) સુધી મંદાગ્નિથી ખનાવવું
તેથી જરૂર પારદની ભસ્મ થાયછે, રતીનાર પાનના કટકામાં આપવાથી
મુષ્ટિ તથા અગ્નિ વધારે છે.

રસસિંદુરની બનાવટ

રસસિંદુર-શુદ્ધપારદ તો. ૮, શુદ્ધ ગંધક તો. ૨, નવસાર તો.
આ લીંધુના રસમાં ઘુંટવું. પછી કાચની શીશીમાં ભરીને ૭ વખત
કપડમટી કરી તેને તકકામાં સુકાવા દેવી તે સુકાયા પછી એક
પેટાના મોંના દાંડાની તળે હિંદ કરીને તેમાં શીશી મેલવવી, પછી ફરવી
ફેલી ભરી તેના શીશીના પેટાવાળુ હોય ત્યાં સુધી ભરવી, ગળાનો આથ
લવા મોઢાનો ભાગ હિંદાડો રાખવો, ત્યારબાદ છપ્પદિવસ પૂર્ણ કરીને

તથા પાંચ કુંવારીકાઓનું પુજન કરીને તે શીશીને ચુલાપર ચડાવવી, આઠ પ્રહર બરાબર અગ્નિ આપવો, તેમાં કાણે કાણે શીશીના મોઢામાં સળી લાકી તેવું મોંદું મોકળું રાખવું (શોધન કરવું) ત્યાર પછી સ્વામીશીતળ થયા પછી કાચની શીશીને બહાર કાઢવી, તે હોંગળાના જેવા આકારવાળો રસસિંદુર થાય છે તે લઇ લેવો. તે દેવ તથા દાન-વને પણ ન મળી શકે તેવો દુર્લભ થાય છે. તે દરેક રોગના અનુ-પાન પ્રમાણે સેવન કરવાથી (વાલ ૧ અથવા ૨ વાલ) પીંપર તથા મધ સાથે સેવન કરવાથી ઓયોના કામદેવને પણ હઠાવે છે ને રતી સેવનમાં કૌતુકપણું ખતાવે છે. તે વીર્યને તત્કાળ સ્તંભન કરીને ઓયોના ગર્વને હરે છે.

શુભ્ર આ પારદમાંથી તૈયાર કરેલ રસસિંદુર રક્ષણર્થુ અને મંદાગ્નિ નો નાશ કરે છે. ક્ષય, પાંડુ, સોજા, પેટના રોગ, બુદ્ધમનો રોગ, પ્રમેહ, શુળ રોગ, બરોલ, તાવ મટાડે છે, દુષ્ટવ્રણનો નાશ કરે છે, તેમજ હરસ પ્રહ-ણી બગંદર મટાડે છે ઉલ્કી તથા ત્રિદોશને મટાડે છે.

બીજો પ્રકાર—પારદ તો. ૨૦, શુદ્ધ ગંધક તો. ૨૦ લાઇ તેની કાજળી કરવી એ બન્નેથી ૦૧ બાગે એટલે ૧૦ તોલા નવસાર મેળવવો. સર્વેને એકત્ર કરીને અગનશીશીમાં બરીને સાત માટીનાં પડ ચડાવી નિમ્ને કાણું પાડેલ માટલામાં વાળુકાચંત્રમાં શીશી ચડાવવી બાર પ્રહર અગ્નિ આપવો એ ઠંડો થયા પછી કુપી ફાડીને કેશર જેવા ઉત્તમ વર્ણનો અષ્ટ રસસિંદુર બરમ થયેલો વૈધરાજે લાઇ લેવો.

આ રસસિંદુર ખાવાની વિધિ—આ રસસિંદુર વાતવ્યાધિ પર મધ પીંપરમાં આપવો. કફરોગ પર સુંક, મરી, પીંપર તથા ચિત્ર-કના ચૂર્ણમાં લેવો. પિત્તરોગમાં એલચી, સાકર સાથે આપવો, વ્રણરોગ પર બોરીગણીનું પંચાંગ તથા સુંકને લીલી ગળોના રસ સાથે આપવો. પુષ્ટિ માટે ઘી હળદર ફદાલ અને શેમળાના ફુલના ડોંડા સાથે અથવા કેશર અને ઘી સાથે પણ અપાય છે.

ત્રિજો પ્રકાર—એક બાગ પારદ, ત્રણ બાગ ગંધક, એક માસો શુદ્ધ સીસું લેવું. પ્રથમ પારદને ખરલમાં નાંખી તેમાં સીસું ઓગાળી નાંખવું પછી ખૂબ ધુંટવું તેમાં ગંધક નાંખી કાજળી કરવી તે કાજળી અગન શીશીમાં નાંખીને તેને મોઢે ચુનાની ગોળી છાંદી કપડમટી કરવું. તે સુકવીને વાળુકાચંત્રમાં ચડાવવી, કમથી મંદ, મધ્ય, તીક્ષ્ણ અગ્નિ ત્રણ અદોરાત્ર આપવો તેથી ખપોરીપાના ફુલ જેવો લાલ રંગનો

રસસિંદુર માય છે. તે સર્વ રોગપર વાપરવો. આ રસસિંદુર યોગ્ય અનુપાને ૧ વાલ આપવાથી જરૂર આવેલ વ્યાધિને મટાડે છે. આ રસસિંદુર ખરેખર રોગનો જથ્થો મટાડે છે, શરીર પ્રદ કરે છે. બહુ શક્તિ આપે છે, સો પ્રકારના વીર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રસસિંદુર ઉત્તમ શક્તિ આપે છે.

આ રસસિંદુર સર્વ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરે છે અને બહુ સામર્થ્યવાળો છે, તેજ પ્રમાણે વૃષ્ટ, કુષ્ટ, ભગંદર અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે, અને બળ, બુદ્ધિ, ધારણાશક્તિ, વીર્ય ધાતુની સમૃદ્ધિ કરી સર્વ રોગને મટાડે છે.

ચોથો પ્રકાર—શુદ્ધ પારદ તો ૪, શુદ્ધ ગંધક તો ૪, વિધિ પ્રમાણે કળલી કરીને વડના કુંપળીયાનો રસ નાંખી ખુબ ખરલ કરવું તે પ્રમાણે વડના અંકુરના રસની ૩ ભાવના આપવી ત્યાર બાદ હાંડલીમાં તે ગોળો મુકી કચ્છપયત્ર કરીને રેતીથી તેને પુરવો. તેને મંદાગ્નિથી પકાવવું ૪ પ્રહર અગ્નિ આપવો, તેથી ઉગતા સુર્યના રંગ જેવો રસસિંદુર થશે તેને યોગ્ય અનુપાન આપવાથી ઘણા રોગો મટાડે છે. જેવા કે ક્ષય, કુષ્ટ, વાયુના રોગો, અરોલ, પ્રમેહ, પાંડુ, વિગેરેનો નાશ કરે છે.

જેમ જળના સાથે મેળવેલું તેલ તત્કાળ શરીરમાં ફેલાઈ જાય છે તે પ્રમાણે અનુપાનથી દવા આપવાથી શરીરમાં પ્રસરી જાય છે.

રસસિંદુરનાં અનુપાનો—રસસિંદુર મધ તથા પીંપરમાં ચાટવાથી વાતમેહને મટાડે છે, ત્રિફળા તથા સાકર સાથે ચાટવાથી પિત્તના સર્વે પ્રમેહ મટાડે છે.

પીંપર, સુંઠ, મરી, ભારીંગ તથા મધ સાથે લેવાથી શ્વાસકાશ મટાડે છે, શુળ પાણુ મટાડે છે. હળદર તથા સાકર સાથે રક્તના વિકાર (લોહી વિકાર)ને મટાડે છે.

ત્રિકટુ, ત્રિફળા, અરડુસી સાથે રસસિંદુર ચાટવાથી કમળો, પાંડુ રોગ અને મંદાગ્નિ મટાડે છે. પિંપર, ચિત્રકમુલ, હરડે તથા સચળ સાથે ખાવાથી બંધકુષ્ટ, મંદાગ્નિ અને હૃદયની પીડાને સારી રીતે મટાડે છે.

શીલાજીત, એલચી, અને સાકર સાથે રસસિંદુર મુનકૃચ્છમાં આપાય છે એમ નાગાર્જુન આચાર્ય કહે છે. લવિંગ, કેશર, જાવંતી, લીંગળા, શુદ્ધ સોનાનો વરખ, અથવા અકલકરો, પીંપર અને ભાંગ એ

સર્વે સંસ્થા વળને સેવા. બ્રહ્મસકપુર, અશીષ તથા સંસ્થા-સે
 વસ્ત્ર અડધો અડધો ભાગ લેવો. એ સર્વને એક જ કરાને ધૃતુ કરના
 અનુપાનમાં રસકપુર સાથે આપવા સંચળ, લવિંગ, કરીયાતું બંને
 હરેકેના અનુપાન સાથે રસસિંદુર આપવાથી સર્વે જીવરને મટાડે છે.
 તેમજ સંચળ તથા ત્રિકળા સાથે ગેય માટે રસસિંદુર આપવો.
 લવિંગ, કેશર તથા હીંગળા સાથે રસસિંદુર તાંબુત્રના ખીંઠામાં આપવાથી
 માતુની જીદ કરે છે, વિહારીકંઠના મુર્ચુ (બોઠેરા) સાથે રસસિંદુર
 આપવાથી ધાતુજીદ કરે છે. ભાંગ તથા અજમા સાથે રસસિંદુર આપ-
 વાથી ઝેરના વિકાર મટાડે છે, સંચળ, હળદર, બગ, અજમા સાથે
 આપવાથી તરતની બચેલી પેટપીડ (વાદન) મટાડે છે તેમજ ખીંચ પેટના
 રોગો મટાડે છે, ૪ ચાર વાલ અખરનાં બી, (ચકતીયે પીતવાપડે.)
 બમણા ગોળ સાથે રસસિંદુર દેવાથી કમિદેવ મટાડે છે અશીષ,
 લવિંગ, હાંગળો, ભાંગ સાથે રસસિંદુર આપવાથી જઠ્ઠી સર્વ
 અતિસારો મટે છે, સંચળ, અજમા સાથે આપવાથી જઠરાગ્નિની
 મંદતા મટાડે છે તેમજ શુષ્ક લગાડે છે, એમ સિદ્ધ નાગેશ્વર આચાર્ય
 કહે છે. ૧૫ ગળોના સત્ત્વ સાથે સર્વે પ્રકારે પુષ્ટિ કરે છે, યોગ્ય
 અનુપાન સાથે સર્વે રોગોનો નાશ કરે છે.

પથ્ય-સિંધવ, સાદ કરેલા ધાણા, જીર, ધી મુડી શેકેલાં આદુ,
 તાંજળજો, રાંગણાં, પોળ વિગેરે થા ની બાજુ, શેકેલ થા ની ધાણી,
 ઘઉં, જુની ડાંગરના ચોખા, ગાયતું દુધ, ધી, ફહી, હસોદક, મગનો રસ
 આ સર્વ ચીજો પારદ સેવન કરનારને પથ્ય છે.

શરીર શુદ્ધિ માટે તેલ ચોળાવવા માટે (નારાયણ તેલ) વાપ-
 રવું. ઔસમાગમમાં ઠંડા પાણીનો અભિશેક (રેડુ) મસ્તકપર કરવો.
 તરસ બહુ લાગે તો નાળાયેરુ પાણી પીવું. મગનું ઔસામાગ્ય
 સાકર સાથે પીવું. દ્રાક્ષ, ઠાંઠમ, ખજૂર તથા કેળાં ફળ તરિકે વાપરવાં
 આ સર્વે ચીજો પથ્ય છે.

અપથ્ય વર્ગ—બોરી, ગણી, ખીલીનું ફળ, કોળાનું ફળ, વાંસના
 અંકુરો, કારેલું, અડદ, મસુર, વાલ, કળયી, લવણ, તલ, લંધન, ઉર્લન,
 નંદાનું તાંબાના વાસણમાં રાખેલ મુર (આસવ) પીવું, અનુપ જના વસ્તુ
 માંસ, કાંજ, કેળાં પાન, તેમજ કાંસના વાસણમાં જમવું, તે તેમજ
 બાર અવધનક (મોડો રોકનકર) તીક્ષ્ણ મરમ પદાર્થ ખાવા એ સર્વ
 પારાનાં સેવન કરવાવાળાને અપથ્યકરક છે.

કોણું, કાકડી, બોરું, કાલિંગકું, કરમહું, કેરું એ પ્રકારે પારદ સેવન કરનારે ત્યાગ કરવાં.

ગંધક.

ગંધક ૪ ચાર પ્રકારનો છે. રાતો, પીળો, ઘોળો, કાળો, એ પ્રમાણે ચાર જાત છે, તેમાં રાતો ગંધક સુવર્ણ કરવામાં વપરાય છે, પીળો ગંધક રસાયણ ક્રિયામાં ઉત્તમ ગણાય છે, તથા આદિ લેપન વિગેરે મધ્યમના કામમાં ઘોળો ગંધક વાપરવો. કાળો ગંધક ઉત્તમ છે તે મળતો નથી.

ગંધક શુદ્ધિ—એક હાંડલા અથવા તપેલામાં દુધ નાંખીને તેના મોંઠાપર એક કપડું બાંધવું તે દારીથી ઘ્ર્ણ બાંધવું, જેથી ઢીલું પડી નીકળી જાય નહિ; કપડાંપર ગંધક પાથરતો ત્યારબાદ (કુર્મપુટ) આપવો, એટલે (હાંડલા) તપેલાના કાંઠા પર એક એક આંગળ માટી ચડાવીને તે પર તાવડી (ભોદી) મુકીને (નિચે ગંધકને ન અડે તેમ મુકવી) નહિ તો સળગી ઉઠે માટે બરાબર ભોદી ઉંચી રહે તથા પવન જાય નહિ તેમ છાંદવું. તેપર દેવતા મુકવો ભોદીની યરમી લાગવાથી ગંધક ગળીને કપડામાંથી નિચે દુધમાં પડશે એ કુર્મપુટ કહેવાય છે, આ ગંધક શુદ્ધ કહેવાય છે તથા તેને પારદ સાથે મેળવી કળ્પજલી કરવી તે કાળજી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વે રોગો મટાડે છે.

ગુણ—ગંધક ગુણમાં તીખો, કડવો, ઉષ્ણવીર્ય, વૃદ્ધિ, ઝાડો સાક્ર લાવનાર છે, પિત્ત કરનાર છે, પાકમાં તીખો છે, ચળ, રતવા તથા કૃમિ મટાડનાર છે, કુષ્ટ, ક્ષય, બરોણ, કફ, તથા વાયુને મટાડે છે. તે રસાયણ છે.

અશુદ્ધ ગંધક—કુષ્ટ તથા બળતરા વિગેરે રોગ કરે છે. શુદ્ધ તથા ઝોળ ધાતુનો ક્ષય કરે છે, દુબળાપણું કરે છે ને અશ્ચિનો નાશ કરે છે.

હિંગળો

હિંગળો—હિંગળો ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧ ચર્માર. ૨ શુક્લકુંડલ ૩ હંસપાદ. એકથી બીજા ઉત્તરોત્તર ગુણવાળો ચર્માર નામનો હિંગળો બહુજન સહો, શુકારય, થોડો પીળો પડતો, તથા હંસપાદ ઘોળો રેખાકાર વાળો, પ્રવાળ જેવો હંસપાદ કહેવાય છે.

અશુદ્ધ હિંગળો અંધાપો, ધાતુક્ષીણતા, તોડ તથા બેમાત કરે છે. મોઢ તથા પ્રમેહ વિગેરે કરે છે તેથી હિંગળો શુદ્ધ કરીને વાપરવો.

શોધન વિધિ-હિંગળો પ્રથમ બકરીના દુધમાં સાત ૭ દિવસ ખરસ કરીને ત્યાર બાદ ૭ સાંત દિવસ બીંબુના રસમાં ધુંટવાથી હિંગળો શુદ્ધ થાય છે તે નિશ્ચય છે.

હિંગળાની ભસ્મ-શુદ્ધ હરતાલ ૧ વાલ લેવી તેને વાટીને ૧ કાઠીયામાં નાંખી તેમાં હિંગળો તો ૧ ની કડકી (ડગળા) મુકવી તેના પર આદાનો રસ પુરવો એ તોલા સુધી પુરવો, તેના પર ફરતાં ૧ આનીબાર લવિંગ વાટીને બઝરાવવાં તે પર બીજું કાઠીયું બરાબર અંધએસતું એસાડીને નાના ચુલાપર મધ્યમ અગ્નિથી ૩ ઘડી (૧૧ કલાક) પકાવવું પછી ઉતારીને ઠંડુ થવા દઇને વાટવું તેમાંથી રતી ૧ પાનમાં આપવાથી પુષ્ટિ કરે છે. તેમજ પાંડુરોગ; ક્ષય, શ્વેત, વિગેરે સર્વ રોગમાં વાપરવું.

રત્નોનું શોધન તથા મારણ

હિરાનું શોધન—વાંઝકંટોળા અથવા ડુકર કંદમાં ડગળા દઇને વજ્ર હિરાને વચમાં મુકીને સાત દિવસ દોલાયત્રથી કાઢરીના ઉકાળામાં અથવા (કળથી)ના ઉકાળામાં પચાવવું તેથી હિરો શુદ્ધ થાય છે.

હિરાની ભસ્મ કરવાની વિધિ-ત્રણ વર્ષથી ઉગતું (બહુ) કપાસ, (સાટોડીનું) મુળાયું લાવીને વાટવું તેને કપાસના પાન સાથે વાટીને તેનો ગોળો બનાવવો અથવા ૩ વર્ષના બુના નાંદરવેલના પાનના વેલાને લાવી તે તેનાંજ પાનના રસમાં વાટીને તેનો ગોળો બનાવવો તે ગોળામાં હિરો નાંખીને ગજપુટમાં પકાવવું (કાઠીયાના સંપુટમાં) કપડમટી કરી મુકવું, એ પ્રમાણે ૭ પુટ આપવાથી હિરાની ભસ્મ થાય છે.

બીજો પ્રકાર-હિરાને તપાવી લાલ કરવો ને તે પર ગધાડાના મુત્રમાં ડુબાવવો તે પ્રમાણે ૨૧ એકવીશ વાર કરવું, ત્યારબાદ શુદ્ધ હરતાલ માકડમાં ધુંટીને તેનો ગોળો કરવો, તેમાં હિરાને ગોઠવવો તે ગોળો ૧ મુસમાં ઘાલી મુશને કાલસાની વચમાં મુકીને બૂંઝળાથી ટુંકવો, ઉનો કરતા જવો અને તે ગોળો લાલ થાય કે પુરત તેને ઘોડાના મુત્રમાં બોળવો ને પ્રથમના પ્રમાણે ઉતું કરી સેચન કરવું ૨૧ વખત બોળવાથી સેચન કરવું, તેમ કર્યા બાદ સુંદર સંખના જેવી અથવા ચંદ્રના જેવી કાંતવાળી હિરાની ભસ્મ થઇ જશે.

ત્રીજી રીત-કળથીનો ઉકાળો કરીને હિંગ તથા સિંધવ નાંખી

હીરો તપાવી તપાવીને ૨૧ એકવીસ વાર બોળવાથી હીરાતું સુથું થાય છે. ત્યારબાદ એક દડકાને પકડીને કાંસાના પાત્રમાં પુરી રાખવું જેથી બીકને લીધે તે વાસણમાં સુતરશે તે રીતે તેનું મૂત્ર કાંસાના વાસણમાં ઝીલાંને શુદ્ધ કરેલ હીરાને તપાવીને ઉપર પ્રમાણે એકવીસ વાર મૂત્રમાં બોળવાથી વળી બહાર કાઢી અબોળવાથી હીરાની ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

ગુણ-હીરાની ભરમ વાત, પિત્ત, તથા કફના રોગોને હજી છે, શરીરને વજ્ર પ્રમાણે મજબુત બનાવે છે, તથા ઉત્તમ કાંતિ આપે છે, શોથ રોગ, ક્ષયરોગ, ભ્રમરોગ, ભગદર, પ્રમેહ, મેદરોગ, પાંડુરોગ, પેટના રોગો, સોજા મટાડે છે. તથા નયુસકપાણું મટાડી પુરુષ બનાવે છે.

વૈકાંત-(વૈકરાંત મણી તથા નીલમણી (નીલમ) હીરાના પ્રમાણે શુદ્ધ કરવાં. વૈકાંતને તપાવીને તેપર ઘોડાના મૂત્રમાં અબોળવાં તેમ ૧૪ વખત કરવું પછી મેદાશીંગીનું પંચાંગ વાટીને તેમાં વૈકાંત ઘાલીને કોડીયામાં મૂકીને તેનું મોઢું બંધ કરીને પુટ દેવો એ પ્રમાણે સાત પુટ દેવાથી વૈકાંતમણિની ભરમ થાય છે તેના હીરાની ભરમના જેવાજ ગુણો હોય છે.

ગુણ-વૈકાંતમણી વાયુ, પિત્ત, કફ મટાડનાર છે. ત્રિદોશઘ્ન છે શરસવાળી, શરીરને મજબુત કરે છે. પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, જ્વર, શ્વાસકાસ, યક્ષ્મા, પ્રમેહને મટાડે છે.

બાકીના રત્નોત્તું શોધન.

બાકીના રત્નોત્તું શોધન, લીંબુના રસમાં તેમજ બીજા ખટાશ માં માણિક શુદ્ધ થાય છે. અરણીના રસમાં મોતી શુદ્ધ થાય છે. પ્રવાલ ક્ષાર વર્ગથી શુદ્ધ થાય છે, અને પાનાં રત્ન, ગૌદુધથી શુદ્ધ થાય છે, પોખરાજ [પુષ્પરાગ] કળથીના ક્વાથથી શુદ્ધ થાય છે. ગોદાચનથી ગોમેદ તથા ત્રિફળાના ક્વાથમાં વૈદ્યમણી શુદ્ધ થાય છે. નીલીમણીના રસમાં નીલવણી શુદ્ધ થાય છે, હિરાદિ નાના સર્વ રત્નો બતાવ્યા પ્રમાણે દોહાયત્રથી શુદ્ધ થાય છે.

અરણીના રસમાં એક પ્રહર સુધી દોહાયત્રથી સ્વેદન કરવા માં આવે તો સર્વે રત્નો પ્રવાલ મોતી વગેરે શુદ્ધ થાય છે.

૨ રત્નોત્તું મારણ્ય-કુદ્રક્ષુસ (કુદ્રક્ષુસની જાત છે) ના રસમાં હરતાલ, મનશીલ તથા મધક વાટીને હીરા વિનાના બીજા રત્નોને શુદ્ધ કરી તે લુગલીમાં નાંખીને પુટ દેવો, તેજ પ્રમાણે આકપુટ દેવાથી

બરમ થાય છે. બીજી પ્રકાર—મોતી, પરવાળાં તેમજ બીજાં રત્નો અગ્નિમાં તપાવીને અતુકમે કુંવાર, તાંદળને તથા સીના દુધમાં સાત વાર ઝબોળવાથી થોડા વખતમાં બરમ થઇ જાય છે, સુવર્ણ માક્ષિક મારણની રીત પ્રમાણે પ્રવાળાં અને મોતીનું મારણ કરવું, તેમજ હિરા પ્રમાણે સર્વે રત્નોનું શોધન મારણ કરવું.

રત્નોના સામાન્ય ગુણ—સર્વે પ્રકારના રત્નો તથા ઉપરતો આંખને હિતકારક છે તેમજ દસ્ત લાવનાર છે, ઠંડા, તુરા, મધુર, કલ્યાણકારક ને વીર્ય વધારનાર છે; મંગળકારક છે; અને આયુષ્ય તુષ્ટી પુષ્ટિ કરનાર છે, અહપીડા દુઃખ, મારીદ્રય, ઝેરના દોષો, ધાતુ ક્ષીણતા તથા પાપને દૂર કરનાર છે, ક્ષય, પાંડુ, પ્રમેહ, દરસ, ઉધરસ, શ્વાસ, અગંધર, જ્વર, વિસર્પ, કુષ્ટ, શુલ્ક, મુત્રકૃચ્છ અને યજ્ઞ રોગ મટાડે છે. અને કુષ્ટ, થય, કાંતિ તેમજ પુન્ય વિગેરેની અત્યંત પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે.

શિલાજીત

જે પર્વતમાંથી સુવર્ણ ઇત્યાદિ ધાતુઓ નીકળે છે તેવા પર્વતો ઉનાળામાં તાપથી તપાઇ જઇને ધાતુઓનો સાર (સત્વ) શુદ્ધ જે વે નીકળે છે તેને શીલાજીત (પથ્થરની લાખ) રસ એમ કહેવાય છે.

શિલાજીત શોધન—ઉનાળામાં સૂર્યના સખત તાપમાં જ્યાં પવન બહુ ન લાગતો હોય તેવા નિર્મળ આકાશવાળા નિર્વાત સ્થાનમાં સપાટ જમીનમાં તડકામાં લોખંડના ૪ ચાર તાવડા મુકવા તેમાં પ્રથમના તાવડામાં શીલાજીત નાંખવે તેમાં તેથી બમણું પાણી નાંખવું તે અડધું ઠંડું તથા અધુરમ નાંખવું તેને ખુબ તાપમાં તપવા દેવું પછી ખુબ ચોળાવવું તે પાણી ચોળતાં ચોળતાં તાપથી તપીને જે ઉપર ભાગ આવે (કાળો ભાગ આવે) તે સૂર્યના તાપના ચોમથી તપીને પુડલા જેવો ભાગ ઉપર તરી બાંધાય તે તેમાંથી હથેળીથી લઇ લઇને બીજા વાસણમાં નાંખવે, તેમાં બીજું ઉનું પાણી નાંખવું તેને ચોળીને પડ બાંધાય તે બીજા ઇમમાં નાંખતા જવું તે પાત્રમાં ઉનું પાણી નાંખી સૂર્યના તાપમાં ગાળવું તેમાંથી પણ ઉનું પાણી નાંખીને બીજામાં નીતારવું તે પ્રમાણે કરતાં કમળ જેવો શિલાજીત નિકળે છે તે ત્રીજા વાસણમાં ઉનું પાણી રેડી ચોથા વાસણમાં ચોળીને નિતારવે. જ્યારે ઉપર સ્વચ્છ પાણી રહે અને કચ્છો નેસી જાય ત્યારે શીલાજીત શુદ્ધ થયેલો જાયવો. તે મળવાનું સમા

ચોખ્ખુ પાણી નાંખી દેવું, શુદ્ધ શીલાજીત લઇ લેવો. શિલાજીત મહિને શુદ્ધ થાય છે એમ સારંગધરનો મત છે.

શિલાજીતની પરિક્ષા—જે શીલાજીત અગ્નિમાં નાંખતાં ધુમાડો નિકળે નહિ ને શિવલિંગ સમાન ઉચ્ચો થાય છે; તરખલાપર ચડાવી પાણીમાં નાંખવાથી તંતુની પેઠે નિચો ઉતરે છે. ગૌમુત્રના જેવી ગંધ વાળો, મેલો શુદ્ધ શિલાજીત જાણવો.

ગુણ—શીલાજીત રસાયણરૂપ છે, તીખું છે, કડવું છે, ગરમ છે, ક્રમિરોગ, ક્ષયરોગ, પેટના વ્યાધિ, પથરીના રોગ, સોજા, પાંડુરોગ, ચળ, પ્રમેહ, બકારી, ઉલટી, કોડ, કફ, વાત, હરસનો વ્યાધિ, વળામાં તથા ઘોળા વાળનો નાશ કરે છે, માનસિક રોગ, ઉધરસ તથા મૂત્ર કચ્છને મટાડે છે.

અશુદ્ધ શિલાજીત—દાહ, મૂર્છા, બ્રમ, રક્તપિત્ત, શોશ, મંદાગ્નિ મળબદ્ધતા વિગરે કરે છે.

સિંદુર

સિંદુર—લીંબુના રસમાં ઘુંટીને અગ્નિપર કારો કરવો (થેકવાથી) શુદ્ધ થાય છે. ત્યારે પછી ચોખ્ખાના ઘોવણમાં ખરલ કરી સુકવવાથી (અગ્નિપર શેકીને) કારો કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ગુણ—સિંદુર વિસર્પ, કુષ્ઠ, કંડુ ને ઝેરના દોષનો નાશ કરે છે. ટુટી ગયેલાં હાડકાં સાંધે છે ને વ્રણનું શોધન તથા રોપણ પણ કરે છે.

સમુદ્રકીણ—સમુદ્રકીણ આંખમાં તેજ વધારે છે, લેખન છે, કંઠો છે, સારક છે, કાનમાં શુળ તથા મેલને મટાડે છે, દીપન તથા પાચન છે. અશુદ્ધ સમુદ્રકીણ અંગ બંગ કરે છે, તેટલા માટે તેને શોધનથી શુદ્ધ કરવો, લીંબુના રસમાં વાટી સુકવવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ગેરૂ—ગેરૂને થોડા ધીમાં શેકવાથી શુદ્ધ થાય છે.

સોનાગેરૂ—શરીરની કાંતિ તથા આયુષ્યની રક્ષા કરી તે શકિત તથા જ્ઞાન વધારે છે, પ્રમેહ કુષ્ઠ, ક્ષેડક્રીયો બધી જાતનાં વ્રણો તથા ઝેરના દોષને મટાડે છે. સાધારણ ગેરૂથી સોનાગેરૂ ગુણમાં ઉત્તમ છે.

બીજા પદાર્થોનું શોધન

ઝેરડાના મીંજનું શોધન—તેપાળાની મીંજ પ્રમાણે દીવેલા માંથી પણ મીંજ કાઢીને તેને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે, ત્યારબાદ નાળાં જેળના પાણીમાં ૧ પ્રહર ધુંકવાથી શુદ્ધ થાય છે.

મરીની શુદ્ધિ—મરીને ખાંડી છાસમાં ૩ ધડી પલાળવાં ત્યાર બાદ તેનાં ફાતરાં કાઢાડી નાંખીને સુકવવાથી શુદ્ધ થાય છે.

પીંપરની શુદ્ધિ—પીંપરને ચિત્રકમૂળ રસમાં છુટીને એક પ્રહર તડકામાં સુકવવી તેથી શુદ્ધ થયા પછી સર્વે કામમાં લેવી.

હિંગની શુદ્ધિ—હિંગને કમળના પાનના રસમાં એક પ્રહર ખરલ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે તે રસાયણમાં વાપરવી.

શંખભસ્મ-ક્ષારવાળી, ઠંડી, ગ્રાહી, ચંદણી સંબંધી રોગને મટાડે છે. જીલાબ મટાડનાર છે. નેત્રના દુલાને મટાડે છે, વર્ણ સુધારનાર છે, તારણ્ય પીટીકાને (મોંપર ખીલ જીવાન માણસોને થાય છે), તેને મટાડે છે, અશુદ્ધ શંખભસ્મ ગુણકારક નથી માટે ખટાઇમાં શુદ્ધ કરી ભસ્મ કરી હોય તે ગુણદાયક છે, દક્ષિણાવર્તી શંખ ત્રિદોશ મટાડનાર છે, પવિત્ર તથા લક્ષ્મિ દેનારો છે. તેમજ ચંદ્રપીડા, દારિદ્ર, ક્ષય, કર્ણસ્વેદનો નાશ કરે છે, અને ક્ષયનો પણ નાશ કરે છે ને તે રચિકારક છે.

ભૂનાગસત્વ અને મધુરપિચ્છ સત્વ

તાંબાની ખાણ ખોદે તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલ અગ્નશીયાં લાવીને હળદરના ચુર્ણમાં ઘોળીને ત્યાર પછી તેને ગુગળ, લાખ, ઉનતું લુગડું, માંછલાતું માંસ, ટંકણખાર એ બધાને પ્રવાહિમાં નાંખીને ફેડીયાના સંપુટમાં મૂકીને અગ્નિમાં ટુંકવું તેમાંથી ત્રાંબા જેવું સત્વ નીકળે છે તેજ પ્રમાણે મોરના પીછામાંથી પણ સત્વ નિકળે છે.

જળનાગ સત્વ—ઠંડું છે, સર્વ જાતના કુષ્ટ તથા વ્રણ મટે છે તેમાંથી કાઢેલ ત્રાંબાના વાસણમાં પાણી નાંખી અથવા પાણીમાં તે અંગુઠી નાંખી પીવાથી સ્થાવર તથા જંગમ વિષ મટે છે અથવા તેના સત્વના પાત્રમાં પારો નાંખી અગ્નિપર મૂકવાથી રોકાય છે ને ગોળી બંધાય છે એજ પ્રમાણે મોરનાં પીછાંનો સત્વનો પણ ગુણ છે.

કપુર શુદ્ધિ—ગાયના દુધમાં, ત્રિફળાના ક્વાથમાં તેમજ બાંગરાના રસમાં કપુર ૧ પ્રહર છુટવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ટંકણ અશુદ્ધ હોય તો હલડી, જેભાની વિગેરે કરે છે, માટે તેમાં શોધન કરવું. ગાયના છાણમાં મેળવી શોડો વખત રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ટંકણરાર—અગ્નિ કરનાર છે, સોનું રૂપ શોધનાર છે, સ્વત

સાદ્ર લાવે છે, ઝેરના દોષને મટાડે છે, હૃદયને હિત કરે છે, વાયુ તથા કફના વિકારને મટાડે છે.

વિષ પ્રકરણ

૧ કાળકુટ, ૨ વજનાગ, ૩ શૂંગફ, ૪ પ્રતીપન, ૫ હલાહલ, ૬ અહ્લપુત્ર, ૭ હરિદ્ર, સકતુત અને સૌરાષ્ટક એ પ્રમાણે વિષના નવ ભેદ છે. જે વિષ ધોળાવર્ણનું છે તે બ્રાહ્મણુન્નતીનું છે. રાતાવર્ણનું ક્ષત્રીયન્નતીનું, પીળા રંગનું, વૈસ્વન્નતીનું તથા કાળા રંગનું શુદ્રન્નતીનું ગણાયું તે નિહિત છે.

બ્રાહ્મણુન્નતીનું વિશ-રસાયણ કમોમાં વાપરવું, ક્ષત્રીયન્નતીનું શરીર પુષ્ટ કરવામાં ઉપયોગમાં લેવાય, વૈશ્ય જાતિના વીષથી કુષ્ટ નો નાશ થાય છે. શુદ્રન્નતીનું વિષ ધાતુઓના કામમાં વાપરવું. શોષ ન વિશને ખાંડી કડકા કરીને એક કપડામાં બાંધીને ગૌમૂત્રમાં બુડાડી રાખવું. ત્રણ દિવસ બરાબર તડકામાં રાખીને પછી કાઢવું. દરેક દિવસે નવું નવું ગૌમૂત્ર નાંખવું ત્રણ દિવસ પછી કાઢી સુકવી કોફે કરીને વાટી વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી રાખવું. એ પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલ વિષ સર્વે રોગોમાં વાપરવું. તે રોગોનો નાશ કરવામાં સમર્થ થાય છે.

બીજો પ્રકાર-વિશના કડકા કરી ખાંડીને વસ્ત્રમાં બાંધીને દોલા યત્રથી બકરીના દુધમાં ૧ પહોર બાફવાથી શુદ્ધ થાય છે. બકરીનું દુધ ન મળે તો ગાયનું દુધ વાપરવું તેથી શુદ્ધ થાય છે.

ત્રીજો-ભેંશના છાણમાં વિષની ગાંઠો નાંખેલ કાથળીમાં નાંખી ને બે રામપાત્રમાં દઢ મુદ્રાથી કપડમટી કરી છાણના રસમાં એક પ્રહર પકવવાથી શુદ્ધ થાય છે, પછી ખાંડી લુગડે ચાળી ઉપ-યોગમાં લેવું.

૪ થો-વજનાગના કડકા કરીને તેમને લુગડાના કડકામાં બાંધીને દોલાયત્રથી દુધ તથા પાણી સરખા ભાગે મેળવી એક પ્રહર ચથવવાથી શુદ્ધ થાય છે.

મારણુ-વિષના પ્રમાણે ટંકણ સરખો તથા મરી ૨ બે જાતને ક્ષત્રીયને તેને બરાબર વાટવાં તે પ્રમાણે કરવાથી વિષ મૃત થાય છે.

ગુણુ-વિષ (વજનાગ) રસાયણ છે, બળ આપનાર છે, વાયુ તથા કફના વિકારને મટાડે છે. તીખું, કડકું, તુર, મદ લાવનાર તથા સુખ દેનાર છે. વ્યવાયિ પિત્તનાશક, દાહકારક છે, કુષ્ટ, વાતરક્તને નાશ કરવાવાળું છે, વળી અગ્નિમાંલ, ઉષરસ, અરોલ, પેટના રોગ,

અમંદર, ગુદમ, પાંદુરોગ, વણુ, અર્થ એ સર્વેનો એક પછી એક એ મ કમવાર નાશ કરે છે.

સોમલ

સોમલ-સોમલ ૨ પ્રકારનો, શ્વેત, રક્ત, શ્વેદ શંખના જેવો, રક્ત દાઝમના જેવો, શ્વેત કૃત્રિમક કહેવાય છે, રક્ત પર્વતમાંથી હિત્પન્ન થયેલ છે તે બન્ને જાતો ઝેરી છે તે રસના કામમાં પૂજ્ય લાયક છે.

ગૌરીપાશાણુ, વિકટ અને રક્તચુર્ણ એ તેનાં બીજાં નામો છે. ગુણુ-સોમલ રસ બાંધક (પારદ બાંધવાવાળો છે, સ્તિગ્ધ, દોશનાશક અને પારદનું વીર્ય વધારનાર છે.

શુદ્ધિ-તાંદળજાના રસમાં દોલાયત્રથી સોમલને મંદ, સારો (સ-રખો) અગ્નિ ૨૪ કલાક(૧ દિવસ રાત) આપવાથી સોમલ શુદ્ધ થાય છે. બીજો પ્રકાર-હવે શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે સોમલની શુદ્ધિ કહું છું. સોમલનો ભૂકો કરીને કપડામાં બાંધીને ચુનાના પાણીમાં ૧ દિવસ દોલાયત્રથી પાચન કરવાથી સોમલ શુદ્ધ થાય છે.

ત્રિજો પ્રકાર-સોમલના ભૂકાની પોટલી બાંધીને (લુગડામાં) કાંજમાં, અથવા ટકણખારના પાણીમાં અથવા ગાયના દુધમાં ૨ ઘડી દોલાયત્રથી પકવવાથી સોમલ શુદ્ધ થાય છે અથવા બકરીના માંસ રસમાં પણ નિશ્ચય ઉપર પ્રમાણે દોલાયત્રથી ૨ ઘડીમાં શુદ્ધ થાય છે.

સોમલને કાઠ મદલ કહે છે કાઠ ઉલ્લીપાશાણુ વિગરે નામથી કહે છે. વૈષ લોકો વાત કહ તથા ઠંડીના દરદ ઉપર તે વાપરે છે.

ઉપવિષ

૧ આકડાનું દુધ, ૨ ત્રણધારા થોરનું દુધ, ૩ કલગારી, (દુધીયો વછનાગ), ૪ કણેર, ૫ ચણોડી, ૬ અશીણુ, ૭ ધંતુરો એ સાતે ઉપવિષ છે.

બીજો મત-૧ આકડો, ૨ થોર, ૩ કલગારી, ૪ ચણોડી, ૫ કણેર, ૬ ઝેરકોચલા. ૭ ધંતુરો, ૮ અશીણુ અને ૯ નેપાળો એ નવ ઉપવિષ છે.

બન્ને જાતના આકડાના ગુણુ--બન્ને આકડા સારક છે, વાયુ, કુષ્ઠ, અળ, ઝેરના દોષ, બરોલ, જોળા, ચક્રતની વ્યાધિ, કફનો વ્યાધિ, પેટના રોગ તથા કૃમિરોગ મટાડે છે.

થોરના ગુણો—રેચક, તીક્ષ્ણ, દીપન, તીખો તથા ભારે છે, શુળ આંબલિકા, આદરો, ગોળો, સોળ, પેટના રોગ, વાતવ્યાધિ તેમજ યકૃત પિત્ત, કુષ્ટ, ઉન્માદ, અશ્મરિ, પાંડુરોગ વિગેરેનો નાશ કરે છે.

આકડો તથા થોરનું દુધ મુળથી જ શુદ્ધ છે, માટે શોધનની જરૂર નથી.

કલાગારિ એક દિવસ ગોમૂત્રમાં રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે. ગુણ કલાગારી સારક છે, કુષ્ટ, સોળ, અર્શવ્રણ, શુળને મટાડે છે, તિક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ક્રમિ જીતનાર છે, હલકી છે, પિત્ત કરનાર તથા ગર્ભ પાડનાર છે.

ચણાડી—કાંજમાં ૧ પ્રહર દોઢાચંત્રથી બાદવાથી ૧ પ્રહરમાં શુદ્ધ થાય છે. ચણાડી હલકી, કંઠી, રૂક્ષ, મળબેદક, શ્વાસ તથા ઉષ્ન મટાડનાર છે, કાંઠક ગરમ છે, વીર્ય વધારનાર છે, કુષ્ટ, કંઠ, કંદ, પિત્ત તથા વર્ણ મટાડનાર છે.

કરેણુ—કરેણુનું મૂળ વજનાગ પ્રમાણે ગાયના દુધમાં દોઢાચંત્રથી ૧ પ્રહર બાદવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ગુણુ—લાલ તથા સફેદ કરેણુ નેત્રના રોગ, કુષ્ટ તથા વ્રણને મટાડનાર છે, હલકી તથા ગરમ છે, ક્રમિ તથા ચળ મટાડનાર છે, બાવાથી વજનાગના જેવી ઝેરવાળી છે.

ઝેરકચોલાનાં બી ધીમાં તળવાથી શુદ્ધ થાય છે. કાચલાં તીખાં અને કડવાં છે, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કંદ તથા વાતનાશક છે, તેમજ તેનું વિષ (સત્વ) સારભૂત, ઉન્માદનો નાશ કરનાર તથા મદકારક છે.

જ્યપાળ (નેપાળો).

નેપાળાની શોધન વિધિ—ગુણુ નેપાળો ભારે છે, કડવો છે. હલકી કરે છે, તાવ તથા કુષ્ટ, વ્રણ, કંદ, ચળ, ક્રમિ ઝેરના દોષો મટાડે છે, ઘટ છે, તથા રેચ લાવે છે.

નેપાળાની શુદ્ધિ—નેપાળાનાં બીજને ફાલીને ફોતરાં કાઢી નાંખવાં, અંદરની જીભ કાઢાડી નાંખવી ત્યાર બાદ બેસના છાણુ માં એક કાચગામાં નાંખીને રાખવા, ત્યારબાદ ઉના પાણીથી ઘોષ્ટને સાફ કરી નાંખવા અને ખરલમાં લુગડામાં નાંખીને તે સંહત કચરવાં ત્યાર પછી તેને કોરી ઠીંગ પર ચોપડવું તેથી તેલની ચીકાશ તે ઠીંગ થી જશે. કોરા થાય ત્યારે લાઇ લેવું, તે ચુર્ણને લીંબુના રસની ધણી બાવના આપીને વાપરવાથી નેપાળો બહુ જ ગુણુવાળો થાય છે.

ત્રીજી પ્રયોગ—નેપાળાનાં બીને લુગડાની પોટકીમાં નાંખીને ગાયના દુધમાં દોલાયત્રથી તેને પકાવવા, અંદરની જીભો કાઢી લઈ ને રસકર્મમાં વાપરે.

ત્રીજી પ્રકાર—નેપાળાની લુગડામાં પોટકી બાંધીને ગાયના છાણના રસમાં ૧ પ્રહર સુધી દોલાયત્રથી બાફવાથી નેપાળો શુદ્ધ થાય છે.

ધંતુરાનાં બી—ધંતુરાનાં બી ગૌસુત્રમાં ચાર પ્રહર પલાળીને તેને કોરાં કરવાં પછી બાંડીને ફાતરાં કઢાડી નાંખવાં ને શુદ્ધ થયેલ બી દવામાં વાપરવાં.

ધંતુરાના ગુણુ—ધંતુરો મદ કરવાવાળો છે, વર્ણુ સુધારનાર, અગ્નિ વધારનાર છે, વાયુ કરનાર છે, તાવ તથા કુષ્ટનો નાશ કરનાર છે, ઉષ્ણ તથા બારે છે, પ્રણુ, કફ, ચળ, કમિ, અને ઝેરના દોશો મટાડે છે.

અશ્વિણુ—અશ્વિણુને આદાના રસમાં ૨૧ એકવીશ બાવના આપવાથી શુદ્ધ થાય છે, ને તે અશ્વિણુ બીજી દવાઓમાં વાપરવા યોગ્ય થાય છે. અશ્વિણુ શોષ કરનાર છે, આહિ છે, કફ મટાડનાર છે, વાયુ તથા પિત્ત કરનાર છે, મદ, તૃષ્ણા, દાહ કરનાર છે. વીર્ય સ્તંભન કરે છે અને મોહ ઉપજાવનાર છે, અતિસાર અને ગ્રહણીને હિતકારક છે, દીપન છે, પાચન છે. કેટલાક દીવસ અશ્વિણુનું સેવન કરવાથી ચક્રકર ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ બીજી પણ પીડા કરે છે.

ઉપરના નવ ઉપવિષમાં છુટેલ પારદનો પક્ષછેદ થવાથી તેને મુખ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સર્વે ધાતુનો આસ કરે છે.

ભાંગ—પિત્ત કરનાર છે, કડવી છે. તીક્ષ્ણ ગરમ છે, આહણી હલકી છે, કર્ષણુ કરનારી, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર છે, રચિકારક, મદ કરનાર; કફ તથા વાયુ મટાડનાર છે.

ભાંગની શુદ્ધિ—બાવળની છાલનો કવાથ કરવો તેમાં દોલાયત્રથી ૧ પ્રહર બાફ દેવો તેને સુકાવવી, ગાયના દુધની બાવના દહને સુકવીને ઉપયોગમાં લેવી.

સર્વે વિષપર ગરૂડ મંત્ર

મંત્ર—મંત્રેણાનેન મંત્રજ્ઞૌ,

આ મંત્ર બીજીનારે એક છુંટડો પાણી લઈને તેને આ મંત્રથી આઠ વખત મંત્રીને જોને ઝાણું ઝેર ચડ્યું હોય તેણે પીવું તેથી

વિષ તત્કાળ ઉતરે છે. એ પ્રમાણે સાત સાત વાર ૩ વખત મંત્રીને ખાવું. ખાવાથી પી શકે નહિ તો તેથી મોઢામાં રેડવું. તેમ પણ ન જની શકે તો તર્જનીથી માથાપર ૩ વાર મંત્ર બણીને તાડન કરવું તેથી તરત જ નિર્વિશ થાય છે.

અબ્રક સત્વ કાઢવાની વિધી—અબ્રકના યુર્થને ૧ દિવસ કાંજમાં ખરલ કરવું, તેજ પ્રમાણે કેળના કાંદાનો રસ તથા સુરણનો રસ, ગળાનો રસ તથા મુળાનો રસ ફરેકની અકેટી ભાવના આપવી, ત્યાર બાદ અબ્રકનો ચોથો ભાગ ટંકણખાર મેળવવો. અબ્રકના ખરાખર નાનાં માછલાં વાટીને ભેંશનું છાણ મેળવીને તેનો ગોળો કરવો, પછી તે ગોળો પ્રખર અગ્નિમાં રાખીને ધમણથી ખુબ ધમવો. તેમાંથી કાંસા જેવું સત્વ નીકળે છે, તેને તાત્ર પ્રમાણે મારણ કરવું અને તેનું, અબ્રકબરમ તથા પારદ બરમ સાથે સેવન કરાવવું. અબ્રક સત્વ ઠંડુ છે. ત્રિદોષહર રસાયણ છે. વિશેષ પ્રશ્નત્વ આપનાર છે તથા વીર્યને રતંબન કરનાર ઉત્તમ છે.

અબ્રખના યુર્થને અગધિયાના પાનના રસમાં વાટીને સુરણની ગાંઠમાં ધાલીને ડગળી દધ તે સુરણ જમીનમાં એક માસ દાટી રાખવું ત્યારબાદ કાઢવાથી પારદ જેવું થઇ જાય છે.

હરતાલનું સત્વ—લાખ, રાઇ, તલ, રાજગવાની હાલ, ટંકણખાર, મીઠું, ગોળ એ સર્વ ચીજ હરતાલથી અડધી લેવી. સર્વે મેળવીને હરતાલને કોડીયામાં ભરવી કપડમટી કરીને અધોઅર્ધથી પુટ મુકવાથી સત્વ નીકળે છે.

દરેક વસ્તુનો ક્ષાર કાઢવાની રીત

જે વૃક્ષના લાકડાનો ખાર કાઢવાનો હોય તેનાં મુકાં લાકડાં અગ્નિમાં બાળીને તેની રાખ કરવી, તેની ભરમ લઇ તેના તોલથી ૪ ચાર ગણું પાણી નાંખી માટીના દામમાં પલાળવું પછી મસળીને તેને રાતે ફરવા દેવું; આખી રાત ઠરે એટલે સવારમાં ચોખ્ખું પાણી ઉપરનું આ છરેલ પાણી લઇ લેવું તે પાણી તાવડામાં નાંખીને અગ્નિથી બાળી નાંખવું, તે ઘોળા ક્ષાર થાય છે. તે પાત્રમાંથી લઇ લેવો. જે યુર્થ જેવો મુકો ક્ષાર થાય તે પતિસાર્ય ક્ષાર કહેવાય છે, ને જે કવાય જેવો પાતળો રાખવામાં આવે છે તે જસક્ષાર કહેવાય છે. એ પ્રમાણે બનને ક્ષારો મોટા બુદ્ધિશાળી વેદાએ યુક્તિથી ઉપયોગમાં લેવા.

અભાવ વર્ગ

જે ઔષધી ન મળતી હોય તેને બદલ તેના પ્રતિનિધિ ઔષધો

ગળાનું સત્વ ન હોય તો તેને બદલે ગળાનો રસ વાપરવો, ચિત્રક મુળ ન હોય તો દાંતીમુળ અથવા અંધાડાનો ક્ષાર વાપરવો. ધમાસાના બદલામાં રાતો ધમાસો વાપરવો, તમ્બુલુ ન મળે તો ઉપલેટ લેવું. મોરવેલના અભાવે તજ અથવા ઝીંઝણીની છાલ (મજ્જા) લેવી, અહિસાના અભાવે માનકંદ લેવું, લક્ષમણ ન મળે તો મધુરશિખા લેવી, બકુલનાં પુલ ન મળે તો કલ્હાર નામના કમળનાં પુલ લેવું નિલોત્પલ ન મળે તો ઘોળું કમળ લેવું, કમળ ન મળે તો કમળ-કાકડી લેવી, બકુલછાલ ન મળે તો બાવળની છાલ તથા પાન વાપરવાં. જળવત્રી ન મળે તો લવીંગ વાપરવાં અથવા જળદ્રુણ વાપરવાં.

આકડાનું દુધ ન મળે તો તેના પાનનો રસ વાપરવો. પુરુકર મુળ ન મળે તો ઉપલેટ વાપરવું, તથા ઝેરંડાનું મુળ વાપરવું, રથો જ્યેષ્ઠ ન મળે તો ઉપલેટ વાપરવું. ચવક તથા ગમ્ભીરના અભાવે ગઠોડા વાપરવા. બાબચીના અભાવે કુંવાડીયાનાં બી વાપરવાં, દારૂ હળદર ન મળે તો હળદર વાપરવી. રસાંજન ન મળે તો દારૂહળદર વાપરવી, સૌરાષ્ઠી ન મળે તો ફટકડી વાપરવી. તાલીસપત્રના અભાવમાં સ્વર્ણતાલી વાપરવી. ભારંગ ન મળે તો તાલીસપત્ર અથવા ભોરીંગણીનાં મુળ લેવાં. સંચળ ન મળે તો ચીકું વાપરવું. સર્વ લવણના અભાવમાં સિંધાલુણ લેવું. જેડીમધ ન મળે તો ધાવડીનાં પુલ વાપરવાં. અમ્લવેતસના અભાવે સુકાનો રસ વાપરવો. સુકાના અભાવમાં લીંબુનો રસ વાપરવો, દ્રાક્ષના અભાવે શીવણનાં ફળ વાપરવાં, તે ન મળે તો મહુડાનાં પુલ વાપરવાં.

નખલા ન મળે તો લવીંગ લેવાં, (શતાવળ, વિદારીકંદ, સુશળી એ જાતનાં જીરાં તથા એ જાતની હળદર, અજમો, બોડી અજમોદનાં પ્રતિનિધિ) શતાવળનો બદલામાં ભોંકાળું વાપરવું. ભોંકાળું ન મળે તો શતાવરી વાપરવી, કાળી સુશળીને બદલે સફેદ સુશળી વાપરવી અને સફેદ સુશળીને બદલે કાળી સુશળી વાપરવી, જીરાને બદલે શાહજીર; અજમાને બદલે અજમોદ કાષ્ટદારને બદલે દેવદાર એ બધે જોડામાંથી એકને બદલે બીજું વાપરવું.

તેમજ નાનીબોડી ભોરીંગણી તથા શાલવણ પીઠવણ એ જાતની, સુવા તથા વરીયાળી, કાળો તથા ઘોળો વાળો, વગડાઉં મગ તથા

વમઠાદિ અડદ એ બન્ને જોડકામાંથી જે મળે તે એક બીજાને બદલે વાપરવું. એ જાતની અરણીમાંથી એક જાતની અરણી એક બીજાને બદલે વાપરવી. એમાંથી જે મળે તે એક બીજાને બદલે વાપરવું. કસ્તુરીના અભાવે મરચિકકોલ વાપરવું. કંકાલ ન મળે તો જાવંત્રી વાપરવી અથવા જાઘનાં પુષ્પ અથવા પત્ર વાપરવાં. કપુર ન મળે તો સુગંધી મોથ વાપરવી અથવા કપુર ન હોય તો તેને બદલે ત્રીંથી પ્રણી (તગરની ગાંઠ) વાપરવી. કેશર ન મળે તો કસુંબાનાં નવાં ફુલો વાપરવાં. મહાયાગિરિ ચંદનના અભાવે કપુર વાપરવું. સ્વેત ચંદન, રક્તચંદન એક બીજાના અભાવે ન મળે તો વાપરવાં. રક્તચંદન ન હોય તો નવો સુગંધી વાળો વાપરવો. ગંધ વિનાનું અથવા સુગંધી રક્તચંદનના બદલામાં જે મળે તો વાપરવું. ત્રણ ચંદન માં એક, રક્ત અને પિત્ત ત્રણ ચંદનમાં જે મળે તે એકબીજાને બદલે વાપરવું. અતિવિશ ન હોય તો મોથ વાપરવી. હરડેના અભાવે હીમેજા અથવા કાકડાશીંગી વાપરવી. નાગકેશરના બદલામાં કમળનું કેશર વાપરવું. બીલામાં ન મળે તો તેના બદલામાં નદના ઝાડનાં બીલામાં વાપરવાં. મેદા, મહામેદા, જીવક, ઋશભક, કાકોલી, દીરકાકોલી રૂદ્ધિ વૃદ્ધિ દરેક બળે છે. માટે એકના બદલામાં બીજું મળે તો લેવી, તે ન મળે તો મેદા, મહામેદા, શતાવરી જીવક, દરશભક, વિહારીકંદ, કાકોલી, દીરકાકોલીને બદલે આહન, રૂદ્ધિવૃદ્ધિના બદલે હુકરકંદ કમવડે નાંખવો. વારાહીકંદ ન મળે તો તેને બદલે ચર્મકાટ આલુ (ચમારવેલની ગાંઠ) વાપરવાં. વારાહીકંદને પશ્ચિમ દેશમાં વૃષ્ટિકંદ કહે છે. હુકરકંદ પણ કહે છે.

વારાહિકંદનું વર્ણન—વાસહિકંદ મુળા પ્રમાણે થાય છે, તેમાં દુધ હોય છે. તે કંદને ૭ થી ૮ પાન હોય છે. તેના ડાંડલા ધોળાશ પડતા રાતા વર્ણના હોય છે અને તેનાં પાંદડાં દરેક વર્ષે નવાં આવે છે, છાલ ધોળી સફેદ વર્ણની હોય છે. તેનો કંદ દેખાવમાં કાળાશ પડતો અને કરકરો. હુકરના (ભુડના) વૃશણના રંગ જેવો રૂઝડાં વાળો હોય છે. તાંબુલવદલી, છંદના વદલી, વારાહ કુટી વિગેરે તેનાં નામ છે.

બીલામાં ન મળે તો ચિત્રક વાપરવો. શેરડીના બદલામાં બરનો છોડ વાપરવો. કાસડો ન મળે તો દાઝ વાપરવો.

મહાપંચમુળ—સીલી શીવણ, અરણી, પાડમુળ, ટેંકુનાં મુળ આ પાંચે મહા (મોટાં) પંચમુળ કહેવાય છે.

લઘુપચમુળ—નાની મોટી ભોરીંગણીનાં મુળ, સાલવણ, પીડ વણ, ગોખડનાં મુળ એ લઘુપચમુળ કહેવાય છે, તે દશમુંગમાં જે ન મળે તેને બદલે તેમાંનાં જે બીજાનાં મુળ મળે તે નાંખવાં.

મધ ન મળે તો જુનો ગોળ વાપરવો. લાલ સાકર તથા ખાંડ મુશ્મમાં વધુ ઝોઝી છે પણ લાલ સાકર ન મળે તો ખાંડ વાપરવી તે ન મળે તો ખડીસાકર વાપરવી. એ પ્રમાણે સોના નિશ્ચય છે, નગોડ ન મળે તો તુળસી વાપરવી; તુળશી ન મળે તો નગોડ વાપરવી, તકમરીયાં ન મળે તો તુળશી વાપરવાં, ઘોળી સાટોડી ન મળે તો રાતી સાટોડી વાપરવી, રાતી ન મળે તો તેને બદલે ઘોળી સાટોડી વાપરવી. રાસના ન મળે તો કુલિંજન (પાનની જડ) વાપરવી. સોનાના બદલે સુવર્ણમાક્ષિક વાપરવી અથવા રૂપામાક્ષિક પણ વપરાય, માક્ષિક ન હોય તો સોનાગેરૂ વાપરવું.

શુદ્ધ પારદ તથા સુવર્ણ આદિ ધાતુઓ મારેલ ન મળે તો તેના બદલામાં લોહ વાપરવી. કાંતલોહ ન મળે તો ગજવેલ વાપરવી. મોતીના બદલામાં છોપની ભસ્મ વાપરવી. વૈદુર્ય વગેરે રત્નની ભસ્મ ન મળે તો મોતી વિગેરેની ભસ્મ વાપરવી. પારદ ભસ્મ ન મળે તો રસસિંદુર લેવો, રસસિંદુર ન મળે તો હિંગળો શુદ્ધ વાપરવો, આ શીરાય જે જે દ્રવ્યો ન મળે તેને બદલે પરંપરાથી આલતી આવેલ રૂઢી પ્રમાણે યોજના કરી લેવી. ગાયના દુધના બદલે બકરીનું દુધ વાપરવું, ગાયના ધીના બદલામાં બકરીનું ધી વાપરવું. જેને બદલે જે વસ્તુ વાપરવાનું કહેલ છે તે વસ્તુઓ વાપરવી. દુધના બદલામાં અગનો અથવા મસુરનો રસ વાપરવો.

દ્રવ્યની શક્તિ

ઓષધીયોના પ્રભાવમાં શીતવીર્ય તથા ઉષ્ણવીર્ય એમ બે પ્રકારના વીર્યવાળી ઓષધીયો છે. મધુર, ખાટો, તીખો એમ ત્રણ પ્રકારનો વિપાક છે.

પડરસયુક્ત આધેલાં અન્ન પ્રથમ લાગના યોગથી મધુરપણુને પામે છે, કદ મળવાથી શીથુ જેવો થાય છે, ને તેમાં વિઘ્નહરવાથી (અમ્લતા) ખટાશને પામેછે, ત્યાર પછી અગ્નિથી પાકવાથી સોસાઇ જઈને પાકે ચવાથી પીડા ચવાથી વાયુ મળવાથી તીખાપણું પામેછે.

પ્રકાર—ઓષધોના તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, લઘુ, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, કૃષ્ણ, ગર, કંડુ એ આઠ પ્રકાર છે, કેટલાક ૨ પ્રકાર પણ કહે છે.

દ્રવ્યનો રસ, વીર્ય, વિપાક સરખા છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીને તેના જેવીજ બીજા દ્રવ્યની યોજના કરવી; એવા યોગ્ય દ્રવ્યની એકને બદલે બીજાની મોઠવણ કરવી.

ચરક કહે છે કે તકમરીયાંના ગ્રસમાં સોના વિગેરે ધાતુની ભસ્મ કરવામાં આવે છે, તે ઉલટી છત્યાદિ દોષ કરતી નથી; તેને અડાયા છાણાના ગળપુટમાં મૂકવી.

વમનાદિ પંચકર્મ

વમન, વિરેચન, નરય, કર્ણુ પુરણ તથા રકતશુદ્ધિ (લોહી કાઢવું) તેનો વિધિ બહુ વિસ્તારથી ન થાય તેમ દુકામાં કહું છું.

વમન કરવાનો પ્રકાર—શરદરૂત, વસંતરૂત તથા વર્ષારૂત વખતે કુશળ વૈદે વમન તથા વિરેચન કર્મ કરવું; બળવાન કફ દોષવાળો મોળ બકારી વિગેરે આવતો હોય તેવાને તથા વમન દેવા યોગ્ય દરદીને તથા ધીરજવાન મનનો હોય તેવા દરદીને વમન આપવું.

વમન દેવા યોગ્ય દરદી—વિષદોષ, સ્તન્યરોગ. મંદાગ્નિ, શ્લીષ્ઠ, અર્થુદ, હંદરોગ, કુષ્ટ, વિસર્પ, મોઢ અજીર્ણ, ભ્રમ વિદારિકા, અપચી, ઉધરસ, શ્વાસ, પીનસ, અંતરૂદ્ધિ અપસ્માર, ન્વર, ઉન્માદ રકતાતિસાર, નાસા પાક, તાળુ પાક, ઓછપાક, કર્ણુભાવ, ગળશુડી આમાતિસાર, પિત્ત, કફાત્મક વિકાર, ક્ષયદોષ, અશ્ચિ વિગેરે રોગમાં વૈદે ઉલટી કરાવવી.

વમન ન દેવા યોગ્ય દરદી—તિમિર, અંધારાં આવવાં, શુદ્ધ, પેટના રોગવાળો, બહુ દુખળો, અતિ વૃદ્ધ, સગર્ભા સ્ત્રી, અત્યંત જાડો, ઉશ્કેત તથા વ્રણ વગેરેથી પીડાતો, સુકુમાર શરીરવાળો, અશક્ત બાળક વૃદ્ધ તથા બીકણ (ગભરાઈ જાય તેવા) માણસને વમન દેવું નહિ.

વમનમાં આઠ વખત ચતા છેવટે પિત્ત પડે તે ઉત્તમ વમન જાયવું. ૬ વેગવાળી મધ્યમ ઉલટી જાયવી ને ૪ વેગવાળી ઉલટી હલકી જાયવી; એ પ્રમાણે શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે.

કફ માટે પીપર, મીંઢળ અને સિંધવ કફના વ્યાધિમાં થોડું હિના પાણીમાં પાવું (તે ઉલટીમાં કફ કાઢે છે); પિત્ત રોગમાં કડવાં પટોળ; અરડુશી, લીમડાની છાલ, ઠંડા પાણીમાં પીવાથી પિત્તની ઉલટી થાય છે, અને કફ તથા વાયુની પીડામાં દૂધમાં મીંઢળ પાવું. અજીર્ણમાં ઉના પાણીમાં મીંઢું નાખી પાવું, તેથી ઉલટી થાય છે. પટોળ તથા લીમડાના પાનનું પાણી આપી અગ્નિપિત્તમાં ઉલટી કરાવવી.

મીઠું તથા ધી બેશું કરી ચાટવાથી અથવા પીવાથી પણ ઉ-
લટી થાય છે તે સુખની ઉલટી થાય છે.

સારી ઉલટી—(સમ્યગયોગનાં) લક્ષણ—હૃદય, કંઠ તથા માથાની
શુદ્ધિ થઈ જ્વરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; કફ તથા પિત્તને નાશ થાય
છે. એ સારી ઉલટીનાં લક્ષણો છે. ત્યાર બાદ ત્રીજા પહોરમાં આગ્નિ
પ્રદીપ્ત થયા પછી મગ, સાદી ચોખા; ચાળના ચોખા હૃદયને હિતકર
છે. જંગમ પશુઓના રસોના યુક્ત કરીને આપવો. વમનવાળાએ એક
દીવસ સુધી અજીર્ણ; દંડુ પાણી પી મૈથુન, કસરત, શરીરે તેલ ચોળવું,
કોષ વિગેરે સુકી દેવું.

રેચ લેવાનો પ્રકાર

જેને ઉત્તમ પ્રકારે સ્નેહન કરાવ્યું હોય તેને સ્વેદન કરાવી વમન
દેવું; ત્યારપછી તે મનુષ્યની કૃતિ જોઈને તેને વિરેચન દેવું. જેને વમન
લીધેલ નથી તેને રેચન દેવું. કેમકે જેને ઉલટી આવેલ નથી તેના કફ
નીચે જઈને ગ્રહણીને આચ્છાદન કરે છે, તેથી મંદાગ્નિ, શરીરનું
બારેપણું અથવા પ્રવાહિકા નામના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તે
કફને પાચન પદાર્થથી પચાવીને જીલ્લાળ દેવો, તેજ પ્રમાણે સ્નેહન
તથા સ્વેદન વિગેરે ઉપચારથી જેના શરીર સ્નેહન સ્વેદન કરેલાં છે.
તેને રેચન દેવું. શરદરૂતુ તથા વસંતરૂતુમાં એ દેહશુદ્ધિ માટે રેચન
લેવું બીજી રૂતુમાં જરૂર પડે તો પ્રથમ સ્વેદન કરાવી રેચ આપવો.

રેચન યોગ્ય—પિત્ત વિકાર તથા આમદોષજન્ય રોગ, પેટના
રોગો તથા આકરો વિગેરેમાં કોઈની શુદ્ધિ માટે વિરેચન આપવું.
લંધન તથા પાચનના ઉપાયથી દોષ જીતાય છે પણ જે વિરેચનથી
(શુદ્ધિથી) શુદ્ધ થયેલ દોષ ફરીથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

વિરેચન ન હોવા યોગ્ય—બાળક, વૃદ્ધ, અતિ સ્તિબ્ધ, ઉદ્વેગિત
વાળો તથા પ્રજ્વવાળો તથા ભયવાળો, થાકેલ, તરસ્યો બહુ જાડા શરીર
સ્વાળો, ગર્ભણી સ્ત્રીઓના આવેલ તાવવાળો; સુવાવડી સ્ત્રી, મંદાગ્નિ,
મંદાત્મયવાળો તથા (શલ્ય, તાલુકટો, શસ્ત્ર વિગેરે વાગ્યું) હોય તેની
પીડાવાળો, બહુ રૂક્ષ હોય તેવા દરદીને વેદે વિરેચન આપવું નહિ.

વિરેચન હોવા યોગ્ય—જીર્ણજ્વર વાળો, ગરદોષ વાળો, ઝેર
ખાધેલ, વાતરકત, ભગંદર, અર્શ, પાંદુ, ઉદરગ્રંથી, હૃદયરોગ, અરૂચિ, ચો-
નીરોગ, પ્રમેહ, શુભ્મ, પ્લીહા, વજ્રવાળા વિદ્રવી, ઉલટી, વિસ્ફોટક, વિષુ-
ચિકા (કાલેરા) અજીર્ણ, કુષ્ઠ, કાન, નાક માથું; મોઢું થઈ લીંમના

રેગી, બરેલ, સોળ, નેવના રેગ, કમિરેગ, કાર કર્મ તથા અગ્નિ કર્મથી પીડાતો તથા મુળવાળો ને મુગનું અટકવું વગેરે રેગથી પીડાતા રેગીને જીલાખ (વિરેચન) આપવો. વિરેચન ઔષધીઓનો પ્રયોગ-એરંડતેલ એક ભાગ અને ત્રીફળાનો ક્વાથ ૨ ભાગ મેળવી પીવાથી જીલાખ તુરત લાગે છે, અથવા બમણા દુધ સાથે દીવેલ પીવાથી પણ તુરત રચ લાગે છે.

નસોતર, ઈદ્રજવ, પીંપળ, સુંઠ એઓનું સમભાગ ચુર્ણ કરી ને તેનો વર્ષાસ્તુમાં જીલાખ લેવા માટે દ્રાક્ષનો ક્વાથ તથા મધ સાથે લેવું.

નસોતર, ધમાસો, મોથ, સાકર, વાળો, સુખડનું સમભાગે ચુર્ણ કરી દ્રાક્ષના ક્વાથ તથા જોડીમધના ઠંડા ક્વાથ સાથે લેવું.

પિંપર, સુંઠ, સિંધવ ઠાળું તથા ઘોળું નસોતર, મધમાં શીશીરસ્તુમાં ચાટવાથી કફનું વિરેચન થાય છે. વસંતમાં પણ વિરેચન અપાય છે.

નસોતર તથા સાકર સરખેભાગે લઘુત્રીખંડાળમાં વિરેચન આપવું. વાયુના પિકારમાં એરંડતેલનું વિરેચન દેવું. દ્રાક્ષ અને દુધનું વિરેચન પિત્તામાં આપવું. અથવા ઘી અને પાણી વિગેરેનું વિરેચન પિત્તામાં આપવું. કફના વ્યાધિમાં ત્રીફળાના ક્વાથમાં ગોળ નાંખી પાવું તેજ પ્રમાણે સર્વે સ્તુમાં સર્વકાળે સર્વે દોષમાં દૂધ તથા હરડેનું વિરેચન આપવું. (ત્રણે દોષમાં અપાય છે.)

પીંપર ૧ ભાગ, ગઠાડા ૧ ભાગ, એથી બમણી હરડે લઘુ વસ્ત્ર-ગાળ ચુર્ણ કરી ઉના પાણીમાં તે ચુર્ણ પાવાથી સ્વસ્થને સુખ વિરેચન થાય છે. હરડેદળ તોલા ૦૧ નસોતર તો. ૧ સુંઠ તો. ૨ સિંધવ તો. ૨ એનું ચુર્ણ દ્રાક્ષના ક્વાથમાં આપવાથી સુખ વિરેચન થાય છે તે રાત્રિઓને આપવા યોગ્ય છે.

હરડે, સિંધવ, પીંપર એનું ચુર્ણ સરખે વજનને ઉના પાણીમાં દેવું. તે (નારાયણ ચુર્ણ કહેવાય છે) તે રચકારક છે ને હિતકારક છે. ઇન્દ્રજવ, ટંકણખારનું ચુર્ણ અને મોટી એલચી એના ચુર્ણને ત્રીફળાના ક્વાથમાં આપવાથી વિચિત્ર વિદ્યાધર નામના યોગથી કેવળ આમ નીકળે છે ને મળને બચાવે છે.

મેઘનાદ રસ

હીંગળો, ટંકણખાર, સીંધાલુણ, ત્રિકટુ, ત્રીફળા, કાળી દ્રાક્ષ વાનડીંગ, હીંગ, ખોરાસાણી, અજમોદ એ સર્વ સરખેભાગે લઘુ તે સર્વ,

શ્રી અર્ધા ભાગે દત્તીબીજ લેવાં. લીંબુના રસમાં ઘુટીને અથવા પ્રમાણે ગોળાઓ વાળવી એ ગોળા ઉના પાણીમાં આપવાથી છેવટ કૃમિ આવે ત્યાં સુધી વિરેચન થાય છે. તેપર હિત પથ્ય આપવું. દહીં તથા ભાત આપવા. આ જીલાય પેટના રોગ, પાંડુ, સોજા, સોફાદર, જલોદર, સર્વ જ્વર તથા ત્રિશમ જ્વર ઉપર આપવી. આ મેઘનાદ વખાણવા લાયક છે. વિરેચન લીધેલા માણસે પાળવાના નિયમો-વિરેચન લીધા પછી ઠંડા પાણીથી આંખોને સેવન કરવું, કાંધક સુગંધી દ્રવ્ય વિગેરે સુધવાને સારું આપવું. તાંબુલ ખાવું.

જીલાય લીધો હોય તેણે પવનમાં રહેવું નહિ, ઝાડો પેશાબ પવન રોકવાં નહિ, સૂવું નહિ, ઠંડા પાણીને અડવું પણ નહિ ઉતું પાણી પીવું.

વિરેચન—સારી રીતે લાગવાથી ધત્રીયોનું બળ વધે છે. જીદ્ધિ પ્રસન્ન થાય છે. અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. ધાતુઓનું સ્થિતપણું, વયનું સ્થિતપણું વિગેરે વિરેચનના સેવનથી થાય છે.

રેચ લાગેલા માણસે પવનમાં રહેવું નહિ, ઠંડા પાણીનું સેવન કરવું નહિ, અંગે તેલ ચોળવું નહિ, અજીર્ણ રહે તેવો અહાર કરવો નહિ, કસરત કરવી નહિ, સ્ત્રીસંવન ન કરવું.

સાળના ચોખ્ખા, સાડી ચોખ્ખા, મગ વિગેરેની રાખડી કરીને બોજન કરવું અથવા જાંગલ અને વિકિટ પ્રાણીના માંસરસ સાથે સાળના ચોખ્ખા ખાવા.

વિરેચન વધારે થવાથી મુઠ્ઠો (બેસાની) તથા ગુદબ્રંશ (આંબળ નીકળવી) વિગેરે થાય છે. શુગ તથા કફના અતિયોગ થાય છે તે માંસના ધોવણુ જેવો પ્રવાહિ (ઝાડો) ચાલ્યો જાય છે અથવા ચરખી (મેદ) જેવો પાણી જેવો (મળરહિત) અથવા કેવળ લોહિ જેવો ઝાડો બંધ વિના ચાલ્યો જાય છે વિગેરે ઉપદ્રવ થાય છે. તેને ઠંડા પાણીથી શરીર ઢાંટવું અથવા ચોખ્ખાનું ધોવણુ ઢાંટવું તેજ પ્રમાણે આંખાની છાલ વાટી તેનું પાણી શરીર ગુદા વિગેરે ઠેકાણે ઢાંટવું, પોતાં મુકવાં અથવા તેનો કલ્ક દધ અથવા કાંજ સાથે વાટીને નાભી પર દેપ કરવાથી બચકર વધી ગયેલ ઝાડા પણ મટી જાય છે.

નરચવિધિ—તાકના રોગ, મોંઢાના રોગ, મન્યા(ઓઃ)ના રોગો દાઢી, હાથ, વાંસો, માથું, આંખો, ગળું, કાનના રોગમાં, સુંકતા પાણીમાં ગોળ નાંખીને અથવા પીંપરના પાણીમાં સિંધવ નાંખીને

નસ્ય આપવાનો વિધિ છે. આધેલાએ ન નહાએલાએ કદી નસ્ય લેવું નહિ; નસ્ય કર્યા પછી પુરત માથે નહાવાનું અથવા કોષ વિગેરે પણ કરવો નહિ.

કણ્ઠપૂર્ણ (કાનમાં ઔષધ નાંખવાનો વિધિ)

ઔષધીઓનો રસ વિગેરે પાતળાં ઔષધો કાનમાં નાંખવાં હોય ત્યારે તે જગ્યા પહેલાં કાનમાં રેડવાં સારાં છે. તેલ વિગેરે સ્નિગ્ધ પદાર્થો વિગેરેનાં ટીપાં સર્થોસ્ત વખતે નાંખવાં. ટીપાં નાંખ્યા પછી દરદીને પડખાબેર સુવાડી કાનપર શેક કરવો. ત્યારબાદ મૂત્ર-સ્નેહરસ વિગેરે કાંઈક ઉના ઉના નાંખવા. સુસ્ત (સાજ) માણસને માટે સ્નેહપૂર્ણ માત્રા પીડા ના થાય ત્યાં તેમ ૧૦૦ માત્રા સુધી રાખવું. કાનના રોગમાં સ્નેહન ૩૦૦ માત્રા સુધી રાખવું. શીરોરોગમાં પણ ૩૦૦ માત્રા રાખવું. કહેલ માત્રા પ્રમાણે સ્નેહન વિગેરેથી કાનમાં નિત્ય પુરવાથી ઉચકવાપણું કે ખેરાપણું વિગેરે થતું નથી.

માત્રાનું પ્રમાણ—જમણા જાગમાં હાથ ધાલીને ૨ આંગળાથી ચપટી વગાડી કાઢી પાછો ફરીથી તેજ પ્રમાણે જાગમાં હાથ ધાલી અંગુઠો તથા મધ્યમાની ચપટી વગાડવી તે એક માત્રા કહેવાય અથવા આંખ મીચીને ઉઘાડવી તેને વિદ્વાનો માત્રા કહે છે. તેટલો વખત લાગે તેને માત્રા કહે છે.

શિરાવેધ-રક્તશ્રુતિ—સાધારણ રીતે શરદ્સતુમાં રક્ત કાઢવાની ક્રિયાઓનો પ્રચાર છે. રક્ત કાઢવાથી ચામડીના દોષો, અંથી, સોજા, અને રક્તવિકાર થતા નથી. સ્વસ્થ ને શુદ્ધ ખીંગાડ વિનાના લોહીનો રંગ કીરમણ (મખમલી) કીડા જેવો હોય છે, તે રોગરહિત લોહિ લાલ તથા પાતળું હોય છે.

લોહિ કાઢવા લાયક દરદો.

સોજા, દાહ, અંગપાક (અંગપર ફેાડકા થવા) શરિર લાલ હોય, નાક વિગેરેમાંથી રક્ત વહેવું, વાતરક્ત તથા ક્રોડ પીડા સહિત દ્વાથી ન મટી શકે તેવા વાયુના રોગ, દાહ, સ્વીપદ, વિષદોષથી થતો રક્ત વિકાર, માઠ, અર્પુદ, અપચી, છુદ્દરોગ, રક્તજન્ય, અધિમંથ, વિદારી, સ્તત્તરોગ, અંગનું ક્ષીયીલપણું અથવા બારેપણું, રક્તજન્ય અભિષય, વંદા, નાક અથવા મોઢામાંથી દુર્ગંધ મારવી અથવા તેનો દાહ થવો. મરુત, ખરોલ, રતવા, વિદ્રધી, અંગપર ફેાલ્લી અથવા પાક થવો. કાન,

હોઠ, નાક, મોઢું પાછી આવવું, દાઢ થવો, આંખમાં પીડા થવી, ઉપદંશ, રક્તપિત્ત વિગેરે રોગમાં રક્તશ્રાવ વખાણવા જવો છે.

લોહિ કાઢવાની રીત-વાયુ, પિત્ત, અને કફ એ દોષોથી બગડેલું લોહિ ગાયત્રી શીંગડી, જળો તથા તુંબકાથી કાઢવું. બમે દોષથી બગડેલું તેમ જ ત્રિદોષથી પથ્ય દુષિત થયેલું લોહિ યુક્તિથી શિરાવેધ તથા પદ [ટાચા]મારીને કાઢવું. શીંગડું દશ આંગળથી લોહિ બળથી ખેંચે છે. જળો એક હાથમાંથી રક્ત ખેંચે છે અને તુંબકી બાર આંગળમાંથી ખેંચે છે. પદ (ટાચા) એક આંગળમાંથી ખેંચે છે. શિરાઓ આખા શરીરને ખેંચે છે; લોહિ કાઢ્યા પછી વાયુના કેપમાં ઠંડા ઉપચાર કરાવવા અને સુઝેલા ભાગપર કાંધક ગરમ ધીનું ધામે ધીમે રેચન કરાવવું.

રક્તશ્રુતિથી ક્ષિણ થયેલ મનુષ્યને લાલ હરણુ, સસલો, લેટું, કાળીચાર અને બોકડો વિગેરે જનાવરોનાં માંસરસ વિગેરે વાપરવાથી તથા દુધ, સાડીચોખ્ખા ખાવા માટે ઉપયોગમાં લેવા હિતકર છે. વ્યાયામ, મૈથુન, ક્રોધ, ચડકમાં ન્હાવું, પવનમાં રહેવું, એક ઠેકાણે બેસી રહેવું, દિવસે સુવું, બહુ ખારા, બહુ ખાટા તથા બહુ તીખા પદાર્થો વિગેર ખાવા, શોક, વાદ કરવો, અજીર્ણ વિગેરે જ્યાં સુધી પુરતી શક્તિ ન આવે ત્યાંસુધી ત્યાગ કરવો.

પારિભાષિક શબ્દો

હવે હેતુ તથા લક્ષણ સહિત કેટલાક વિકાર કહું છું.

તંદ્રા-ચેતનું લક્ષણ—દરેક ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો ગ્રહણ કરવાને અશક્ત હોય અથવા ઇન્દ્રિયને તેના વિષયોનું જ્ઞાન હોતું નથી, શરીરનું ભારેપણું, બગાસાં તથા ગ્લાનિ (થાક) લાખ્યા જ્યાં ચિન્હ થાય છે તે જાણે ઉંઘ આવતી હોય તેમ ઝોખાં ખાય છે તેને તો તંદ્રા કહે છે.

બહંભા (બગાસાં)નું લક્ષણ—મોઢું પહોળું કરીને જેમ પીતો હોય તેજ પ્રમાણે એક સાથે શ્વાસ લઇને તેને ધીમેથી મુક્તાં નેત્રમાં બીનાશ આવે છે તેને જંબા (બગાસાં) કહે છે.

કલ્મશ [થાક] જેને વગર ચહેનતે શરીરમાં થાક લાગે છે પણ અમથી થનારો શ્વાસ લાગતો નથી, તેને અવગવો કામને બાધ કરનાર કલ્મશ કહેવો.

છિંક-પ્રાણ તથા ઉદાનવાયુ બન્ને સરખા થઇને આયાના જોવાને

રસ થઇને મોટા શબ્દ સાથે નાકમાંથી નિકળે છે તેને છિંક કહે છે.

આળસનું લક્ષણ—સુખના સ્પર્શનું અપ્રાસંગિકપણું, સુખની ઇચ્છા નહિ, દુખનો દેષ નહિ, પોતાની શક્તિ છતાં કામ કરવાની ઉમેદ નહિ તેને આળસ કહે છે.

મોળ ખોકારી—મોંઢેથી ઉલટી થશે એમ થાય પણ ઉલટી થાય નહિ; મોંઢામાંથી મોળ વછુટે ને થુંક છુટ્યા કરે અને છાતીમાં દુઃખાવો થાય છે તેને ઉત્કલેશ (મોળ ખોકારી) કહે છે.

ગ્લાનિ—મોંઢામાં મીઠાશ આવે, ઘેન, હૃદયમાં મોળ, ભ્રમ (ચક્રી) અને કાંઈ પણ ઇચ્છા થાય નહિ તેને ગ્લાનિ કહે છે.

જડપણું—જેમ પોતાનું અંગ આળા ચામડાથી મહાયેલું હોય તેવું લાગે તથા શરીર ભારે જણાય, માથામાં ભારેપણું લાગે તેને ગૌરવ કહે છે.

હૃલ્લાસ—હૃદય છાતીમાં થોડી પીડા થઇને મોંઢામાંથી ખાંસ પાણી નિકળે તેને હૃલ્લાસ કહીએ છીએ.

ચાપ્યવ્યાધિ—ઓષધોપચાર ચાલુ હોય ત્યાં સુધી જે રોગી સારો રહે ને ઔષધોપચાર બંધ થવાથી રોગની વૃદ્ધિ થઇ દરદીનો નાશ થાય છે તે રોગીના રોગ ચાપ્ય કહેવાય છે.

ઉપદ્રવ—રોગ ઉત્પન્ન કરનારા દોષના રોગ થયા પછી પ્રકોપથી જે ખીજ વિકારો થાય છે તેને ડાહ્યા માણસો ઉપદ્રવ કહે છે.

અરિષ્ટ—(મરણચિન્હ) જે લક્ષણો રોગીનું મરણ નિશ્ચે સુચવનાર છે તેને અરિષ્ટ લક્ષણ કહે છે; કેાઇ તેને રિષ્ટ પણ કહે છે.

ચિકિત્સા—વ્યાધિ મટાડવા માટે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેને ચિકિત્સા કહે છે તે ક્રિયા વાતાદિ ધાતુ, મળો વિગેરેને સમસ્થિતિમાં લાવી રોગ મટાડે છે તેને ચિકિત્સા કહે છે.

સ્વભાવથીજ અપથ્ય વર્ગ—કઠોળમાં અડદ, રતુઓમાં ગ્રીષ્મ, લવણમાં ખારીનું મીઠું, ફળમાં ક્ષુદ્ર ફળુસ, શાકમાં સરસવનું શાક, હિતકારક માનેલ નથી. ગ્રામ્યમાંસમાં બળદનું માંસ, ભેંસનું માંસ પણ હિતકારક નથી. ઘેડીનું દુધ, કમ્બુનાનું તેલ તેમજ શેરડીની ગોળની કાકળ વિગેરે પદાર્થ કુપથ્ય છે.

કાકળીનું (કાકળ) લક્ષણ—શેરડીના રસ ઉત્તો કરી અધકચરો પાકેલ અને જડા કરેલ રસને કાકળી (કાકળ) કહે છે (ગોળમાં નહિ તેમજ રસમાં પણ નહિ).

એકબીજાથી મિથ થવાથી વિરુદ્ધ પદાર્થો મિથ થવાથી વિરુદ્ધ ગુણ કરનારા પદાર્થો—માછલાનું અને અનુપ પ્રાણીનું માંસ દુધ સાથે ખાવું નહિ. સરસીયાના તેલમાં શેફલ કપોત (હાલો)નું માંસ ખાવું નહિ. શેરડીના પદાર્થો [ગોળ, ખાંડ, સાકર વિગેરે] સાથે માછલાં ખાવાં નહિ, તથા મધ સાથે માછી ખાવાં નહિ; માંસરસ સાથે સાથે ખાવો નહિ. ઉના પદાર્થો સાથે દહિં ખાવું નહિ. ઉના પદાર્થોની બરાબર સાથે મધ અથવા વરસાદનું પાણી અને ખીર સાથે ખીચડી ખાવી નહિ, છાશ સાથે કેળાં ખાવાં નહિ, બીલી સાથે દહિં ખાવું નહિ. દશ દિવસસુધી કાંસાના પાત્રમાં રહેલ ધી ખાવું નહિ અથવા ધી અને મધ સરખે ભાગે ખાવાં નહિ. એક વખત રાંધી તૈયાર કરેલ અન્ન અથવા ઉકાળો ફરી દેવતાપર ગરમ કરવો નહિ. અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓનાં માંસ એકત્ર કરવાથી પરસ્પર વિરુદ્ધગુણ થાય છે, તેજ પ્રમાણે મધ અને ધી, પાણી અને વસા એ પદાર્થો એકત્ર કરવામાં આવે તો એકબીજાથી વિરુદ્ધ અસર કરે છે. ધી, તેલ, પાણી, કઠાથ અને ચટણી વિગેરે સાહિત્ય સર્વે પદાર્થો ઉના કરી ઠંડા થયા પછી તે ફરીથી ઉના કરવામાં આવે તો તે વિષ જેવા થાય છે.

ઐશ્વર્યિઓ લેવાના પ્રકાર—જ્યાં લવણુ લેવાનું કહ્યું હોય ત્યાં સિંધાલુણુ લેવું, ચંદન કહ્યું હોય ત્યાં રક્તચંદન લેવું; ચુર્ણ, અવદંહ, આસન, દૂત, તૈલ (રોહન) દ્વેતચંદનથી સાધ્ય કરવા. ઉકાળા તથા લેપમાં ઘણું કરીને રક્તચંદન (રતાંજળી) વાપરવી. અંતતાસમાર્જન (શુદ્ધિ)માં અન્નમોદ [ખેડી અન્નમો] લેવો. બહિર સમાર્જનમાં તેજ પ્રમાણથી અન્નમોદ લેવો. જેમાં જે યોગોર્મા ધીનો પ્રયોગ આવે તે યોગમાં ગાયનું ધી વાપરવું. જે યોગમાં છાણુ ને રસ વાપરવાનો હોય ત્યાં ગાયના છાણુનો રસ તથા મુત્રમાં ગૌમુત્ર વાપરવું.

આ અંથમાં બતાવેલ જ્વરાદિ રોગની અનુક્રમણિકા

૧ જ્વર, ૨ અતિસાર. ૩ મહાણી, ૪ અર્શ, ૫ અજીર્ણ, ૬ વિશુષ્ટિકા, ૭ અક્ષેસ, ૮ વિલંબીકા ૯ કમિરોગ, ૧૦ પાંડુરોગ ૧૧ કમળો, ૧૨ હલીમક, ૧૪ રક્તપિરા, ૧૪ રાજ્યક્ષમા, ૧૫ ઉક્ષેત, ૧૭ હેડકી ૧૮ શ્વાસ ૧૯ સ્વરભેદ ૨૦ અરોચક, ૨૧ બકારી(ઉલ્લી) ૨૨ તૃષા ૨૩ મુર્છા ૨૪ મેદાત્મ્ય ૨૫ દાહ ૨૬ ઉન્માદ ૨૭ અપસ્માર ૨૮ વાતરોગ ૨૯ વાતરક્ત, ૩૦ ઉદ્વેગ, ૩૧ આમવાત, ૩૩ શુભ

રોગ ૩૩ પરિણામશુભ, ૩૪ આનાહ, ૩૫ ઉદાવર્ત ૩૬ ચુલ્મ રોગ
૩૭ હરોગ ૩૮ મુત્રકૃચ્છ ૩૯ મુત્રાધાત ૪૦ પથરી ૪૧ પ્રમેહ ૪૨
મધુમેહ, ૪૩ પ્રમેહપિટિકા, ૪૪ મેહરોગ, ૪૫ પ્રદર રોગ, ૪૬ સો-
જા, ૪૭ અંતઃકૃદ્ધિ, ૪૮ ગળગંડ, ૪૯ કંઠમાળ, ૫૦ અપચી, ૫૧
અધિરોગ ૫૨ અર્ચુદ પ૩ સ્ત્રીપદ ૫૪ વિદ્રધી ૫૫ વ્રણશોથ, ૫૬ ભગ્ન
વ્રણ ૫૭ નાડીવ્રણ ૫૮ ભગંદર ૫૯ ઉપદંશ ૬૦ શુક્રદોષ ૬૧ ત્વચા
રોગ, ૬૨ શિતપિત, ૬૩ ઉદરરોગ, ૬૪ ઉત્કોહ, ૬૫ અમ્લપિત,
૬૬ વિસર્પ ૬૭ વિસ્ફોટક ૬૮ મસરિકા ૬૯ હ્રુદરોગ ૭૦ સુખરોગ
૭૧ કર્ણુરોગ, ૭૨ નાસારોગ, ૭૩ નેત્રરોગ, ૭૪ શિરોરોગ, ૭૫
ઋરોગ, ૭૬ બાળરોગ, ૭૭ વિષબાધા. એ પ્રમાણે સંગ્રહ આ
ગ્રંથમાં કરેલો છે.

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત

શ્રી યોગરત્નાકર

બીજો ભાગ

છપાય છે, તેમાં ઉપરની અનુક્રમણિકાનુસાર રોગ
વાર નિદાન અને ચિકિત્સાના પ્રયોગોનો સંગ્રહ છે. આ
ગ્રંથની ચિકિત્સાના પ્રયોગો ઘણા જ ઉત્તમ છે જેમાં
રસ, માત્રા, ચુર્ણ, ગોળીઓ, આસવો, અવલેહો, દ્યુતો,
તલો, કવાથો વિગેરેનો સમાવેશ છે.

ગ્રંથ ઝલેજ કાગળ, પાકું પુઠું આ ગ્રંથથી બમણું
કદ થશે. મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦

આ ગ્રંથનો પ્રથમ ભાગ જેમની પાસે છે તેઓ
તરત અગાઉ ગ્રાહકમાં નામ નોંધાવશે તો તેમને
માત્ર રૂ. ૨-૦-૦ માં અર્ધી કિંમતેજ મળશે. પાછ-
ળથી પૂરી કિંમત લેવાશે. તરત નામ નોંધાવો.

અવસ્થાપક-ભાગ્યોદય-અમદાવાદ.

વૈદરાજ જેઠાલાલ દેવશંકર દવેકૃત વૈદકનાં પુસ્તકો

શ્રી ચરકસંહિતા.

મૂળ સંહિત ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રથમ ભાગ. આયુર્વેદના મૂળ આ ગ્રંથમાંથી અનેક ગ્રંથો ઉત્પન્ન થયા છે. તેમાં એવી જુની શોધો અને દવાઓ છે કે જે આપણે જાણતા ન હોવાથી, ઘણી પાશ્ચિમાત્ય શોધોથી અંજામળે છીએ. પરંતુ હાલની તેવી ઘણી શોધોનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. દરેક ડોક્ટર, હકીમ અને વૈદને આ પુસ્તક પાસે રાખી દવાઓ કરવામાં યશ મળે છે. તેમજ આરોગ્ય સાચવી શરીરને તંદુરસ્ત અને દીર્ઘાયુષી બનાવવાની ધ્વજા રાખનારે તેને હંમેશાં પાસે રાખવું જ જાઈએ, આપણા આયુર્વેદમાં ચિકિત્સા-દવાઓને માટે સર્વથી સર્વોત્તમ ગ્રંથ શ્રી ચરકને ગણેલો છે. કીંમત રૂ. ૫-૦-૦ પૃષ્ઠ સાતસો, જાડા ગ્લેઝ કાગળ ડો. પોપટ પ્રભુરામ વૈદ એલ. એમ. એન્ડ એસ. લખે છે કે:-આ પુસ્તક ઘણું ઉત્તમ અને ઉપયોગી છે. જુજ નકલ શીલીક છે.

ત્રિકાદર્શક દર્પણ અને પ્રેતાવાહન વિદ્યા

અથવા ચમત્કારીક ગુપ્ત વિદ્યાઓનો ભંડાર.

સચિત્ર-ત્રીજી આવૃત્તિ.

આ પુસ્તક હમણાં જ બહાર પડ્યું છે. જેની અંદર મેસ્મેરીઝમ અને હિપ્નોટીઝમ વિદ્યા, યોગવિદ્યા, ત્રિકાળદર્શક દર્પણ અને ત્રિકાળદર્શી આયના બનાવવાની વિદ્યા-દર્પણ બનાવવાની દવા અને તે જોવાની રીત; પ્રેતાવાહન વિદ્યા, પ્લેન્સેટ બનાવવું, વશીકરણ વિદ્યા, કોકશાસ્ત્ર, રતીશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્ર સ્ત્રીઓની ખુશસુસ્તીનું ખરું રહસ્ય.

મંત્રવિદ્યા-વશીકરણનો, લક્ષ્મીપ્રાપ્તિનો, વગેરે અનેક મંત્રો છે.

યંત્રવિદ્યા-જેમાં કળ્પનિવારક, વશીકરણ, આકર્ષણ; સુખપ્રસવનો એકવીસો યંત્ર-વીસો યંત્ર, કાર્યસિદ્ધિનો વિગેરે અનેક યંત્રો છે.

તંત્રવિદ્યા-છદ્મજળ અને જાદુઈ પ્રયોગો ચમત્કારીક પ્રયોગોનો સંગ્રહ, હિપ્નોટીઝમથી અનેક રોગો મટાડવા; હળરો વ્યાધી માત્ર પાણીથી મટાડવાની વિદ્યા થોટ રીડીંગ વગેરે અનેક ઉપયોગી પ્રયોગોનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ છે. તેમાંનો એકજ પ્રયોગ સિદ્ધ કરવાથી હળરો રૂપીયા મેળવી શકાય છે. કીંમત રૂ. ૫

ભાગ્યેદય ઓપ્રીસ, ખાડીયા-અમદાવાદ.

બેંગાલોર દેવશંકર દ્વે સચિત પુસ્તકો.

હિંદુસ્તાનની તીર્થયાત્રા (સચિત)

અને મુસાફરીના ભોગીઓ. (બીજી આવૃત્તિ)

આ પુસ્તક હમણાંજ બહાર પડ્યું છે, તેની અંદર હિંદુસ્તાનમાં આવેલાં હિંદુ, મુસલમાન, જૈનો. વિગેરેનાં યાત્રાઓનાં સ્થળો, ત્યાં કયે કયે રસ્તે જવાય છે, તે ત્યાં દર્શન કરવાનાં મંદિરો વીગેરે, તેનું શાસ્ત્ર પ્રમાણેનું મહાત્મ્ય; ઐતિહાસીક માહિતી, બીજાં જેવા લાયક સ્થળો, ત્યાંની વેપારની કદ કદ વસ્તુઓ દેશાવર નામ છે વિગેરે ઉપયોગી હકીકત આપેલી છે. જેની અંદર આયુરોડ. અંબાજી. અજમેર, પુષ્કરતીર્થ, હીંગળાજ, માતા, ઉદેપુર, જોધપુર, બીકાનેર જેસલમીર, શ્રીનાથદ્વારા, ડાંકરોલી, ઉજ્જવન, ઝાંકારેશ્વર, ઇદાર, મથુરા, આત્રા, દિલ્લી, હરદ્વાર, લાહોર, અમૃતસર, પંઝાબ, બદ્રિકેદારનાથ, શ્રીનગર-કાશ્મીર, લખનૌ, અયોધ્યા, કાશી, ગયા, શ્રીસમેતશિખર, વૈષ્ણનાથ મહાદેવ, કલકત્તા, જગન્નાથપુરી, મદ્રાસ, શ્રી સેતબંધુરામેશ્વર, શ્રીરંગજી, શીવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી, સાક્ષીગોપાળ. કોચીન, હુબલી, નાસિક, ત્રાંબક, પુના, મુંબાઇ, ચાણોદ, શુકલતીર્થ, ડાકોર, દ્વારકાં, પ્રભાસપાટણ, ગીરનારપર્વત, પાલીતાણા વિ. યાત્રાનાં સ્થળોનું વર્ણન છે, ત્યાં શું શું યાત્રા કરવાનાં ધામ છે, શું જેવા લાયક જગ્યાઓ છે. વેપારની કદ કદ ચીજો મળે છે. ત્યાં ઉતરવાનાં શી વ્યવસ્થા છે, ગાડી ક્યાં બદલાય છે વિગેરે ઉપયોગી સંપૂર્ણ માહિતીનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ છે. કીમત રૂ. ૭-૦

શ્રીમદ શંકરાચાર્ય અને શંકરદિગ્વિજય

શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર જેમાં-શ્રી શંકરાચાર્યે કરેલા દિગ્વિજયની વિસ્તારસહિત હકીકત આપેલી છે. કી. રૂ. ૩)

દેશીવૈદ્ય—હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત વૈદો જે જે દવાઓ બનાવી વાપરે છે, તમામ કાર્મસીઓ જે જે દવાઓ બનાવે છે તે સઘળી દવાઓની બનાવટ આ પુસ્તકમાં આપેલી છે આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં જે જે ઘણી ઉત્તમ, અનુભવસિદ્ધ અને કાયદો કરનારી દવાઓ છે તે તમામ દવાઓ ઘેર શી રીતે બને તેમ દરેક રોગ ઉપર કદ કદ દવા વાપરવી તે સર્વ વિષયો આ પુસ્તકમાં છે કીમત માત્ર રૂ. ૧-૦-૦

ભાગ્યોદય ઓફીસ, ખાડીયા-અમદાવાદ.

બેઠાલાલ દેવશંકર દ્વે સંચિત પુસ્તકો.

ધનવાન [ચોથી આવૃત્તિ.]

જો તમે ધણા ધણા ધંધા કરવા છતાં પણ દમડી દેખતા ન હો, વેપાર ધંધા કે ખીજા ઉદ્યોગમાં ધારેલો લાભ ન થતો હોય, ખેતીમાં વીસ પચીસ ધણું પકવવાની ઇચ્છા હોય, હુન્નરકળાનું સર્વોત્તમ જ્ઞાન મેળવી કળાકુશળ બનવું હોય, કાષ્ટ પણ ધંધાની સાથે હળરો રૂપીયા સહેલાઈથી કમાઈ શકાય એવી શોધોને શોખવાની ઇચ્છા હોય, અને આજ જન્મમાં લાખો અને કરોડો ધનના સ્વામી બનવું હોય તો આજે જ આ પુસ્તક મંગાવી ઉપયોગ કરજો. આ પુસ્તકના ઉપયોગીપણાનાં હળરો સરદીશીકટો મળ્યાં છે. તેની અંદર તેર ભાગમાં અને ૧૬૦ પ્રકરણોમાં તમામ પ્રકારના જ્ઞાનનો શોધનો, અને કળાઓનો ક્રમવાર સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કી. રૂ. ૧૦ દરેક ધર્મના મનુષ્યને ઉપયોગી, બાળકથી વૃદ્ધ સર્વને વાંચી મનન કરવા યોગ્ય ઉપયોગી પુસ્તક.

સ્વધર્મનિષ્ઠ દૈવીજીવન

અથવા ધર્મસંસ્થાપક મહાપુરુષોનાં જીવનવૃત્તા.

આ ઉપયોગી પુસ્તક તૈયાર છે. તેની અંદર હીંદુ, જૈન, પારસી અને મુસલમાન સર્વ ધર્મોનું સ્વરૂપ, તે તે ધર્મના ધર્મસંસ્થાપક મહાપુરુષોનાં જીવન વૃત્તાંતો, દરેક માણસ પોત પોતાના ધર્મનું શિક્ષણ મેળવી, ધર્મને આચારમાં ઉતારી સ્વધર્મનિષ્ઠ દૈવીજીવન શી રીતે ગાળી શકે સંસારમાં ઉચ્ચ જીવન ગાળી આદર્શમય ચારીત્ર્યશીલ શી રીતે બને તેવાં અનેક વૃત્તાંતોનો અને ૧૫૦ ઉપરાંત મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનો સંગ્રહ છે. પાકું પુકું પાન ૭૬૦ ઉપર છે. કી. રૂ. ૬

ધરનો વૈદ— આ એક ઉત્તમ વૈદકનું પુસ્તક છે. જેના દશ ભાગ છે તેમાં લગભગ ૫૩) પ્રકરણો

છે. જેમાં શરીરનું ને તેની અંદર આવેલા અવયવોનું જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન, વનસ્પતિકોષ, કુદરતી ઉપચારો દરેક રોગ, તેનાં કારણો, લક્ષણ, ને ઉપાયોનો સમાવેશ છે કી. ૦-૧૨-૦

સુખી દંપતિ અને જયદેવીની આત્મકથા— આ પુસ્તકમાં સુખી દંપતિની કથા છે. પત્નીએ પતીને સહાય કરવી, પતિવ્રતાની કસોટી, પડતીમાંથી ચઢતી, બાળકો કેમ ઉછેરવાં વિગેરે રસીક વિષયો છે. કી. મત રૂ. ૧-૮-૦ લાગ્યોદય બોડીસ, બોડીયા—અમદાવાદ.

જેઠાલાલ દેવશંકર દ્વે રચિત પુસ્તકો.

ધનપ્રાપ્તિના માર્ગો

અને

હુન્નર ઉદ્યોગ વ્યાપાર શિક્ષક (વૉ. ૨ જી)

તેમાં ધનવાન થઇ શકાય તેવા હજારો હુન્નર ઉદ્યોગના, ખેતીવાડીના, વેદકના પ્રયોગો, વ્યાપારી શિક્ષણ, દેશપરદેશમાં ખનતી વસ્તુઓની માહિતી, દેશપરદેશના વ્યાપારીઓની ડીરેક્ટરી વિગેરે વિષયો છે. ભાગ ૧૫ ભેગા છે. પાન ૬૫૦ કોમ્પૅ ૩.૮-૦ આ પુસ્તકમાં આવેલા પ્રયોગોમાંથી માત્ર એક જ પ્રયોગ સિદ્ધ કરી લેવાથી હજારો રૂપિયા કમાઇ શકાય છે.

ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની વાત જાણવી હોય તે

ભવિષ્યવેત્તા (ચોથી આવૃત્તિ)

યાને ભવિષ્ય જાણવાની વિદ્યા--જે પુસ્તક ઉપરથી દરેક માણસ ભવિષ્યમાં શું ખનશે તે જોઈ અને જાણી શકશે. તેમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર, રમણશાસ્ત્ર, સ્વરોહ્યશાસ્ત્ર, જન્મેતરી ખનાવવાની રીત; તે જોવાની રીત વીગેરે; બાષ્પોદ્ય, દાસપણું, બંધખાનું, રોગ સ્ત્રીસુખ, લગ્નનું સુખ, પ્રજનનું સુખ; જીવંતીનું, શરીરનું સુખ, અકસ્માત ધનપ્રાપ્તિ; રાજ્યલક્ષ્મી, વાહનનું, મકાનનું, વિદ્યાનું, સુખ-દુઃખ ક્યારે મળે વિગેરે જોવાની રીત. ધંધામાં લાલ ચણે કે કમ, વગેરે ભવિષ્યનો વાત જોવાની રીત. કો. ૩.૫) અનેક અભિપ્રાયો મળ્યા છે. જુજ નહોતો છે આજેજ મંગાવો.

આત્મજ્યોતિ કિંવા **બ્રહ્મદર્શન** આત્મજ્યોતિનાં દર્શન કરાવનાર અનેક સરળ રીતોને ખતાવનાર, બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે તેવા ઉપાયો ખતાવી મનુષ્યને આત્માનંદ આપે છે. ૩ ૧-૦-૦

ભાગ્યોદય

શરીર, મન અને આત્માની ઉન્નતિ કરાવનાર. આર્થિક ઉન્નતિ થાય તેવા, તરતજ્ઞાનના, હુન્નરના, વેદકના વિષયો અને રસમય વાર્તાઓ, મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો, સ્ત્રી અને બાળકો કેળવણી તેવા વિષયો આ માસિકમાં આવે છે. દરવર્ષે ૬૫૦ પાનની ઉત્તમ બેંદ મફત મળે છે, લગ્નમ ૩. ૪-૦-૦ નમુનાનો અંક મફત,

ભાગ્યોદય આફ્રીસ-ખાડીયા-અમદાવાદ.

જેઠાલાલ દેવશાંકર દ્વે સ્મૃત પુસ્તકો.
પાંચસો રૂપીયા ખર્ચાતાં ન મળે તે પુસ્તક
માત્ર રૂ. ૧૫ માંજ

કાયદાનો શિક્ષક (ચાથી આવૃત્તિ)

જેની અંદર નીચે પ્રમાણે ફોજદારી રેવન્યુ, અને દીવાની ૧૨૪ કાયદાઓ આપેલા છે. જેની હજારો નકલો થોડાજ વખતમાં ખપી ગઈ છે. કાયદાનું જ્ઞાન દરેક માણસે મેળવવું જોઈએ. આ પુસ્તકને માટે કલેક્ટરો, હાઈકોર્ટ જડજે, સેસન જડજે, માજીસ્ટ્રેટો, દીવાનો, સરસુખા, વિગેરે અનેક વિદ્વાનોના હજારો અભિપ્રાયો મળ્યા છે. કો. રૂ. ૧૫—૦—૦ છે.

ફોજદારી કાયદા—હીમીનલ પ્રોસીજરકોડ ટીકા સાથે. ઇન્ડિઅન પીનલ કોડ ટીકા સાથે, લીક્વિડ પોલીસ એક્ટ; ડ્રગ્સ એક્ટ, રેલ્વેનો એક્ટ, આબકારી એક્ટ, મ્યુનીસીપલ એક્ટ, પુરાવાનો કાયદો; કંપનીનો એક્ટ વિગેરે.

દીવાની કોર્ટના કાયદાઓ—સીવીલ પ્રોસીજરકોડ (પુરેપુરો) મુદતનો કાયદો, હિંદુ લો-ક્રારનો કાયદો, મુસલમાની સરેહ; કોર્ટશીટ એક્ટ, સ્ટામ્પ ડ્યુટીનો કાયદો, પારસીઓના વારસાનો કાયદો, દસ્તાવેજોના નમુના, ફોજદારી અને દીવાની કોર્ટની અરજીઓના નમુના.

રેવન્યુ યાને મુલકી કાયદાઓ—લેન્ડ રેવન્યુ કોડ, (પુરેપુરો અગત્યની નોટ સાથે) મામલતદારોની કોર્ટોનો એક્ટ, નરવાનો કાયદો, તાલુદારોનો કાયદો વીગેરે.

આ પુસ્તકમાં આપેલા કાયદા છુટા છુટા ખરીદવાથી ઘણાજ રૂપીયા ખર્ચ આવે છે. કોમ્પા ૩. ૧૫.

ગૃહિણી રત્નમાળા—અનેકુમ્હિનીની આત્મકથા સ્ત્રી ઉપ યોગી (આવૃત્તિબીજી) આ પુસ્તકમાં ૨૫ પ્રકરણો છે. જે વાર્તારૂપે રસીક બાળામાં છે, જેમાં પતિ સાથે ખનીએ કેવી રીતે વર્તવું, સ્ત્રી શીશ્યણની જરૂર, બાળકોનું પાલન, ગૃહીણીપદ વિગેરે ઉપયોગી વિષયો છે, પાકું પુઠું પાન ૪૦૦ ફી. રૂ. ૩-૦-૦.

સ્વર્ગિય સુખ ઉત્તમ સદ્ગુણો અને ઉત્તમ આરીયથી મનુષ્યની જીંદગી સ્ત્રી રીતે સુધરે એ અનેક મહાપુરુષોનાં દર્શનાસહિત તેમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. કો. રૂ. ૧-૦-૦

ભાગ્યોદય એક્ટ્રીસ-અમદાવાદ.

શક્તિનો સર્વોત્તમ ઉપાય

ધાતુ સંબંધી નબળાઈ હોય, મગજ તપેલું રહે, શરીર
શિથિલ જણાતું હોય તો

શક્તિવર્ધક શુકલ

જરૂર વાપરો—આ દવા બળ, આયુષ્ય ધાતુ અને શક્તિ વધારે છે.

આ દવા સાથે **જીવન અને પ્રાણાસવ**

વાપરી જીવો, એકદમ લોહી સુધરશે, બળ વધશે, ખાધું પચશે,
ભૂખ કંકડીને ઉધડશે, શરીર મજબુત થશે, કબજીયત મરી દસ્ત સાફ
આવશે, ઉંઘ સારી આવશે, અને ધાતુગત દરદો મરી બળ આવી
જશે, હાઈ, જવર, અશક્તિ મટશે.

શુકલ કો. રૂ. ૨, જીવન રતલ ૧ ની કો. રૂ. ૨૫
પ્રાણાસવ દોઢ રતલની કોમત રૂ. ૨)

વાપરી જીવો ખાત્રી કરો અને બળ મેળવો

સવાર બપોર અને સાંજે બમે ગોળી દુધ સાથે લઈ ઉપર
એકથી બે રૂપીઆભાર જીવન દુધ ના શેર સાથે ચાટવું.

આરોગ્ય, બળ, શક્તિ અને લોહી વધારનાર, એકદમ
ટોનીક—શક્તિ આપનાર

ટોનીકજીવન રતલની કિં.
રૂ. ૪.

જે લીલાં આંખાંના મર્જામંથી લગભગ ૪૦-૪૫ એસડીયાં
મેળવી બનાવાય છે, જીવનમાં રસસિંદુર, અષ્ઠકભરમ, લોહભરમ, કસ્તુરી,
કસર, સુવર્ણ વગેરે કિંમતી દવાઓ વધુ ઉમેરી આ ટોનીક જીવન
બનાવ્યું છે તે એકદમ શક્તિ આપી દે છે. આ દવા સાથે

રાજવંશી યાકુતી ૧૦૦ ગોળીની કબીની
કો. રૂ. ૫

વાપરી જીવો, શરીરમાં એકદમ નવી જીવાની, નવું બળ અને
ધાતુનો વધારો અતુલ્યમાં આવશે. ખાત્રીવાળી સર્વોત્તમ દવા છે.
સવારસાંજ બમે ગોળી યાકુતીની દુધ સાથે લેવી. ઉપર ટોનીક જીવન
રૂ. એકથી દોઢ ભાર ના શેર દુધ સાથે ચાટવું.

ધી દવે કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ
રીચીરોડ—અમદાવાદ.

શ્રીને એકએક રોગના પંજામાંથી બચાવી શકતીઆ પી પુષ્ટ કરેન

દેવેનું— સુંદરી સાથી (૨૭૨૮૬)

(લાખો સરદીફેટો મળ્યાં છે.)

મંગાવો—તે સ્ત્રીઓના પ્રદર અને ગર્ભાશયના રોગને માટે અકસીરો સ્ત્રીઓના કોઇ પણ દરદ જેવાં કે, લોહીવા, પ્રદર, રક્ત અને શ્વેતપ્રદર જે ગુણસ્થાનમાંથી ચીકણી, ઘાટી, પીળા, મળગુગળા અગર લાલરંગની લોહી જે રસી વહ્યાં કરે છે. પેશાબે અગત્ય બળે, હાથ પગના તળાખામાં, કંઠો ... માથામાં અને કોઈ વખતે આખા શરીરમાં સળુકા મારે, ફાટ ચુસ અને કળતર થાય, ત્રીણોતાવ હંમેશાં આવે. શરીર સુકાઇ ઘેળા પુણી જેવું થાય, આંખોનું તેજ કમી થાય, દીવસે દીવસે શરીર સુકાઇ ખેલાલ થાય, અશક્તિ આવે અને કામ થઈ શકે નહિ. આખો દિવસ કંઠો અને માથું ફાટ્યાં કરે, તાવ, ઉષ્મ, દમ, ખાંસી, સોજા, ઉલટી, અશ્મી, માસીક અટકાવ દરતાન સંગ્રામી તમામ રોગ, ગર્ભાશયની પીડા, કસવાવડ થઇ જવી, સુવારોગ રતવા વગેરે તમામ રોગ, ગોળો ચઢવો, હીસ્ટીરીઆ અને આવા અનેક દરદોના સમુદાયે આ સુંદરી સાથી એકદમ મટાડી શકે છે; અત્યાર સુધીમાં કબજે સ્ત્રીઓએ આ દવાથી ગર્ભધારણ કરી બાળકોને જન્મ આપ્યા છે.

પીવામાં સ્વાદીષ્ટ છે. બાટની ૧ ની કીમ્લ ૨. ૧) ત્રણ બાટલીના ૨. ૨—૧૦—૦ પોરટેજ ૦—૧૧—૦ ત્રણ બાટલા પીવી પડે છે.

દરેક ગામે વિલાયતી દવાવાળા અને ગાંધીઆ વેચે છે. દેવે કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ રીચીરોડ અમદાવાદ

દેવે ફાર્મસીની સુખ્ય એજન્સીઓ.

મુંબઈ—મેસર્સ એ. એમ. ઠક્કરની કું. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ

વડોદરા—જી. જ્યેન હકીમ એન્ડ સન્સ, ટાવર પાસે

સુરત—હલાલ પ્રધર્સ, પુરાનપુરી બજાર અને સી. એન. પ્રધર્સ

ભરૂચ—હાકોરલાલ અંબાશંકર મલજી, ભરૂચ મેડીકલ સ્ટોર

ભાવનગર—અમીચંદ ડાહ્યાભાઈની કું. મેડીકલ સ્ટોર.

દરેક ગામેમાત્ર એજન્સીઓ આપવાની છે. એજન્સી રાખવા ઇચ્છુ નારે પત્રવ્યવહારથી પુલાસો કરવો અથવા રૂબરૂ મળવું.

દેવે કેમીકલ વર્કસ (દેવે ફાર્મસી)—અમદાવાદ.

